

**Suomen kielen alaraajojen nimitysten  
kieliopillistumisprosessi**

Elina Inkinen  
Tampereen yliopisto  
Kieli- ja käännöstieteiden laitos  
Suomen kieli  
Pro gradu -tutkielma  
Huhtikuu 2008

Tarkastelen tutkielmassani suomen kielen alaraajojen nimitysten kieliopillistumisprosessia. Tutkimusaineisto muodostuu alaraajan nimityksen sisältävistä idiomaattisista ilmauksista, jotka olen kerännyt eri sanakirjoista. Tutkielmani tarkoituksena on analysoida eri näkökulmista alaraajojen nimitysten muutosta leksikaalisista yksiköistä kieliopillisiksi yksiköiksi. Pyrin selvittämään, miten alaraajojen nimitykset ovat kieliopillistuneet, miten niiden merkitys ja käyttö ovat muuttuneet, millaisia merkityksiä ja kieliopillisia suhteita ne ilmaisevat ja miten kieliopillistumista aiheuttavat mekanismit eli reanalyysi, analogia, metafora ja metonymia vaikuttavat alaraajojen nimitysten kieliopillistumisprosessin taustalla.

Tutkimukseni on kvalitatiivinen, semanttinen analyysi alaraajojen nimitysten kieliopillistumisprosessista. Lähestyn aihetta pääasiassa synkronisesta näkökulmasta. Tutkielmani teoriapohja on yleisessä kieliopillistumisteoriassa, ja sen laajempaa viitekehyksenä toimii kognitiivinen kielentutkimus.

Tutkin alaraajojen nimitysten kieliopillistumisprosessia jatkumonäkökulmasta, eli tarkastelen, miten nimitykset sijoittuvat jatkumoille konkreettinen–abstrakti, leksikaalinen–kieliopillinen ja kompositionaalinen–idiomaattinen. Jatkumoluonteeseen lisäksi kieliopillistumisessa keskeisiä ovat erilaiset käsitteistysmallit, joiden kautta ihminen hahmottaa kieltä ja kielenulkoista maailmaa. Alaraajojen nimitysten abstraktit merkitykset hahmottuvat antropomorfisen eli ihmiskeskeisen käsitteistysmallin kautta, koska alaraajat ovat oleellinen osa ihmistä.

Merkityksenmuutos konkreettisesta abstraktiin on kieliopillistumisprosessin lähtökohhta. Alaraajojen nimitysten merkityksenmuutoksen tarkastelu osoittikin, että alaraajojen nimitysten kieliopillistumisprosessi on käynnistynyt. Nimitysten merkitykset ovat muuttuneet paikoin hyvinkin abstraktisiksi, ja nimitykset ilmaisevat hyvin monenlaisia merkityksiä. Pisimmälle abstraktistuneet muodot esiintyvät tietyissä tapauksissa adpositiivina tai adverbeina eli kieliopillisina funktiosanoina. Alaraajojen nimitykset ilmaisevat myös monia kieliopillisia suhteita, kuten olotilaa, tapaa, aikaa, määrää, asentoa, sijaintia ja suuntaa. Lisäksi alaraajan nimityksen sisältävien ilmausten merkitys ja muoto ovat selvästi idiomaattistuneet.

Myös kieliopillistumisen mekanismien toiminta tukee hypoteesia alaraajojen nimitysten kieliopillistumisprosessin käynnistymisestä. Alaraajojen nimitykset ovat tietyissä tapauksissa reanalysoitavissa kieliopillisten suhteiden ilmaisimiksi, ja alaraajan nimityksen sisältävät ilmaukset muodostavat analogisia sarjoja, joiden jäsenissä on rakenteellista samankaltaisuutta. Nimitykset myös toimivat monien metaforien lähdealueina ja edustavat metonymialle tyypilliseen tapaan laajempia kokonaisuuksia, kuten ihmistä ja inhimillisiä ominaisuuksia.

Toisaalta aineisto antoi selkeitä viitteitä myös siitä, että alaraajojen nimitysten kieliopillistuminen ei ole vielä edennyt kovin pitkälle. Alaraajojen nimitysten alkuperäiset, konkreettiset merkitykset vaikuttavat abstraktien merkitysten tulkinnan taustalla, ja nimitykset elävätkin rinnakkain sekä leksikaalisina että kieliopillisina muotoina ja sekä konkreettisina että abstraktisina merkityksinä. Kiistatonta on kuitenkin se, että alaraajojen nimitysten kieliopillistumisprosessi on käynnistynyt.

Avainsanat: alaraajan nimitys, analogia, antropomorfinen käsitteistysmalli, kielenmuutos, kieliopillistuminen, merkityksenmuutos

## SISÄLLYS

<b>1. JOHDANTO .....</b>	<b>1</b>
1.1. Tutkimuksen tausta ja tavoitteet .....	1
1.2. Aineiston kuvaus.....	2
1.3. Tutkimusmenetelmät.....	4
<b>2. KIELIOPILLISTUMISTEORIA .....</b>	<b>6</b>
2.1. Kieliopillistumisen piirteitä .....	6
2.2. Kieliopillistumisen jatkumoluonne.....	8
2.3. Kieliopillistumisen mekanismit .....	11
2.3.1. Reanalyysi ja analogia .....	12
2.3.2. Metafora ja metonymia .....	14
2.4. Antropomorfinen käsitteistysmalli.....	17
<b>3. ALARAAJOJEN NIMITYSTEN MERKITYKSENMUUTOS KONKREETTISESTA ABSTRAKTIIN .....</b>	<b>20</b>
3.1. Jatkumo konkreettinen–abstrakti .....	20
3.2. Jatkumon konkreettisempaan päähän sijoittuvat muodot .....	23
3.2.1. Liikkuminen .....	25
3.2.2. Pystyssä tai paikoillaan oleminen .....	28
3.2.3. Pukeutuminen .....	32
3.3. Jatkumon abstraktisempaan päähän sijoittuvat muodot.....	34
3.3.1. Pärjääminen ja menestyminen .....	35
3.3.2. Määrän, ajan ja sijainnin ilmaiseminen .....	37
3.3.3. Pieleen meneminen .....	39
3.3.4. Mielenpitemen tai suhtautumisen ilmaiseminen .....	40
3.3.5. Loukkaaminen ja alistaminen .....	42
3.3.6. Kuoleminen ja sairastaminen.....	44
3.3.7. Avioliitto ja raskaus .....	46
3.3.8. Tiellä tai vaivana oleminen .....	48
3.3.9. Humalassa oleminen ja sukupuolinen kanssakäyminen .....	49
3.4. Aineiston abstrakteimmat muodot .....	51
3.4.1. Adpositiot.....	52

3.4.2. Adverbit .....	59
3.5. Alaraajojen nimitysten idiomaattistuminen .....	65
3.6. Yhteenveto .....	68

#### **4. ALARAAJOJEN NIMITYKSET KIELIOPILLISTEN SUHTEIDEN**

##### **ILMAISIJOINA ..... 71**

4.1. Olotilan ja tilaan siirtymisen tai joutumisen ilmaiseminen.....	72
4.1.1. Fyysiset tilat .....	74
4.1.2. Sosiaaliset tilat .....	77
4.1.3. Psyykkiset tilat .....	83
4.2. Tavan ilmaiseminen .....	85
4.2.1. Liikkumisen tapa.....	86
4.2.2. Toimimisen tapa.....	89
4.2.3. Puhumisen tapa .....	91
4.3. Ajan ja määrän ilmaiseminen.....	92
4.3.1. Ajalliset suhteet.....	93
4.3.2. Määrälliset suhteet .....	95
4.4. Asennon ja asennonmuutoksen ilmaiseminen .....	97
4.4.1. Pystysuorat asennot.....	98
4.4.2. Vaakasuorat asennot .....	100
4.5. Sijainnin ja suunnan ilmaiseminen .....	103
4.5.1. Takana oleminen .....	104
4.5.2. Alhaalla oleminen .....	106
4.5.3. Lähellä oleminen.....	106
4.6. Yhteenveto .....	107

#### **5. ALARAAJOJEN NIMITYSTEN KIELIOPILLISTUMISPROSESSIN**

##### **TAUSTALLA VAIKUTTAVAT MEKANISMIT..... 109**

5.1. Alaraajojen nimitysten reanalyysi.....	109
5.2. Alaraajojen nimitysten analogisuus .....	113
5.3. Alaraajojen nimitysten metaforistuminen.....	120
5.4. Alaraajojen nimitysten metonyymistymisen .....	124
5.5. Yhteenveto .....	127

<b>6. LOPUKSI .....</b>	<b>129</b>
<b>LÄHTEET.....</b>	<b>132</b>

## **TAULUKOT**

Taulukko 1: Jatkumon konkreettisempaan päähän sijoittuvien merkitysryhmien koot .....	24
Taulukko 2: Jatkumon abstraktisempaan päähän sijoittuvien merkitysryhmien koot.....	35
Taulukko 3: Kieliopillisten suhteiden ryhmien koot .....	71
Taulukko 4: Olotilanilmausten ryhmien koot.....	74
Taulukko 5: Tavanilmausten ryhmien koot.....	86
Taulukko 6: Ajan- ja määränilmausten ryhmien koot .....	92
Taulukko 7: Asennonilmausten ryhmien koot .....	98
Taulukko 8: Sijainnin- ja suunnanilmausten ryhmien koot.....	103

# 1. JOHDANTO

## 1.1. Tutkimuksen tausta ja tavoitteet

Kieli muuttuu jatkuvasti. Eräs keskeinen kielenmuutoksen prosessi on kieliopillistuminen, joka liittyy kieliopillisten yksiköiden kehittymiseen. Kieliopillistumisessa jokin sanaston jäsen muuttuu erilaisten vaiheiden kautta kieliopillisen suhteen ilmaisimeksi. Prosessissa tapahtuu myös merkityksenmuutos konkreettisesta merkityksestä abstraktiin.

Vaikka kieliopillistumisilmiö on maailman kielissä varsin yleinen, sitä on suomen kielessä ainakin toistaiseksi tutkittu melko vähän. Tutkimus on kuitenkin alkanut kohtalaisen varhain: vuoden 1942 *Virittäjässä* julkaistiin postuumisti Arvo T. Inkilän artikkeli *Käsittää*, joka on lyhennelmä hänen vuonna 1933 ilmestyneen merkityso pillisen tutkielmansa *Suomen kielen käsi-sanaperheen statiikkaa ja dynamiikkaa* eräästä osasta (Inkilä 1942: 19). Artikkelissa Inkilä (1942: 20) analysoi *käsittää*-sanon merkityksenmuutosta. Kieliopillistumistutkimusta ei vielä 1930-luvulla ollut nykyisessä muodossaan olemassa, mutta tämänhetkisestä näkökulmasta tarkasteltuna Inkilän tutkimus on kieliopillistumistutkimusta. 1960-luvulla Felix J. Oinas julkaisi kieliopillistumisen alaan kuuluvan teoksensa *The Development of Some Postpositional Cases in Balto-Finnic Languages* (1961), jossa hän tutkii itämerensuomalaisten kielten postpositioita ja niistä kehittyneitä sijapäätteitä. Myös Toivo Tikka perehtyi postpositioihin tutkimuksessaan *Vepsän suffiksoituneet postpositiot* (1992).

2000-luvun alussa on ilmestynyt muutama suomen kielen kieliopillistumista valottava tutkimus. Tiina Onikki-Rantajääskö on käsitellyt väitöskirjassaan *Sarjoja* (2001) nyky-suomen paikallissijaisia olotilanilmauksia ja sitä, miten ne ilmentävät kielen analogisuutta. Krista Ojutkangas on puolestaan tutkinut kieliopillistumista väitöskirjassaan *Ruumiiniosannimien kieliopillistuminen suomessa ja virossa* (2001). Hänen tutkimuskohteinaan ovat suomen ja viron sana *käsi*, suomen sanat *korva*, *kuve*, *kylki* ja *rinta* sekä viron sanat *kõrv* eli *korva* ja *külg* eli *kylki*. Ojutkankaan tutkimuksen ulkopuolelle jäävät ihmisruumiin alaraajojen nimitykset, joita tarkastelen tässä pro gradu -tutkielmassa. Siksi tutkimukseni täydentää luontevasti Ojutkankaan aloittamaa suomen kielen ruumiinosien nimitysten kieliopillistumisen tutkimusta.

Maailmalla kieliopillistumista on tutkittu enemmän kuin Suomessa. Siksi alan keskeinen teoriakirjallisuus onkin enimmäkseen englanninkielistä. Tutkielmaani varten olen perehtynyt erityisesti Bernd Heinen, Ulrike Claudin ja Friederike Hünemeyerin teokseen *Grammaticalization: A Conceptual Framework* (1991) sekä Paul J. Hopperin ja Elizabeth Closs

Traugottin teokseen *Grammaticalization* (1993). Molemmat teokset ovat kieliopillistumisteorian kulmakiviä, jotka määrittelevät ilmiön keskeiset käsitteet.

Suomen kielen kieliopillistumistutkimuksen vähäisyys sekä kiinnostukseni kielenmuutokseen saivat minut valitsemaan pro gradu -tutkielmani aiheeksi suomen kielen alaraajojen nimitysten kieliopillistumisprosessin<sup>1</sup>. Tarkastelen tutkielmassani idiominomaisia alaraajan nimityksen sisältäviä ilmauksia, kuten *jääda jalkoihin* (NS) ja *olla varpaillaan* (NS). Tutkittavina ovat jalan ja sen eri osien nimitykset.

Tarkoitukseni on selvittää, millä tavalla suomen kielen alaraajojen nimitykset ovat kieliopillistuneet sekä miten alaraajojen nimitysten merkitys ja käyttö ovat muuttuneet. Tärkeänä osana työtäni tutkin, millaisia merkityksiä ja kieliopillisia suhteita alaraajojen nimitykset ilmaisevat. Lisäksi keskityn siihen, miten kieliopillistumista aiheuttavat mekanismit vaikuttavat alaraajojen nimitysten kieliopillistumisprosessin taustalla. Tarkastelen kieliopillistuvia ilmauksia kieliopillistumisteorian periaatteen mukaisesti jatkumonäkökulmasta: pyrin selvittämään, miten alaraajojen nimitykset sijoittuvat jatkumoille konkreettinen–abstrakti, leksikaalinen–kieliopillinen ja kompositionaalinen–idiomaattinen. Merkityksenmuutos on keskeinen asia kieliopillistumisprosessissa, ja siksi tutkielmassani painottuu ilmausten sijoittuminen jatkumolle konkreettinen–abstrakti. Oikeastaan jatkumot kietoutuvat yhteen, sillä leksikaalisen ilmauksen kehitykseen kieliopilliseksi yksiköksi liittyvät sekä merkityksen abstraktistuminen että rakenteen idiomaattistuminen.

## 1.2. Aineiston kuvaus

Tutkielmani aineisto koostuu sanakirjoista poimituista esimerkki-ilmauksista, jotka sisältävät alaraajan nimityksen. Kokosin aineistoni etsimällä systemaattisesti sanakirjoista etukäteen valitsemiani alaraajaa tarkoittavia substantiiveja ja niiden yhteydessä mainittuja esimerkki-ilmauksia. Eri substantiiveja on yhteensä 20, mutta koska jokainen sana esiintyy useissa erilaisissa ilmauksissa, aineistossani on yhteensä 531 alaraajan nimityksen sisältävää ilmausta. En keskity pro gradu -tutkielmassani pelkästään substantiiveihin, vaikka ne muodostavatkin ehdottomasti suurimman osan aineistosta, vaan mukana on myös muutamia yhdysadverbeja ja sanaliittoja, joiden perus- tai määriteosana on alaraajan nimitys. Koska alaraajojen nimitykset esiintyvät kielessä idiomaattisissa rakenteissa tiettyjen verbien ja muiden mahdollisten täy-

---

<sup>1</sup> Kiitän Tampereen yliopiston suomen kielen professoria Anneli Pajusta hyvästä ohjauksesta niin aiheen valinnassa kuin tutkielman tekemisessä.

dennysten yhteydessä, olen ottanut huomioon alaraajojen nimityksiä ympäröivän lausekon-  
tekstin. Samassakin sijamuodossa esiintyvillä nimityksillä on nimittäin useita eri merkityksiä  
erilaisissa konteksteissa.

Sanakirjoista etsimäni alaraajaa merkitsevät substantiivit ovat *alaraaja*, *haarat*, *jalka*,  
*jalkapohja*, *jalkaterä*, *kanta*, *kantapää*, *ketara*, *kinttu*, *klabbi*, *koipi*, *kontti*, *lonkka*, *nilkka*,  
*pohje*, *polvi*, *päkiä*, *reisi*, *sääri* ja *varvas*. Ylivoimaisesti eniten erilaisia esiintymiä oli sanalla  
*jalka*. Muiden alaraajojen nimitysten osuus jäi vähäisemmäksi, mutta sanakirjoissa esiintyi  
niistäkin kohtalaisesti tutkimuskohteeni rajoihin sopivia esimerkkejä. Ainoastaan sanat *ala-  
raaja* ja *päkiä* eivät esiintyneet kertaakaan kieliopillistuneina, joten ne rajautuvat automaatti-  
sesti tutkimukseni ulkopuolelle.

Olen poiminut alaraajojen nimityksiä sisältäviä ilmauksia Nykysuomen sanakirjasta  
(1980), Suomen murteiden sanakirjasta (1985–1999), Suomen kielen perussanakirjasta  
(1990–1995), Heikki Paunosen *Stadin slangin suursanakirjasta* (2005), Kaarina Karttusen  
*Nykyslangin sanakirjasta* (1980), Antti Penttisen *Sotilasslangin sanakirjasta* (1984) sekä  
muutamasta ns. pitäjänsanakirjasta. Käyttämäni pitäjänsanakirjat ovat Salme Henellin *Jalas-  
järven murresanakirja* (2005), Laura Hyvätin *Kokemäen murteen kielioppi ja murresanakirja*  
(1995), Lauri Kanteen *Keski-Kannaksen murresanakirja* (2001), Jukka Lappalaisen *Ylä-  
Savon murresanakirja* (2001) ja *Höystikkäät* (2005), Unto Miikkulaisen *Kurkijoen kihlakun-  
nan murresanakirja* (2004) sekä Veikko Ruoppilan *Itä-Kannaksen murresanakirja* (1984).  
Yleensä sanakirjoissa selitettiin ilmausten merkitykset, ja käytän työssäni hyväkseni myös  
näitä merkityksenselityksiä.

Koska olen etsinyt aineistoa ns. perussanakirjojen lisäksi murre- ja slangisanakirjoista,  
aineistossa on myös joitakin murteellisia ja puhekielisiä alaraajojen nimitysten variantteja,  
kuten jalkaa tarkoittavat sanat *ketara*, *kinttu*, *klabbi*, *koipi* ja *kontti*. Läheskään kaikkia murre-  
ja slangivariantteja en kuitenkaan ole ottanut mukaan, koska siinä tapauksessa aineistoni olisi  
kasvanut tavattoman suureksi. Itse asiassa tiettyjen alueiden murteita esittelevissä pitäjän-  
sanakirjoissa ei loppujen lopuksi esiinny kovin paljon alaraajojen yleiskielisiä nimityksiä, joi-  
hin tutkielmassani keskityn. Aineiston keruun kannalta hedelmällisimmäksi lähteeksi osoit-  
tautui Suomen murteiden sanakirja. Tutkielmani primääriaineisto koostuikin Suomen murtei-  
den sanakirjasta ja Nykysuomen sanakirjasta poimituista esimerkeistä, jotka muodostavat suu-  
rimman osan aineistosta. Pitäjänsanakirjat, slangisanakirjat ja Suomen kielen perussanakirja  
ovat tarjonneet lähinnä täydentävää sekundääriaineistoa. Otin täydentävää murre- ja slangiai-  
neistoa mukaan siksi, että Suomen murteiden sanakirjasta on ilmestynyt toistaiseksi vasta



kuusi osaa, a-kirjaimesta k-kirjaimen *keynätä*-sanaan asti. Näin pyrin luomaan aineistostani mahdollisimman kattavan.

### 1.3. Tutkimusmenetelmät

Tutkin alaraajojen nimitysten kieliopillistumista ennen kaikkea kvalitatiivisesti. Kvantitatiivisuutta on mukana lähinnä silloin, kun olen aineiston analyysin lomassa halunnut hahmottaa eri merkitysryhmien kokoja. Tutkielmani on semanttinen analyysi alaraajojen nimitysten kieliopillistumisprosessista.

Lähestyn alaraajojen nimitysten kieliopillistumisprosessia lähinnä synkronisesta näkökulmasta, eli selvitän, millaisia kieliopillistuvat alaraajojen nimitykset ovat nykyhetkellä. En siis pohdi kovinkaan paljon yksiköiden historiaa eli diakroniaa. Kieliopillistumisessa diakroninen näkökulma tutkii kieliopillisten muotojen alkulähteitä ja kieliopillistumiseen vaikuttavia muutoksia sekä yhdistää kielen nykytason sen vanhempiin tasoihin (Hopper ja Traugott 1993: 2). Ilona Herlin (1998: 30) kuitenkin toteaa, että kieliopillistuneiden yksiköiden synkroninenkin analyysi paljastaa semanttisia yhteyksiä eikä diakronia ole ainoa keino selvittää kieliopillistumista. Tiina Onikki (1997: 90) on samaa mieltä ja toteaa, että myös nykykielen pohjalta voi tehdä päätelmiä kieliopillistumisesta. Mielestäni synkroninen näkökulma antaa pro gradu -tutkielman puitteissa riittävän kuvan alaraajojen nimitysten kieliopillistumiskehityksestä.

Kieliopillistumistutkimuksessa ei voi kuitenkaan täysin unohtaa diakronista näkökulmaa. Pro gradu -tutkielmassani se tulee esille, kun analysoin alaraajojen nimitysten merkityksenmuutosta konkreettisesta abstraktiin. Samassa yhteydessä tarkastelen nimitysten etymologioita. Myös kieliopillistumisen taustalla vaikuttavien mekanismien eli reanalyysin, analogian, metaforistumisen ja metonymistymisen vaikutusten selvittäminen valottaa alaraajojen nimitysten diakronista kehitystä.

Kielenmuutoksen tutkimuksessa pitäisi siis olla käytössä sekä uudempaa että vanhempaa aineistoa, jotta sanojen historiallista kehitystä voisi tutkia. Synkronista näkökulmaa aineistossani edustavat Nykysuomen sanakirjasta ja Suomen kielen perussanakirjasta poimitut esimerkit. Nykysuomen sanakirja sisältää lähinnä 1880–1950-luvuilla kerättyä sanastoa, eikä siinä ole vanhemman kirjakielen eikä murteiden sanastoa (L. Hakulinen 1967: 106). Siksi se ei yksinään anna kattavaa kuvaa alaraajojen nimitysten merkitysten ja käytön muuttumisesta. Kieliopillistumisprosessin diakronista kehitystä hahmottaakin tässä tutkielmassa murreaineisto, jota olen kerännyt useista murre-sanakirjoista.

Aineiston analyysiä varten olen jaotellut alaraajan nimityksen sisältävät ilmaukset useisiin eri luokkiin sen perusteella, millaisia konkreettisia tai abstraktisia merkityksiä ja kieliopillisia suhteita alaraajojen nimitykset ilmaisevat. Lisäksi olen poiminut aineistosta analogiset, metaforiset ja metonyymiset ilmaukset sekä idiomaattiset rakenteet.

Tutkimukseni perustuu yleiseen kieliopillistumisteoriaan, johon liittyvät kieliopillistumisen jatkumoluonne, sen taustalla vaikuttavat mekanismit sekä erilaiset käsitteistysmallit. Hyödynnän kieliopillistumisteorian osana myös metaforateoriaa, koska metaforistuminen liittyy läheisesti kieliopillistumiseen. Tutkimukseni laajempaan viitekehyksenä toimii kognitiivinen kielentutkimus.

Pro gradu -tutkielmani etenee siten, että seuraavassa luvussa esittelen tutkimukseni teoriapohjan. Kolmannessa luvussa selvitän alaraajojen nimitysten merkityksenmuutosta ja idiomaattistumista, ja neljännessä luvussa perehdyn alaraajojen nimitysten ilmaisemiin kieliopillisiin suhteisiin. Tutkielmani viidennessä luvussa keskityn tarkastelemaan alaraajojen nimitysten kieliopillistumisprosessin taustalla vaikuttavia mekanismeja. Kuudennessa luvussa esitän yhteenvedon tutkimustuloksista.

## 2. KIELIOPILLISTUMISTEORIA

### 2.1. Kieliopillistumisen piirteitä

Kieliopillistuminen on keskeinen kielenmuutoksen prosessi. Heinen ym:n (1991: 2, 4) mukaan kieliopillistuminen tarkoittaa leksikaalisen yksikön kehittymistä kieliopilliseksi yksiköksi. Kieliopillistumista on myös kieliopillisen yksikön muuttuminen entistä kieliopillisemmaksi tai funktionalisemmaksi. Kieliopillistuminen on universaali ilmiö, sillä sitä esiintyy kaikissa maailman kielissä. Kehitys on yksisuuntainen, ja se etenee aina leksikaalisemmista yksiköistä kieliopillisempiin päin. Tosin Hopperin ja Traugottin (1993: 49) mukaan muutos kieliopista leksikkoon päinkin on mahdollinen, mutta tällöin on kyse kokonaan toisesta ilmiöstä, nimittäin leksikaalistumisesta. Lea Laitinen ja Tapani Lehtinen (1997: 10) toteavat, että kieliopillistumisprosessissa leksikaalinen sisältösana, kuten nomini, muuttuu kieliopilliseksi funktiosanaksi, kuten adpositioksi, ja alkaa ilmaista asioiden välisiä suhteita. Nähdäkseni muutos ei kuitenkaan ole äkillinen, vaan kieliopillistuminen tapahtuu asteittain, ja keskeistä siinä on prosessin jatkumoluonteisuus.

Muutoksen kokevat sanaston jäsenet menettävät vähitellen leksikaaliselle kategorialleen tyypillisiä piirteitä ja omaksuvat piirteitä kieliopillisista kategorioista. Käytännössä siis jotakin konkreettista tarkoitetta merkinnyt sana saa uuden, abstraktisemman merkityksen. Leksikon jäsen muuttuu prosessin aikana ensin vain hieman kieliopillisemmaksi, mutta ajan kuluessa se saattaa lopulta saavuttaa jatkumon toisen pään ja muuttua kokonaan kieliopilliseksi funktiosanaksi. Täydellinen kieliopillistuminen vaikuttaisi kuitenkin olevan melko harvinaista; tyypillisempää on, että sanat kieliopillistuvat vain jonkin verran ja sijoittuvat jonnekin leksikaalisen ja kieliopillisen välimaastoon. Kieliopillistumisen alkuvaiheessa onkin tyypillistä, että sana ei toimi kaikissa yhteyksissä kieliopillisena vaan myös sen leksikaalinen merkitys säilyy kieliopillisen merkityksen rinnalla.

Kieliopillistumisprosessin tarkastelu on syytä aloittaa määrittelemällä, mikä on kieliopillinen funktiosana. Määrittely onnistuu helpoimmin vertaamalla funktiosanaa sisältösanaan. Auli Hakulisen ym:n (2004: 427–428) mukaan funktiosanat ovat ulkoiselta hahmoltaan lyhyempiä kuin leksikaaliset sisältösanat ja niiden tehtävät ovat kieliopillisia tai keskustelun kulkuun liittyviä. Mielestäni kieliopillistumisen seurauksena syntyvät olioiden välisiä suhteita ilmaisevat funktiosanat eivät kuitenkaan välttämättä ole ulkoiselta hahmoltaan erityisen lyhyi-

tä. Esimerkiksi alaraajojen nimitysten ja muiden nominien kieliopillistuneet muodot ovat luonnollisesti täsmälleen samannäköisiä kuin alkuperäiset sanat, joista muodot ovat kieliopillistuneet. Funktiosanoihin kuuluvat A. Hakulisen ym:n (2004: 428) mukaan partikkelit, apuverbit sekä persoona-, demonstratiivi- ja relatiivipronominit. Sisältösanoja ovat puolestaan substantiivit, adjektiivit ja verbit, jotka kaikki viittaavat ulkomaailman tarkoitteisiin. Sisältösanoilla on selkeät merkitykset: substantiivit luokittelevat ulkomaailman olioita, verbit ilmaisevat olioiden toimintaa, ja adjektiivit kuvailevat ulkomaailman olioiden ominaisuuksia sekä olioiden suorittamaa toimintaa. Alaraajojen nimityksillä on sekä sisältö- että funktiosanojen ominaisuuksia: lähtökohtaisesti ne ovat substantiiveja eli sisältösanoja, joilla on konkreettinen tarkoite ja jotka luokittelevat ulkomaailman olioita, mutta vähitellen ne ovat tietyissä yhteyksissä muuttuneet kieliopillisiksi funktiosanoiksi ja alkaneet ilmaista olioiden välisiä suhteita.

Kieliopillistumisessa sanan sanaluokka vaihtuu. Laitinen ja Lehtinen (1997: 12–14) toteavat, että kieliopillistuminen lähtee liikkeelle semanttisesta muutoksesta. Siksi tärkeässä asemassa ovat polysemian, metaforan, metonymian, analogian ja uudelleentulkinnan vaikutukset kieleen. Semanttisen muutoksen seurauksena kielellisen yksikön merkitys hahmottuu uudella tavalla tietyissä yhteyksissä – tätä kutsutaan reanalyysiksi. Kielellisen yksikön uusi tulkinta on siis kontekstin tuottama, ja kontekstin voivat muodostaa myös kielelliset rakenteet, joiden osana yksikkö esiintyy. Sen vuoksi tutkittaessa kieliopillistuvia yksiköitä on mielestäni aina otettava huomioon koko kielellinen rakenne, jonka kieliopillistuva yksikkö ja sen täydennykset muodostavat, sillä yksiköt saavat uuden, kieliopillisen merkityksensä vain tietyissä konteksteissa. Rakenteet ovat yleensä varsin idiomaattisia.

Kieliopillistumisprosessin käynnistymisessä metaforalla ja metonymialla on tärkeä rooli, sillä kieliopillistumisessa sanan merkitys siirtyy yhdeltä käsitealueelta toiselle, aivan kuten metaforistumisessa (Ojutkangas 2001: 13, 29). Merkityksenmuutos onkin keskeisessä asemassa kieliopillistumisprosessissa, ja metafora ja metonymia vaikuttavat prosessin taustalla. Herlinin (1998: 30) mukaan kieliopillistumisteoria tutkii merkityssuhteita useammasta näkökulmasta: Kieliopillistumisen tutkimus pyrkii selvittämään, millaisia uusia merkityksiä sanojen vanhoista merkityksistä syntyy ja millaisia vanhat merkitykset ovat. Lisäksi tutkimus pohtii, millaisia mekanismeja merkityksenmuutosten takana on sekä millaisissa konteksteissa merkityksenmuutokset tapahtuvat. Merkityssuhteiden tutkimus liittyy kieliopillistumisteorian kognitiiviseen kielentutkimukseen. Kieliopillistumisprosessin ja merkityksenmuutoksen taustalla perinteisesti vaikuttavia mekanismeja ovat metaforan ja metonymian lisäksi edellä mainitut reanalyysi ja analogia, ja käsittelen kaikkia mekanismeja tarkemmin luvuissa 2.3. ja 5.

Merkityssuhteisiin liittyy myös polysemia eli monimerkityksisyys, sillä merkityksenmuutoksen kokeneissa kieliopillistuneissa muodoissa on aina useampia merkityksiä. Onikin (1997: 107) mukaan yksittäinen kieliopillistuneen muodon polyseeminen alamerkitys ei kuitenkaan ole kovin mielenkiintoinen, vaan oleellista on, että uusi merkitys eriytyy omaksi tyyppikseen. Aineiston analyysissä pyrin selvittämään, millaisia selkeitä tyypejä alaraajojen nimitysten abstraktistuneiden merkitysten joukossa on. Onikki (1997: 107, 112) jatkaa vielä, että kieliopillistunut yksikkö tuotetaan ja tulkitaan aina kokonaisuutena ja yksikön uusi merkitys hahmottuu vasta, kun koko kieliopillistunut rakenne ymmärretään uudella tavalla. Myös Hopper ja Traugott (1993: 4) toteavat, että yleensä kieliopillistuu kokonainen rakenne eikä vain yksittäinen sana. Tässä on yhteys idiomaattistumiseen, joka on osa kieliopillistumisprosessia: myös idiomit ja niiden merkitys hahmottuvat aina kokonaisuuksina.

Alaraajojen nimitysten kieliopillistuvissa muodoissa on polysemiaa, sillä nimityksillä on sekä konkreettinen että abstrakti merkitys. Esimerkiksi ilmaus *päästä jaloilleen* (NS) tarkoittaa konkreettisesti tulkittuna istuvasta tai makaavasta asennosta seisovaan asentoon nousemista mutta abstraktisesti tulkittuna toimeen tulemistä. Alaraajojen nimitysten kieliopillistuneet muodot myös tuotetaan ja tulkitaan kokonaisuuksina, sillä muodot esiintyvät yleensä tietyissä rakenteissa tiettyjen verbien ja muiden täydennysten yhteydessä, eikä alaraajan nimitystä, verbiä tai sanajärjestystä voi välttämättä vaihtaa ilman, että konstruktion merkitys muuttuu. Syvennyn alaraajojen nimitysten merkityssuhteisiin ja polysemiaan tutkielmani kolmannessa luvussa, jossa käsittelen alaraajojen nimitysten merkityksenmuutosta.

## **2.2. Kieliopillistumisen jatkumuoto**

Kieliopillistuminen on luonteeltaan jatkumo, mikä ilmenee siten, että kehitykseen liittyvät muutokset tapahtuvat vähitellen. Mielikuva jatkumosta tai janasta havainnollistaa, miten kieliopillistumisprosessissa yksiköt kehittyvät liukuen vaiheesta toiseen. Kieliopillistuvien yksiköiden tutkimuksessa on otettava huomioon kolme jatkumoa: jatkumot konkreettinen–abstrakti, leksikaalinen–kieliopillinen ja kompositionaalinen–idiomaattinen. Näillä jatkumoilla operoin analysoidessani tutkielmani aineistoa. Tarkoitukseni on selvittää, miten alaraajan nimityksen sisältävät ilmaukset sijoittuvat eri jatkumoille. Jatkumo konkreettinen–abstrakti osoittaa alaraajojen nimitysten merkityksenmuutoksen, ja jatkumo leksikaalinen–kieliopillinen kuvaa muotojen kehitystä kohti kaikkein kieliopillisimpia muotoja. Jatkumo kompositionaalinen–idiomaattinen puolestaan osoittaa, että alaraajan nimityksen sisältävien ilmausten rakenne on yleensä kiinteä ja että niiden merkitys hahmottuu kokonaisuutena. Jat-

kumo konkreettinen–abstrakti esittelee alaraajojen nimitysten kieliopillistumismuutoksen synkronisesta ja diakronisesta näkökulmasta ja jatkumot leksikaalinen–kieliopillinen ja kompositionaalinen–idiomaattinen synkronisesta näkökulmasta. Käsittelen alaraajojen nimitysten sijoittumista eri jatkumoille tarkemmin tutkielmani kolmannessa ja neljännessä luvussa.

Jatkumoluonteisuus näyttäytyy kieliopillisten yksiköiden kehitymisprosessissa joko rekategorisaationa tai dekategoriisaationa. Heinen ym:n (1991: 213–215) mukaan rekategorisaatio tarkoittaa sitä, että kieliopillistuva sana siirtyy sanaluokasta toiseen ja siihen liittyy uuden sanaluokan ominaisuuksia. Dekategoriisaatio ei ole yhtä lopullinen, sillä siinä sana kadottaa vain osan sanaluokalleen tyypillisistä ominaisuuksista muuttumatta toisen sanaluokan jäseneksi. Esimerkiksi substantiivi saattaa menettää joko yksikkö- tai monikkotaivutuksensa ja alkaa muistuttaa enemmän adpositiota kuin nominia. Dekategoriisoitunut muoto ei enää ole morfosyntaktisesti itsenäinen, vaan se on riippuvainen muista muodoista. Esimerkiksi morfosyntaktisesta epäitsenäisyydestä otan adpositiot, jotka eivät voi esiintyä ilman täydennystään, koska ne saavat merkityksensä vain yhdessä toisen sanan kanssa. Näin ollen virke *\*Hän saapui ennen* olisi epäkieliopillinen, sillä prepositio *ennen* ei merkitse yksinään mitään. Virkkeestä tulee kieliopillinen, kun prepositio saa täydennyksen: virke *Hän saapui ennen kuutta* on jo ymmärrettävä.

Kieliopillistumisen jatkumoluonteisuutta korostavat Hopper ja Traugott (1993: 6), jotka toteavat, että kielelliset yksiköt eivät siirry kategoriasta toiseen äkillisesti vaan niissä tapahtuvat muutokset ovat asteittaisia. Nähdäkseni rekategorisaatio onkin hitaan kehityksen tulos: kieliopillistuvat yksiköt ovat pitkään kieliopillistumisjatkumon keskivaiheilla matkalla kohti kieliopillistumista ja rekategorisaatiota. Muoto siis vaihtaa luokkaa dekategoriisaatiovaiheen kautta. Se on pakollinen välivaihe, jota ilman mikään yksikkö ei voi kieliopillistua.

Kun kielessä tapahtuu muutos, oleellista on, että se leviää kielenkäyttäjien keskuudessa. Kielessä tapahtuva yksittäinen muutos ja sen leviäminen ovat oikeastaan hieman erilaisia prosesseja: kun jokin kielellinen yksikkö monien vaiheiden jälkeen todella siirtyy kieliopillisen kategorian jäseneksi, lopullinen siirtymä on nopea, mutta muutoksen yleistyminen kielen järjestelmän sisällä tapahtuu vähitellen (Hopper ja Traugott 1993: 36). Tämä tarkoittaa sitä, että kun jokin yksikkö saavuttaa kieliopillistumisjatkumon toisen pään ja siirtyy kieliopillisen kategorian jäseneksi, siirtymä on lopullinen. Kerran kieliopillistunut yksikkö ei enää palaa jatkumon alkupäähän. Sen sijaan kieliopillistumisilmiön yleistyminen kielessä saattaa kestää pitkään. Yleistyminen on oleellinen osa kieliopillistumisprosessia, ja siksi ilmiön vakiintumisessakin korostuu jatkumoluonteisuus. Alaraajojen nimitykset tuntuvat olevan vielä dekategoriisaatiovaiheessa, eivätkä niiden muutokset ole varsinaisesti yleistyneet kielessä, sillä nimi-

tykset ilmaisevat edelleen hyvin vahvasti myös leksikaalisia merkityksiä. Tutkielmani aiheena onkin alaraajojen nimitysten kieliopillistumisprosessi, koska haluan korostaa ilmiön kesken-eräisyyttä.

Edellä kävi ilmi, että dekategoriisaatioissa kielellinen yksikkö kadottaa osan ominaisuuksistaan. Myös Hopper ja Traugott (1993: 88–90) näkevät, että kieliopillistumisprosessissa yksikön semanttinen sisältö vähenee. Prosessin alkuvaiheessa yksikön merkitys ei kuitenkaan katoa kokonaan vaan se muuttuu. Merkitys ei häviä, koska kieliopillistuvan rakenteen uuden merkityksen hahmottaminen edellyttää sen vanhan merkityksen tuntemista. Kieliopillistuneessa muodossa heijastuukin aina sen alkuperäinen, leksikaalinen merkitys. Nähdäkseni Hopperin ja Traugottin näkemys kertoo, että leksikaaliset ja kieliopilliset merkitykset ovat ainakin jonkin aikaa olemassa yhtä aikaa: kieliopillistumisessa alkuperäiset merkitykset eivät katoa vaan säilyvät uusien, abstraktisempien merkitysten rinnalla. Tätä kutsutaan rinnakkaineloksi. Kieliopillistumistutkimus siis tarvitsee diakronista ja etymologista näkökulmaa uusien merkitysten ymmärtämiseen.

Toisaalta Hopper ja Traugott (1993: 88) toteavat myös, että kun kieliopillistunut muoto muuttuu syntaktisemmaksi tai morfologisemmaksi, se toki ajan myötä menettää merkittävän osan semanttisesta tai pragmaattisesta sisällöstään. Mielestäni tämäkään ei kuitenkaan tarkoita sitä, että vanhat merkitykset katoaisivat kokonaan. Ne haalistuvat mutta ovat aina läsnä kieliopillistuneen muodon merkityssisällössä. Käsittelen leksikaalisten ja kieliopillisten merkitysten rinnakkaineloa tarkemmin luvussa 3.4.

Esimerkkinä kieliopillistumisesta, osittaisesta rekategoriisaatiosta ja konkreettisten ja abstraktisten merkitysten rinnakkainelosta esittelen postpositiona käytettävän muodon *jälkeen*, joka on kieliopillistunut nominista *jälki*. Muoto *jälkeen* voi tilanteen mukaan esiintyä sekä sisältösanan, jolloin se on *jälki*-substantiivin illatiivimuoto, että funktiosanan, postpositiona, jolloin se vaatii eteensä genetiivimuotoisen täydennyksen. *Jälkeen*-postposition tapauksessa on selvästi nähtävissä kieliopillistuneen muodon merkityksenmuutos konkreettisesta jälkeä tarkoittavasta sanasta abstraktiksi ajallisia suhteita ilmaisevaksi sanaksi. Kielenkäyttäjät ei nimittäin varmastikaan ajattele vaikkapa maassa näkyvää jalanjälkeä kertoessaan siitä, mitä hän teki joulun jälkeen. Muodon konkreettisen ja abstraktin merkityksen välillä ei siis ole enää havaittavissa yhteyttä, vaan muoto *jälkeen* on kieliopillistunut aikaa ilmaisevaksi suhdetanaksi ja siirtynyt adpositioiden luokkaan. Kuitenkin se on yhtä aikaa toisissa konteksteissa käytössä myös illatiivimuotoisena substantiivina.

Alaraajojen nimitysten kieliopillistumisprosessissa substantiivit ovat menettäneet täydellisen paradigmaattisen sijataivutuksensa, sillä kieliopillisen kategorian jäsenenä ne eivät

esiinny kaikissa sijamuodoissa. Alaraajojen nimitykset ovat siis dekategoriisoituneet. Samalla selkeiksi adpositioiksi kehittyneiden muotojen kohdalla on tietysti tapahtunut myös rekategorisaatio, sillä ne ovat muuttuneet tietyissä yhteyksissä kieliopillisten suhteiden ilmaisimiksi. Alaraajojen nimitykset ovat siis osittain siirtyneet tai siirtymässä nominien luokasta partikkelien luokkaan. Kuitenkin sekä niiden leksikaaliset että kieliopilliset merkitykset elävät jatkuvasti rinnakkain, sillä alaraajojen konkreettiset tarkoitteet tarvitsevat luonnollisestikin koko ajan nimityksiä.

### **2.3. Kieliopillistumisen mekanismit**

Kieliopillistumisprosessin selvittämisessä keskeistä on tutkia, millaisia mekanismeja prosessin taustalla on ja millaisia vaikutuksia niillä on kieliopillistuviin yksiköihin. Kieliopillistumisteoria on selvittänyt, että yleisimmät kieliopillistumisen taustalla vaikuttavat mekanismit ovat reanalyysi, analogia, metafora ja metonymia. Näihin mekanismeihin keskityn seuraavissa alaluvuissa, ja tutkielmani viidennessä luvussa tarkkailen niiden ilmenemistä aineistossa.

Kun maailmaan syntyy uusia ilmiöitä ja käsitteitä, niiden ilmaisemiseen tarvitaan uusia kielellisiä keinoja. Heinen ym:n (1991: 27, 30) mukaan uusia käsitteitä voidaan ilmaista mm. luomalla kokonaan uusia sanoja, lainaamalla sanoja muista kielistä tai murteista, keksimällä symbolisia ilmauksia, johtamalla ja yhdistämällä uusia ilmauksia olemassa olevista leksikaalisista ja kieliopillisista muodoista sekä laajentamalla olemassa olevien muotojen käyttöä niin, että ne alkavat ilmaista uusia käsitteitä. Uusien kieliopillisten ilmausten luomisessa näistä tavoista tärkein on viimeinen. Myös Heine ja Kuteva (2005: 15) painottavat, että kieliopillistuminen perustuu vanhojen kielellisten muotojen tai rakenteiden uusille käyttöyhteyksille. Tämän periaatteen mukaan toimivat Heinen ym:n (1991: 29) mielestä keskeisistä kieliopillistumisen mekanismeista analogia, metafora ja metonymia, sillä kun olemassa oleva muoto alkaa ilmaista uutta kielellistä käsitettä, käsitteet yhdistyvät metaforisesti. Minun mielestäni kuitenkin myös reanalyysi perustuu vanhojen muotojen uusille käyttötavoille, sillä reanalyysissä nimenomaan olemassa oleva muoto saa uuden tulkinnan.

Itse asiassa uusien ilmausten synnyttäminen käyttämällä jo olemassa olevia muotoja on hyvin taloudellinen tapa kehittää kieltä. Se kuormittaa kielenkäyttäjää vähemmän kuin se, että hänen pitäisi opetella kokonaan uudenlainen ilmaus jokaisen asian ilmaisemiseen. Kun uusissa merkityksissä käytettävät muodot ovat kielenkäyttäjälle muista yhteyksistä tuttuja, niiden uusien käyttötapojen omaksuminen sujuu melko nopeasti. Esimerkiksi alaraajojen nimitykset ovat kielenkäyttäjille hyvinkin tuttuja, sillä alaraajat ovat osa ihmisruumista ja niiden



nimitykset kuuluvat kaikille ihmisille tuttuun perussanastoon. Siksi on oikeastaan hyvin loogista, että alaraajojen nimitykset ovat alkaneet ilmaista myös muita kielellisiä suhteita.

Uusien käsitteiden ilmaisemiseen syntyy siis uusia kielellisiä ilmauksia monilla eri tavoilla. Kuitenkin myös tuttujen kieliopillisten suhteiden ilmaisemiseen kehittyi jatkuvasti uusia keinoja, vaikka kielessä olisikin jo ennestään olemassa tapoja ilmaista niitä (Heine ym. 1991: 30). Kieliopilliset suhteet voikin mielestäni nähdä jonkinlaisina kielen attraktiokeskuk-sina, jotka vetävät puoleensa erilaisia ilmaisutapoja. Siksi kieliopillistuminen on ilmiönä yllät-tävän yleinen, ja sen taustalla vaikuttavat mekanismit ovat keskeinen osa kieltä.

### 2.3.1. Reanalyysi ja analogia

Reanalyysi tarkoittaa uudelleentulkittamista. Kun jossakin kielellisessä muodossa tapahtuu muutos, taustalla vaikuttaa usein reanalyysi eli muodon tulkinta uudella tavalla. Vanha muoto saa siis uuden merkityksen, tai se alkaa ilmaista jotakin toista kielellistä merkitystä. Kieliopil-listumisessa vanhat, usein leksikaaliset muodot reanalysoituvat uusiin tehtäviin kieliopillisten suhteiden ilmaisimiksi.

Ronald W. Langackerin (1977: 58) mukaan reanalyysi tarkoittaa muutosta kielellisen ilmauksen tai ilmausten luokan rakenteessa. Ilmauksen pintarakenteessa ei kuitenkaan tapahdu välitöntä muutosta. Käsittääkseni reanalyysi ei siis aiheuta muutosta ilmauksen ilmiössä vaan sen ns. syvärakenteessa eli merkityksessä ja säännöissä, joiden mukaan ilmaukset käyt-täytyvät. Heine ym. (1991: 215–216) kyseenalaistavat Langackerin näkemyksen pintaraken-teen muuttumattomuudesta, vaikka Langackerin (1977: 58) hieman ristiriitaisesti myöntää, että pintatason muutoksia saattaa kuitenkin tapahtua, sillä ne ovat sääntöjen muuttumisen luonnollinen seuraus. Minun mielestäni pintarakenteen muuttuessa kyseessä on kuitenkin jo analoginen muutos; näkisin reanalyysin tarkoittavan ennemminkin entisen muodon uutta tul-kintatapaa. Näin ollen oletan, että reanalyysi on analogiaa yleisempi kieliopillistumisen taus-talla vaikuttava mekanismi, koska reanalyysi ei vaadi kieliopillistuvan ilmauksen ilmiön muuttumista.

Kuitenkin analogiakin on hyvin keskeinen kieliopillistumisen taustalla vaikuttava me-kanismi. Esa Itkosen (2005: 1) mukaan analogia tarkoittaa rakenteellista samankaltaisuutta, ja Jussi Haukioja (1998: 43) esittää, että analoginen suhde esiintyy jonkin tutun rakenteen eli lähteen ja selitystä kaipaavan rakenteen eli kohteen välillä. Esimerkkinä samankaltaisuudesta hän antaa käsiteparit *käsi* > *sormi* ja *jalka* > *varvas*, joiden välillä on analoginen suhde, koska käden ja sormen välinen suhde on samanlainen kuin jalan ja varpaan välinen suhde. Kielessä

analogia toimii nähdäkseni niin, että jokin olemassa oleva rakenne voi antaa mallin uudelle kielelliselle ilmaukselle. Tästä on kyse kieliopillistumisessa: uusien, kieliopillisia suhteita ilmaisevien yksiköiden malleina toimivat sellaiset kielelliset rakenteet, jotka ovat aikaisemmin ilmaisseet jotakin muuta.

Reanalyysin ja analogian suhde on läheinen, vaikka niiden välillä on selkeitä erojakin. Itkosen (1998: 26) mukaan reanalyysi oikeastaan perustuu analogiaan, koska reanalyysissä kielellinen ilmiö hahmottuu uudella tavalla analogisen mallin perusteella. Hopper ja Traugott (1993: 32) puolestaan ovat sitä mieltä, että kieliopillistumisen tärkein mekanismi on reanalyysi, kun taas Heinen ym:n (1991: 43) mielestä kieliopillistuminen perustuu metaforiseen abstraktistumiseen. Ymmärrän Hopperin ja Traugottin väitteen sillä perusteella, että oikeastaan reanalyysi vaikuttaa kaikkien muiden mekanismien taustalla. Mielestäni on kuitenkin hieman uskaliaista laittaa kieliopillistumisen mekanismeja tärkeysjärjestykseen. Oletan, että mekanismien esiintyminen on aina tapauskohtaista, jolloin on mahdotonta sanoa, mikä mekanismi on tärkein. Koska kaikki kieliopillistumisen mekanismit liittyvät melko läheisesti yhteen, kieliopillistumistapauksissa on todennäköisesti yleensä viitteitä useamman kuin yhden mekanismin toiminnasta, vaikka yksi mekanismeista olisikin vaikuttanut eniten.

Reanalyysin ja analogian erot liittyvät näkemyksiin kielen sääntöjen muutoksesta. Hopperin ja Traugottin (1993: 32) mukaan reanalyysi muuttaa kielen sääntöjä ja vaikuttaa kielen taustalla oleviin semanttisiin, syntaktisiin ja morfologisiin representaatioihin. Sen sijaan analogia muuttaa sanojen ilmiäsuja mutta ei vaikuta sääntöihin vaan niiden leviämiseen kielijärjestelmän tai kieliyhteisön sisällä. Nähdäkseni uusien sääntöjen leviäminen onkin edellytys kaikkien kielellisten muutosten vakiintumiselle. Jos nimittäin säännöt leviäisivät vain jonkin tietyn ryhmän sisällä saavuttamatta koko kieliyhteisöä, muutos koskisi vain tiettyä alakulttuuria tai murreryhmää eikä koko kieltä.

Vanhojen sääntöjen muuttuminen on siis kielenmuutoksen ja kieliopillistumisprosessin ytimessä: Esimerkiksi alaraajojen nimityksiä on totuttu käyttämään nominimuotoisina sisältösanoina, jotka viittaavat ulkomaailman tarkoitteisiin eli ihmisruumiin jäseniin. Kielen sääntöjen muuttumisen myötä kielenkäyttäjän on hyväksyttävä, että tietyissä yhteyksissä alaraajojen nimityksiä ei enää voi suoraan yhdistää todellisiin alaraajoihin vaan niiden käyttö on muuttunut kuvaannolliseksi. Esimerkiksi konstruktion *saada jalalle* merkitys on 'saada aikaan, toimeksi, liikkeelle' ilmauksessa *Tänne on tahottu tietä montaek kertaa, væn èi sit (asia) oos saatu jalalle* (SMS). Ilmausta käytettäessä ajatus ei enää yhdisty ruumiinosaan, vaan sen merkitys on selvästi muuttunut. Sääntöjen muuttuminen ja muutosten siirtyminen osaksi kielenkäyttäjän arkikieltä tapahtuvat varmasti melko huomaamattomasti, eikä tavallinen kie-

lenkäyttäjät tule ajatelleeksi, että kielen säännöt ovat muuttuneet. Hänelle muutos on luonnollinen ja automaattinen.

Kieliopillistuminen, kielellisten käsitteiden uusien ilmaisutapojen kehittäminen ja vanhojen sääntöjen muuttuminen ja leviäminen ovat osa kielenmuutosprosessia. Itkonen (1998: 32–33) näkee kielenmuutoksen termien 'uudennos' ja 'omaksuminen' kautta: Uudennos liittyy yksilöön eli yksittäiseen kielenkäyttäjään, kun taas omaksuminen tarkoittaa muutoksen sosiaalista puolta eli sen leviämistä kieliyhteisön sisällä. Yksilö voi siis kehittää uudennoksia periaatteessa kuinka paljon tahansa, mutta jos kieliyhteisö ei hyväksy niitä, kieli ei muutu. Nähdäkseni kieli ei siis muutu itsestään vaan sen mukaan, miten kielenkäyttäjät sitä käyttävät. Kieli on olemassa kielenkäyttäjien kautta, ja siksi kielenmuutoksen tutkimuksessa pitäisi keskittyä myös siihen, miten kieliyhteisö ottaa muutoksen vastaan ja miten muutos leviää yhteisön sisällä. Tämä on loogista, sillä jos ei olisi kielenkäyttäjiä, ei olisi kieltäkään. Kielenmuutoksessa tärkeitä ovat siis sekä yksilöllinen että sosiaalinen puoli. Muutokset lähtevät liikkeelle yksilöiden kehittämistä innovaatioista ja leviävät sosiaalisen ryhmän sisällä. Kieliopillistuvat yksikötkin ovat aidosti kieliopillisia vasta, kun ne ovat levinneet kieliyhteisön sisällä ja kun kieliyhteisö on hyväksynyt ne.

### **2.3.2. Metafora ja metonymia**

Tärkeitä kieliopillistumista aiheuttavia mekanismeja ovat metafora ja metonymia, jotka liittyvät läheisesti merkityksenmuutokseen. Molemmat aiheuttavat merkityksen laajenemista, ja niillä on paljon yhteisiä piirteitä, joten käsittelen niitä samassa alaluvussa. Metaforalla ja metonymialla on yhteyksiä myös muihin kieliopillistumisen mekanismeihin eli reanalyysiin ja analogiaan.

Metaforateorian isinä pidettyjen George Lakoffin ja Mark Johnsonin (1980: 5, 56, 117, 154) määritelmien perusteella metafora tarkoittaa jonkin käsitteen tai kokemuksen ymmärtämistä ja kokemista toisen käsitteen tai kokemuksen kautta. Koska hyvin monet käsitteet tulevat ymmärrettäviksi ainakin osittain toisten käsitteiden avulla, voidaan sanoa, että oikeastaan ihmisten käsitteistysjärjestelmä kokonaisuudessaan perustuu metaforiin. Käsitteitä ei siis itse asiassa ymmärretä yksittäisten käsitteiden vaan kokonaisten kokemusjärjestelmien kautta. Tällaisena kokemusjärjestelmänä voi nähdäkseni toimia esimerkiksi ihmisruumis ja sen fyysiset suhteet ja ulottuvuudet. Heine ym. (1991: 43–44) puolestaan toteavat, että metaforinen abstraktistuminen vaikuttaa ihmisten tapaan käsitteellistää ympäröivää maailmaa. Edellä esitetyn perusteella metafora on siis tärkeä osa koko kielijärjestelmää, ja siksi on luonnollista,

että se on myös kieliopillistumisprosessin keskeinen mekanismi. Kieliopillistumisessa on kyse nimenomaan siitä, että jokin käsite selittää toista käsitettä: abstraktit kieliopilliset suhteet tulevat ymmärrettävämmiksi konkreettisten käsitteiden avulla, ja prosessissa oleellista on merkityksenmuutos konkreettisesta abstraktiin.

Metaforistumisessa keskeistä on siirtymä yhdeltä käsitealueelta toiselle. John I. Saeedin (1997: 303) mukaan käsite, jota metafora kuvailee, on kohdealue, ja sitä selittävä käsite on lähdealue. Käsittäakseni lähdealue toimii sananmukaisesti ymmärtämisen lähteenä: kohdealueen käsite tulee ymmärrettäväksi lähteenä toimivan käsitteen avulla. Kieliopillistumisprosessissa metaforan kohdealueena on siis jokin kieliopillinen suhde tai käsite, kuten omistuksen ilmaiseminen, ja lähdealueena toimii jokin konkreettinen käsite, kuten ihmisruumis ja sen osat, joiden avulla omistussuhde pyritään tekemään ymmärrettäväksi. Saeed (1997: 307) toteaaakin, että yleensä metaforassa konkreettinen lähde kuvailee abstraktia kohdetta, vaikka joskus lähde ja kohde voivat myös olla molemmat konkreettisia tai molemmat abstrakteja. Abstraktin kohteen kuvaaminen konkreettisen lähteen kautta on kuitenkin metaforan perustapaus. Siksi näkisin, että lähdealueen käsitteet ovat yleensä ihmiselle helposti ymmärrettäviä ja tuttuja, kun taas kohdealueen käsitteet ovat vieraampia.

Merkityksen laajentumista on metaforan lisäksi metonymia. Merkityksen laajentuminen sisältää toki metaforan ja metonymian lisäksi monia muitakin ilmiöitä, kuten polysemian, synonymian ja homonymian, mutta kieliopillistumisen kannalta tärkeimmät ovat metafora ja metonymia. Lakoffin ja Johnsonin (1980: 35–36) mukaan metonymiassa jokin asia tai ilmiö viittaa toiseen, siihen läheisesti liittyvään asiaan tai ilmiöön. Esimerkiksi virkkeessä *Hän lukee mielellään Shakespearea* kirjailijan nimi tarkoittaa kirjailijan koko tuotantoa. Metonymiassa keskeistä on siis viittaaminen: siinä jokin asia edustaa toista asiaa eli viittaa siihen. Robert L. Trask (1996: 44) määrittelee metonymian niin, että siinä jotakin asiaa ilmaisee jokin kyseisen asian ominaisuus. Esimerkiksi Yhdysvaltojen presidenttiin voidaan viitata puhumalla Valkoisesta talosta. Näin ollen ihmiseenkin voisi siis viitata käyttämällä alaraajan nimitystä, koska alaraajat ovat ihmisen osia ja verrattavissa ominaisuuksiin. Osa-kokonaisuussuhde lieneekin metonymian selkein ja tutuin ilmenemismuoto.

Metafora ja metonymia ovat kuvakieltä eli kielen kuvallista käyttöä. William Croftin ja D. Alan Crusen (2004: 193) mukaan puhuja hyödyntää kuvakieltä, jos ilmausten perinteinen käyttötapa ei vaikuta hänen haluamallaan tavalla. Puhuja voi käyttää kuvakieltä myös tavoitellessaan huomiota tai pyrkiessään ilmaisemaan uusia käsitteitä. Nähdäkseni kielikuvien luominen voi olla varsin produktiivista, ja kielenkäyttäjät saattaa tuottaa uusia metaforia ja metonymioita hyvinkin spontaanisti. Jotta muu kieliyhteisö ymmärtäisi uudet kielikuvat, niiden

sisältämien samankaltaisuus- ja viittaussuhteiden on tietysti oltava selkeästi havaittavia ja kieliyhteisön jäsenten yhteisestä kulttuurista tuttuja. Esimerkiksi alaraajojen nimitysten toimiminen metaforien ja metonymioiden lähteinä on varsin ymmärrettävää, sillä ne ovat kieliyhteisön jäsenille erittäin tuttuja asioita.

Kieliopillistumisessa sekä metafora että metonymia ovat oleellisia mekanismeja, vaikka ne toimivatkin hieman eri tavoin. Heine ym. (1991: 72) toteavat, että metaforassa keskeistä on siirtymä yhdeltä käsitealueelta toiselle. Sen sijaan metonymiassa käsite tulkitaan ensin konkreettiseksi, sitten konkreettiseksi tai abstraktiksi ja lopulta yksinomaan abstraktiksi. Sekä metaforassa että metonymiassa tapahtuu siis siirtymä konkreettiselta alueelta abstraktille alueelle, mutta käsittääkseni ero on siirtymän asteessa: metaforassa siirtymä on täydellinen ja metonymiassa asteittainen. Kieliopillistumisprosessissa kummankinlaiset siirtymät ovat mahdollisia, vaikka yleensä asteittainen siirtymä onkin prototyyppisempi, koska se sopii paremmin prosessin jatkumoluonteeseen. Uskoakseni metaforassakin voisi kuitenkin olla jonkinlaista asteittaisuutta, mutta asteittaisuus ei siinä olisi niin selvästi näkyvässä kuin metonymiassa. Kielenmuutostilanteissa totaalinen siirtymä alueelta toiselle ilman välivaiheita tuntuu nimittäin erikoiselta.

Kieliopillistumisen mekanismien välillä on yhteyksiä. Metafora nimittäin yhdistyy analogiaan ja metonymia reanalyysiin (Hopper ja Traugott 1993: 87). Metafora ja metonymia siis täydentävät analogian ja reanalyysin prosesseja. Itkosen (1998: 17, 22) mielestä metafora on itse asiassa sekä reanalyysin että analogian erityistapaus. Reanalyysissä jokin ilmiö hahmottuu ensin tietyllä tavalla ja myöhemmin uudella tavalla. Kuten edellä totesin, metaforassa tapahtuu vastaavasti siirtymä yhdeltä käsitealueelta toiselle – tyypillisesti konkreettisten käsitteiden alueelta abstraktien käsitteiden alueelle. Sekä metaforassa että reanalyysissä jokin käsite siis hahmottuu ensin yhdellä tavalla ja käsitealueelta toiselle siirtymisen jälkeen uudella tavalla.

Analogian ja metaforan välinen yhteys puolestaan ilmenee Itkosen (1998: 22, 24) mukaan siten, että molemmissa on nähtävissä rakenteellinen samankaltaisuus lähde- ja kohdealueen välillä. Analogia on tulkittavissa metaforaksi silloin, kun se sisältää sekä analogialle ominaisen rakenteellisen samankaltaisuuden että metaforalle ominaisen siirtymän yhdeltä käsitealueelta toiselle. Näyttääkin siltä, että loppujen lopuksi metaforan ja analogian välinen vuorovaikutus on molemminpuolista: metafora voi olla osa analogiaa ja analogia osa metaforaa. Näin kieliopillistumisen mekanismit kietoutuvat yhteen.

## 2.4. Antropomorfinen käsitteistysmalli

Sisältösanojen kieliopillistumisprosessin ja merkityksenmuutoksen taustalla vaikuttaa aina jokin käsitteistysmalli. Ojutkankaan (2001: 28) mukaan käsitteistysmallit esittävät yleistyksiä semanttisista kentistä, joihin kieliopillistuneet muodot perustuvat, ja ne toimivat välittäjinä todellisen maailman ja sen kielellisen kuvauksen välillä. Nähdäkseni kieliopillistuneet käsitteet siis perustuvat aina joihinkin todellisen maailman suhteellisen konkreettisiin olioihin tai ilmiöihin, kuten alaraajoihin, ja konkreettisten olioiden ja ilmiöiden avulla pyritään ymmärtämään abstraktisempia, kieliopillisia käsitteitä, kuten olotilaa, aikaa tai omistusta. John R. Taylor (2005 [1989]: 88) toteaa, että myös morfologiset ja syntaktiset kategoriat vaativat sopivan kentän tai alueen, jonka perusteella kielenkäyttäjät ymmärtää ja hahmottaa ne. Siksi kieliopillistumistutkimuksessa on mielestäni tarpeen selvittää, mikä käsitteistysmalli vaikuttaa kieliopillistuvien muotojen taustalla. Alaraajojen nimityksistä kieliopillistuneiden muotojen lähtökohdana ja alkuperäisenä semanttisena kenttänä on ihmisruumis, jonka osiin kaikki alaraajojen nimitykset viittaavat.

Ihmisruumis on universaalisti melko samanlainen, ja se on aina läsnä kielenkäyttötilanteissa (Ojutkangas 2001: 29). Onikin (1997: 105–106) mukaan ihmiskeskeisyys onkin luonnollinen osa ihmiskieliä, ja myös monet hänen tutkimansa paikallissijaiset olotilanilmaukset kuvaavat ihmisen kokemaa tilaa tai elottoman olion tilaa ihmisen näkökulmasta katsottuna. Heinen ym:n (1991: 28) mukaan kieliopillistumiseen johtaa ihmisen kognitiivinen toiminta, joka on luonteeltaan ihmiskeskeistä ja ihmiseen viittaavaa. Siksi kieliopillistuminen lähtee liikkeelle ihmiselle tutuista kokemuksista ja etenee niistä vieraampiin kokemuksiin. Näkisinkin, että ihminen, ihmisruumis ja ihmisen näkökulma ovat keskeisiä asioita maailman ja kielen hahmottamisessa. Ne ovat myös ihmiselle erittäin läheisiä. Siksi antropomorfinen eli ihmiskeskeinen käsitteistysmalli sopii hyvin alaraajojen nimitysten kieliopillistumisprosessin tutkimisen lähtökohdaksi.

Ihminen hahmottaa kehonsa piirteet ja ympärillään olevan tilan erilaisten ulottuvuuksien kautta. Horisontaalinen dimensio sijoittaa asiat edessä–takana-akselille, vertikaalinen dimensio ylhäällä–alhaalla-akselille ja lateraalinen dimensio vasen–oikea-akselille. Akseleista horisontaalinen ja lateraalinen määräytyvät ihmisen ruumiinrakenteen kautta, kun taas vertikaalinen dimensio perustuu lähinnä maan vetovoimaan. Vertikaaliseen ulottuvuuteen sisältyvät ihmisen pystyssä oleva seisoma-asento ja pitkänomainen muoto. (Ojutkangas 2001: 26–27, 30.) Heinen ym:n (1991: 34) mukaan ihmiskeho ja sen osat toimivat usein kieliopillisten käsitteiden, erityisesti spatiaalisten käsitteiden, ymmärtämisen lähteinä, koska ruumiinosien

sijainti kehossa on relationaalinen. Esimerkiksi *selkä* ja *takapuoli* ilmaisevat usein takana olemista, kun taas *rinta*, *kasvot*, *silmä* ja *pää* ilmaisevat edessä olemista. *Pää* saattaa ilmaista myös yläpuolta ja *takapuoli* ja *jalka* alapuolta. Nähdäkseni eri ruumiinosat hahmottavatkin usein niitä sijainteja tai alueita, joilla niiden prototyypinen toiminta tapahtuu tai joilla ne itse sijaitsevat. Ihminen käsittää tilaa ja suuntaa ilmaisevat suhteet kehonsa kautta, koska se on hänelle läheinen ja luonnollinen alue.

Antropomorfiseen käsitteistysmalliin liittyy vahvasti näkemys ihmiskehon kanonisista piirteistä. Taiteessa sana *kaanon* viittaa ihmis- tai eläinruumiin ihanteellisiin mittasuhteisiin (Turtia 2001: 437). Käsittäökseni ihmiskehon kanoniset piirteet tarkoittavat siis jonkinlaisia ihanteellisia tai luonnollisia piirteitä, joiden kautta ihminen hahmottaa itsensä ja ympäristönsä. Kanonisista piirteistä poikkeavat piirteet ovat epäkanonisia piirteitä. Edellä esitellyistä ulottuvuuksista ihmiskehon kanonisuuteen liittyvät horisontaalinen ja vertikaalinen dimensio; lateraalinen dimensio on melko neutraali. Tosin Kaisa Häkkisen (1995: 8) mukaan oikea käsi on yleensä hallitsevampi kuin vasen, minkä vuoksi vasenta tarkoittavalla sanalla on monissa kielissä negatiivisia sivumerkityksiä. Mielestäni oikean ja vasemman jalan välillä ei kuitenkaan ole tällaista eroa, joten lateraalinen dimensio ei ole keskeinen alaraajojen nimitysten tutkimisen kannalta.

Tietyt alueet ihmisruumiissa ovat kanonisempia kuin toiset. Esimerkiksi ihmisen etupuoli on kanonisempi kuin takapuoli, koska etupuolella sijaitsevat kasvot ja myös käsien toiminta-alue on enimmäkseen ruumiin etupuolella (Ojutkangas 2001: 30). Tilamorfemeja tutkineen Häkkisen (1995: 15) mukaan *esi*-vartalosta muodostetut lekseemit ovat yleensä luonteeltaan positiivisia, kun taas *taka*-vartalosta muodostetut lekseemit ovat negatiivisia. Syynä on ihmiskehon horisontaalinen dimensio: koska ihminen normaalisti kulkee eteenpäin, taaksepäin suuntautuvat toiminnot tuntuvat epänormaaleilta. Kieli- ja kulttuuriyhteisöjen jäsenet ovat yleensä suurin piirtein yhtä mieltä siitä, mitkä asiat koetaan positiivisiksi ja mitkä negatiivisiksi. Koska sanasto näyttää heijastelevan ihmiskehon kanonisia ulottuvuuksia, oletan, että niistä näkyy varmasti jälkiä myös kieliopissa.

Ihmiskehon etupuolelle sijoittuvat siis monet ihmisen tärkeät toiminnot. Kasvoissa on suu, jota ihminen käyttää puhumiseen ja sitä kautta sosiaalisten suhteiden luomiseen, ja käsiään ihminen hyödyntää mitä moninaisimmissa asioissa, joista elossa pysymisen kannalta tärkeimpiä lienee ravinnon hankkiminen ja valmistaminen. Ihmiskehon takapuoleen sen sijaan liittyy monia negatiivisia assosiaatioita, mikä tekee takapuolesta ihmisruumiin epäkanonisen alueen. Ihminen ei pysty näkemään taakseen eikä siksi voi ainakaan näköaistilla havaita taakpäin uhkaavaa vaaraa. Ihminen myös ulostaa ruumiinsa takapuolella.

Ihmisen normaali, kanoninen asento on pystyssä oleva seisoma-asento (Ojutkangas 2001: 30). Myös istuma-asennon voi mielestäni määritellä kanoniseksi asennoksi, sillä sekin on ihmisen luonnollinen asento. Siksi siis ylhäällä tapahtuvat asiat ovat kanonisempia kuin alhaalla tapahtuvat. Häkkinen (1995: 16) toteaa, että ylös sijoittuvat asiat tuntuvat positiivisilta ja alas sijoittuvat negatiivisilta, koska ihmisen muinaisen maailmankuvan mukaan ylhäällä ovat aurinko, tähdet, taivas ja jumalat ja alhaalla kuolema ja helvetti. Tuo ajattelumalli on säilynyt nykypäivänäkin. Alhaalla oleviin jalkoihin ja maanrajaan sijoittuviin epäkanonisiin alasentoihin liittyy siis luonnostaan negatiivisuus. Kun ihminen on ala-asennossa, esimerkiksi polvillaan, kyykyssä tai makuulla, hän on alistetussa asemassa, josta hänen ei ole helppoa nousta taistelemaan tai pakenemaan. Jalat puolestaan ovat jatkuvassa kosketuksessa maan kanssa, ja maan pinta saattaa joissain yhteyksissä tuntua likaiselta. Siksi myös alaraajojen nimitysten abstraktistuneeseen käyttöön vaikuttaisi liittyvän negatiivinen sävy: esimerkiksi ilmaus *pyöriä jaloissa* (NS) merkitsee sitä, että joku tai jokin on tiellä ja häiritsemässä, ja alasentoa kuvaava ilmaus *langeta jkn jalkoihin* (NS) tarkoittaa kuvaannollisesti nöyryymistä jonkun edessä. Lisäksi puhutaan alapäähuumorista, joka on yleensä sisällöltään negatiivista.



### 3. ALARAAJOJEN NIMITYSTEN MERKITYKSENMUUTOS KONKREETTISESTA ABSTRAKTIIN

#### 3.1. Jatkumo konkreettinen–abstrakti

Kieliopillistumisprosessin käynnistyminen vaatii, että leksikaalisen sanan konkreettinen merkitys alkaa muuttua abstraktiseksi. Kieliopillisuuden ja leksikaalisuuden välistä eroa voidaan kuvata abstraktin ja konkreettisen käsitteillä (Heine ym. 1991: 42). Nähdäkseni kieliopilliset yksiköt ovat aina merkitykseltään abstrakteja, sillä ne ilmaisevat kieliopillisia suhteita, jotka ovat luonnostaan käsitteellisiä. Leksikaaliset yksiköt voivat olla joko konkreettisia tai abstrakteja, mutta niiden kohdalla konkreettisuus on melko prototyyppinen piirre. Jatkumo konkreettinen–abstrakti onkin kieliopillistumisen tutkimuksessa tärkeä, koska merkityksenmuutos konkreettisesta abstraktiin on kieliopillistumisen lähtökohta: konkreettiset, leksikaaliset sanat muuttuvat abstrakteiksi, kieliopillisiksi sanoiksi, kuten adverbeiksi tai adpositioiksi. Siksi alaraajojen nimitysten sijoittuminen jatkumolle konkreettinen–abstrakti on hyvin keskeisellä sijalla tässä pro gradu -tutkielmassa. Jatkumo antaa hyvän kuvan kieliopillistuneiden muotojen merkityksenmuutoksesta ja kuvaa myös muotojen diakronista kehitystä. Kieliopillistuneet yksiköt ovat nimittäin historiallisesti olleet ensin konkreettistarkoitteisia ja muuttuneet kieliopillistumisprosessin myötä abstraktistarkoitteisiksi.

Ennen kuin alan pohtia alaraajojen nimitysten konkreettisuutta ja abstraktisuutta, luon lyhyen katsauksen alaraajojen nimitysten etymologiaan. Sanojen alkuperän tarkastelu on tärkeää, koska etymologiat valottavat sanojen diakronista kehitystä kohti nykytilannetta ja koska etymologiat ovat sanojen konkreettisten merkitysten perusta. Häkkisen (1997: 163) mukaan suomen kielen vanhoiksi, omaperäisiksi sanoiksi tulkitaan sanat, joilla on vastineita sukukielissä. Vastineiden on oltava suomen kielen sanan kanssa yhteensopivia niin äänneasultaan kuin merkitykseltään. Sana on todennäköisesti ikivanha perussana, jos sen vastine esiintyy monissa eri sukukielissä ja myös kaukaisemmissa sukukielissä. Alaraajojen nimitykset näyttäisivät *Suomen sanojen alkuperä* -teoksen (1992) perusteella olevan enimmäkseen vanhoja. Sekä lähi- että etäsukukielissä esiintyviä alaraajojen nimityksiä ovat *haara, jalka, kanta, ketara, kontti, polvi, reisi* ja *sääri*. Sanat *ketara* ja *reisi* ovat balttilaisia lainoja, ja sana *kontti* esiintyy vain virossa, hantissa ja mansissa, mutta muut ovat levikkinsä perusteella selvästi

suomen kielen vanhoja, omaperäisiä sanoja. Sanalla *jalka* Häkkinen (2004: 274) toteaa olevan vastineita kaikissa lähisukukielissä.

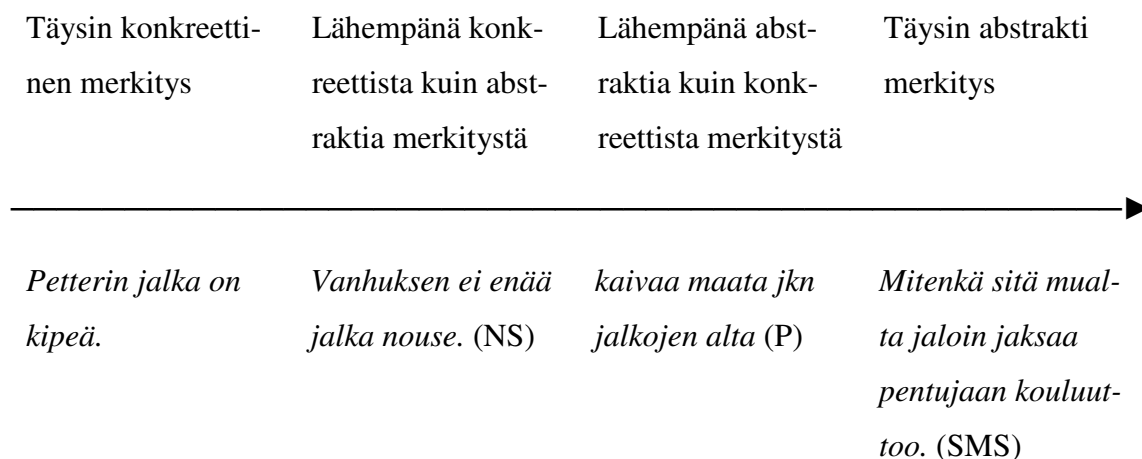
Pelkästään lähisukukielissä esiintyvät sanat *kinttu*, *koipi*, *lonkka*, *nilkka*, *pohje* ja *varvas*. Todennäköisesti ainakin sanat *kinttu*, *koipi*, *lonkka*, *pohje* ja *varvas* ovat omaperäisiä, sillä ne esiintyvät useammassa kuin yhdessä lähisukukielessä samantapaisissa merkityksissä kuin suomen kielessä. Sen sijaan sana *nilkka* esiintyy vain karjalassa, ja *Suomen sanojen alkuperä* arveleekin sen olevan lainasana suomesta. Se ei tietenkään sulje pois mahdollisuutta, että myös *nilkka* olisi omaperäinen sana. Alaraajojen nimityksistä *jalkapohja*, *jalkaterä*, *kantapä* ja *klabbi* eivät *Suomen sanojen alkuperän* perusteella esiinny missään sukukielissä. Sana *klabbi* on vasta 1900-luvulla käyttöön tullut slangisana, mutta muiden sanojen sukukielilyhteyksien puuttuminen johtunee lähinnä siitä, että ne ovat yhdyssanoja. Sanojen osilla on kyllä vastineita sukukielissä.

Alaraajojen nimitysten esiintyminen suomen sukukielissä on varsin runsasta: suurin osa alaraajojen nimityksistä esiintyy ainakin lähisukukielissä. Hyvin tavalliset ruumiinosien nimitykset näyttäisivät siis olevan omaperäisiä, mikä uskoakseni kertoo siitä, että ihmiselle läheisille asioille on kehittynyt kieleen omaperäinen sana. Näenkin, että etymologioissa heijastuu antropomorfinen käsitteistysmalli: ihmiskeskeisyys on vaikuttanut ihmiseen läheisesti liittyvien, omaperäisten sanojen syntymiseen. On myös varsin luontevaa, että vanhat sanat ilmaisevat nimenomaan konkreettisia tarkoituksia, koska tavallisille, jokapäiväisille asioille on tarvittu sanoja alusta asti. Toisaalta ymmärrettävältä tuntuu myös se, että juuri vanhojen ja omaperäisten sanojen merkitykset ovat lähteneet kehittymään abstraktisemmiksi, sillä tuttuja sanoja on luontevaa käyttää ilmaisemaan muitakin ilmiöitä.

Konkreettistarkoitteisten alaraajojen nimitysten alkuperän selvittämisen jälkeen on luontevaa lähteä tarkastelemaan sanojen merkityksenmuutosta, joka on oleellinen osa kieliopillistumisprosessia. Kieliopillistuvan sanan merkitys siirtyy konkreettisten suhteiden alueelta abstraktien suhteiden alueelle (Ojutkangas 2001: 59). Hopperin ja Traugottin (1993: 3) mukaan kieliopillistumisprosessissa osa sanan alkuperäisestä, konkreettisesta merkityksestä katoaa ja sanaan liittyy uusia merkityksiä. Aluksi yhteys konkreettisen ja abstraktin tarkoitteen välillä on selkeä, mutta mitä lähemmäs jatkumon abstraktia päätä muoto siirtyy, sitä kaukaisemmalta yhteys alkuperäisen, konkreettisen merkityksen ja uuden, abstraktin merkityksen välillä alkaa tuntua. Abstraktistunut, kieliopillistunut muoto ei ole enää läpinäkyvä niin, että siitä voisi automaattisesti päätellä sen konkreettista alkuperää. Esimerkiksi suomen kielen postposition *päin* taustalla oleva substantiivi *pää* on kieliopillistunut ja abstraktistunut hyvin

pitkälle, sillä kielenkäyttäjälle tuskin tulee mieleen ruumiinosa, kun hän ilmoittaa lähtevänsä tallustelemaan *kotiin päin*.

Alaraajojen nimitysten sijoittumista jatkumolle konkreettinen–abstrakti tutkiessani luokittelin aineiston kahtia: konkreettisempiin ja abstraktisempiin esimerkkeihin. Lisäksi luokittelin konkreettiset ja abstraktiset esimerkit edelleen useaan eri alaluokkaan. Aineistossa olevista alaraajan nimityksen sisältävistä ilmauksista toiset ovat melko konkreettisia siten, että ne liittyvät edelleen selkeästi todellisten alaraajojen tehtäviin. Toiset ilmaukset puolestaan ovat abstraktistuneet hyvin pitkälle niin, ettei niiden ja alkuperäisen alaraajaa tarkoittavan merkityksen välinen yhteys ole enää havaittavissa muuten kuin muodon ilmiössä. Aineiston ilmauksista selkeästi abstraktisempia on enemmän kuin selkeästi konkreettisia: lähes kaksi kolmasosaa esimerkeistä on lähempänä jatkumon abstraktia kuin konkreettista päätä. Alaraajojen nimitysten abstraktistumiskehitystä hahmottaa seuraava kuvio:



Kuvio 1: Jatkumo konkreettinen–abstrakti

Jatkumon vasemmassa reunassa on täysin konkreettinen merkitys ja oikeassa reunassa täysin abstrakti merkitys. Niiden väliin jäävät muodot, jotka eivät ole täysin konkreettisia eivätkä täysin abstrakteja vaan jotain siltä väliltä. Suurin osa aineiston ilmauksista sijoittuu nimenomaan jatkumon keskivaiheille ollen joko hieman lähempänä jatkumon konkreettista päätä tai hieman lähempänä jatkumon abstraktia päätä. Täysin konkreettisissa tapauksissa, kuten kuvion 1 ensimmäisessä esimerkissä *Petterin jalka on kipeä*, alaraajan nimitys merkitsee ruumiinosaa ja on selkeä substantiivi. Lähempänä konkreettista kuin abstraktia merkitystä olevissa tapauksissa alaraajan nimitys merkitsee edelleen ruumiinosaa, mutta sen merkitys on kuitenkin laajempi ulottuen alaraajan normaalin toiminta-alueen ulkopuolelle. Kuvion 1 lä-

hempänä konkreettista kuin abstraktia merkitystä oleva esimerkki-ilmaus *Vanhuksen ei enää jalka nouse* (NS) merkitseekin kokonaisuudessaan sitä, että vanhus on sairas eikä hän pysty enää kävelemään kunnolla. Ilmaus voi tarkoittaa myös sellaisia sairauksia, jotka eivät liity suoranaisesti jalkojen toimintakykyyn mutta kuitenkin estävät liikkumisen tai jalkeilla olemisen, koska sairastavan on pakko olla vuodelevossa. Lähempänä konkreettista kuin abstraktia merkitystä olevilla ilmauksilla saattaa siis olla tekemistä todellisten alaraajojen kanssa, mutta ne eivät kuitenkaan välttämättä liity pelkästään jalkoihin.

Jatkumon abstraktisemmissä tapauksissa alaraajojen nimitysten merkitykset ovat irronneet ruumiinosan merkityksestä. Ne ovat alkaneet ilmaista uusia, abstraktisempia käsitteitä ja ilmiöitä, joilla ei yleensä ole mitään tekemistä todellisten alaraajojen kanssa. Kuvion 1 lähempänä abstraktia kuin konkreettista merkitystä oleva esimerkki-ilmaus *kaivaa maata jkn jalkojen alta* (P) on kuvaannollinen, ja se merkitsee jonkun ihmisen aseman horjuttamista. Vaikka osan abstraktisemmän alueen ilmauksista voisi tulkita myös konkreettisesti, ne ovat yleensä sen verran kiteytyneitä ja tuttuja, että kielenkäyttäjät tulkitsevat ne abstraktisiksi. Yleensä abstrakti tulkinta on näiden ilmausten kohdalla selkeästi luontevampi kuin konkreettinen tulkinta. Viime kädessä tulkinnan ratkaisee tietenkin lausekonteksti. Jatkumon oikeaan reunaan sijoittuvat täysin abstraktistuneet ja kieliopillistuneet muodot. Kuvion 1 viimeisessä esimerkissä *Mitenkä sitä mualta jaloin jaksaa pentujaan kouluuttoo* (SMS) sanan *jalka* merkitys onkin täysin abstrakti: sillä ei ole mitään yhteyttä ruumiinosaan, vaan se on muuttunut adpositioksi, joka ilmaisee kieliopillisiä suhteita.

Seuraavaksi tarkastelen aineiston ilmauksia niin, että sijoitan ne jatkumolle konkreettinen–abstrakti ja pohdin, millaisia merkitystehtäviä alaraajojen nimityksillä on. Samalla keskityn myös siihen, miten antropomorfinen käsitteistysmalli vaikuttaa alaraajojen merkitysten taustalla.

### **3.2. Jatkumon konkreettisempaan päähän sijoittuvat muodot**

Alaraajojen nimitysten kaikkein konkreettisoin ja ensisijaisin merkitys on 'ruumiinosa'. Jatkumon konkreettisempaan päähän sijoittuvat liikkumista, pystyssä tai paikoillaan olemista sekä

pukeutumista merkitsevät ilmaukset, joissa kaikissa alaraajan nimitys on jollain tavalla yhteydessä todelliseen ruumiinosaan. Merkitysryhmien koot näkyvät seuraavasta taulukosta<sup>2</sup>:

<b>Merkitysryhmä</b>	<b>Lukumäärä</b>
Liikkuminen	115
Pystyssä tai paikoillaan oleminen	48
Pukeutuminen	22
<b>Yhteensä</b>	185

Taulukko 1: Jatkumon konkreettisempaan päähän sijoittuvien merkitysryhmien koot

Merkitykseltään konkreettisempien ilmausten joukossa on kuitenkin useita sellaisia tapauksia, joiden kohdalla on vaikea sanoa, kuuluvatko ne konkreettisempien vai abstraktisempien ilmausten joukkoon. Vaikka olenkin sitä mieltä, että varsinkin kieliopillistumiseen liittyvän merkityksenmuutoksen jatkumolla on mahdotonta vetää merkitysryhmien välille jyrkkiä rajoja, olen silti luokitellut aineiston luvuissa 3.2. ja 3.3. ilmeneviin merkitysryhmiin luodakseni aineistoon jonkinlaista järjestystä. Olenkin pyrkinyt jaotteluissani ottamaan huomioon merkityksenmuutoksen jatkumoluonteen eli sen, että alaraajojen nimitysten merkityksissä on mukana sekä konkreettisuutta että abstraktisuutta.

Jokainen ilmausryhmä jakautuu vielä sisäisesti pienempiin ryhmiin. Käsittelen ilmausryhmiä hienojakoisemmin silloin, kun ilmausryhmä on suuri ja alaluokkia on paljon. Karkeammin käsittelen pieniä merkitysryhmiä, joissa ilmaukset eivät välttämättä jakaannu erilaisiin alaluokkiin.

---

<sup>2</sup> Luokitellessani aineistoa havaitsin, että aineistossa on aina jonkin verran yksiköitä, jotka eivät tunnu istuvan luokittelun alaryhmiin. Siksi tutkielmani taulukoissa ilmausten yhteislukumäärä ei välttämättä vastaa aineiston kokonaismäärää. Esimerkiksi jatkumon konkreettisempaan päähän sijoittuvia ilmauksia on yhteensä 185 ja jatkumon abstraktisempaan päähän sijoittuvia yhteensä 313 (ks. taulukko 2 sivulla 35), jolloin jää 33 ilmausta, jotka eivät sovi konkreettisempiin eivätkä abstraktisempiin merkitysryhmiin. Näistäkin ilmauksista noin puolet on selkeitä adverbjeja, joilla ei ole sellaista semanttista sisältöä, että ne voisi sovittaa tässä luvussa käsittelemiini merkitysryhmiin. Ylivoimaisesti suurin osa aineiston ilmauksista sopii kuitenkin johonkin luokitteluun, esimerkiksi joko konkreettisten tai abstraktien merkitysten luokitteluun tai kieliopillisten suhteiden luokitteluun (ks. taulukko 3 sivulla 71). Aitoja häiriökotapauksia, jotka eivät mahdu tutkielmani minkään luokittelun rajoihin, on aineistossa vain neljä kappaletta eli noin 0,8 %.

### 3.2.1. Liikkuminen

Jalkojen ja muiden alaraajojen osien ilmeisin tehtävä on ihmisen liikuttaminen, mikä ilmenee myös tarkasteltaessa sanakirjoista keräämiäni esimerkkejä: aineiston ilmausten merkitysryhmistä liikkumiseen liittyvät ilmaukset ovat kiistatta suurin ryhmä, johon kuuluu yhteensä 115 ilmausta. Liikkuminen jakautuu useisiin alaluokkiin, jotka kuvaavat liikkumisen tapaa. Alaraajojen nimitysten avulla ilmaistaan liikkumiskykyä, kävellen liikkumista, jollakin kulkuneuvolla – yleensä hevosella – liikkumista, nopeaa liikkumista ja pakenemista, poistumista, tanssimista ja leikkimistä, jalkojen vapinaa, kaatumista, kahlaamista, jalkojen avulla tapahtuvaa jonkin raskaan esineen raahaamista sekä jalkojen liikuttamista, kuten ojentelua tai heiluteltua. Suurimmat ilmausryhmät ovat nopea liikkuminen ja pakeneminen (1), kävellen liikkuminen (2), liikkumiskyky (3) sekä kulkuneuvolla liikkuminen (4).

(1) *Meniä nin lujaa, että jalat maata hipoi.* (SMS)

(2) *Ka jalan tulin koko matkaj ja jalan arvelem männäkkiik.* (SMS)

(3) *On tässä tuota jalav viljoo vielä piisanna – on piässynnä lähtemään, sillou ku o' halutanna.* (YSM)

(4) *Se vankkarkur otti haast mei hevosen ja pit sitä jalkannaa.* (KKM)

Olen luokittelussani yhdistänyt nopean liikkumisen ja pakenemisen, koska yleensä pakenemiseen liittyy nopea vauhti. Kahden ryhmän yhdistämisestä johtuen nopean liikkumisen ja pakenemisen ilmauksia on liikkumisilmausten joukossa eniten. Nopean liikkumisen ilmauksissa esiintyy useimmin sana *jalka*, mutta vauhdikasta menoa ilmaistaan myös sanoilla *kantapää, kinttu, klabbi, koipi, kontti* ja *sääri*. Pakenemista tarkoittavia ilmauksia aineistossa ovat mm. *ottaa jalat alleen* (NS), *päästä jaloista* (SMS) ja *turvautua sääriinsä* (NS). Monipuolinen sanasto nopean liikkumisen ja pakenemisen ilmauksissa kertonee siitä, että kyseessä ei ole aivan tavallinen liikkumismuoto, minkä vuoksi sitä ei ilmaista vain yhdellä, tavanomaisella ilmauksella vaan myös erikoisemmilla varianteilla. Esimerkin 1 ilmauksessa *jalat hipovat maata* nopean vauhdin vaikutelma syntyy siitä, että jalkojen voidaan ajatella juoksussa ikään kuin hivelevän maan pintaa osuessaan siihen nopeasti ja vain osittain. Nopean liikkumisen ja pakenemisen ilmauksissa alaraajojen nimitykset tarkoittavat nimenomaan ruumiinosia, mikä selittää niiden sijoittumisen jatkumon konkreettisempaan päähän.

Erilaiset kävelyn ilmaukset ovat kaikkein tavallisimpia ihmisen liikkumista kuvaavia ilmauksia, ja niitä esiintyy aineiston liikkumista ilmaisevien esimerkkien joukossa toiseksi eniten. Esimerkki 2 eli *tulla jalan* merkitsee konkreettisesti jaloilla kävelemistä, ja siinä jalat

ovat prototyypisessä ja kanonisessa käytössään. Kävelen liikkumisen ilmauksissa alaraajojen nimitysten variaatio ei ole läheskään niin suuri kuin nopean liikkumisen ja pakenemisen ilmauksissa: kävelyä ilmaistaan lähes yksinomaan sanalla *jalka* – vain yhdessä ilmauksessa esiintyy sana *ketara*. Sanaa *jalka* käytetään siis hallitsevasti myös puhekielisissä esimerkeissä, vaikka murteissa jalalle onkin olemassa lukuisia synonyymeja. Oletan, että *jalka*-sanan hallitsevuus kävelyn ilmausten joukossa johtuu siitä, että *jalka* on jonkinlainen yleisnimitys koko alaraajalle. Koska kävely on prototyypistä ihmisen jalkojen toimintaa, sen ilmaisemiseen käytetään mahdollisimman tavallista sanaa.

Semanttisesti hyvin lähellä kävelen liikkumista on ihmisen yleinen liikkumiskyky, joka on oleellinen inhimillinen ominaisuus. Siksi on ymmärrettävää, että liikkumiskykyä merkitsevät ilmaukset kuuluvat lukumäärältään liikkumisilmausten kolmen kärkeen ja että myös liikkumiskykyä ilmaistaan pelkästään sanalla *jalka*. Esimerkki 3 kuvaa mahdollisuutta tai kykyä liikkua. Sanaliitto *jalan viljaa* tuo mieleen adverbien *viljalti*, joka merkitsee 'paljon'. Sanaliiton merkitys voisi siis olla 'paljon jalkoja'. Jos ihmisen liikkumiskyky on hyvä, voidaan ajatella, että kuvaannollisesti hänellä on paljon jalkoja, joiden avulla hän pääsee liikkumaan hyvin. Myös ihmisen liikkumiskyky liittyy konkreettisesti jalkoihin, koska prototyypisesti ihminen liikkuu jalkojensa avulla.

Poikkeuksen edellä esitelyihin ryhmiin tekevät kulkuneuvolla liikkumisen ilmaukset, sillä niiden kohdalla alaraajan nimitys ei viittaa ihmisen jalkoihin vaan yleensä hevoseen. Esimerkissä 4 sana *jalka* ei enää merkitse jaloilla kävelemistä, vaan se on siirtynyt askeleen abstraktisempaan suuntaan: vankikarkuri käyttää hevosta kuten jalkaa eli liikkumiseen mutta ei liiku omien jalkojensa avulla vaan ratsastamalla hevosen selässä. Sana *jalka* ilmaisee hevosella liikkumista todennäköisesti jalkoihin liittyvän yhteyden vuoksi, sillä sekä ihmisellä että hevosella on jalat, joiden avulla liikkuminen tapahtuu. Yhtä tapausta lukuun ottamatta kaikki aineiston kulkuneuvolla liikkumista ilmaisevat muodot tarkoittavat nimenomaan hevosella liikkumista. Suurin osa tämän ryhmän ilmauksista on peräisin murre-sanakirjoista, mikä kertoo siitä, että eri murre-sanakirjojen aineisto on kerätty enimmäkseen maaseudulta aikana, jolloin hevosella liikkuminen oli tavallisempaa kuin autolla tai traktorilla liikkuminen. Ainoastaan ilmaus *panna jalka konehuoneeseen* (TS) viittaa autolla liikkumiseen ja kaasupolkimen painamiseen. Kulkuneuvolla liikkumista ilmaisee pelkästään sana *jalka*, mikä saattaa johtua siitä, että *jalka*-sanan käyttö on eriytynyt hevoskyydin merkitykseen niin, ettei hevoskyytiä ole missään vaiheessa alettu kutsua millään muulla alaraajan nimityksellä. Syynä saattaa olla myös se, että sana *jalka* tuntuu luontevimmalta vaihtoehdolta viitattaessa hevosen jalkoihin.

Jo useamman liikkumisen ilmaisemisen alaryhmän kohdalla on tullut esille, että liikkumisen merkityksessä on hyvin tavallisesti sana *jalka*. Se onkin ehdottomasti koko aineiston yleisin sana: 531 ilmauksesta yhteensä 320:ssä esiintyy sana *jalka*. *Jalka*-sanan yleisyys aineistossa tuntuu luonnolliselta juuri siksi, että se on yleisnimi alaraajalle ja sen osille. Esimerkiksi jos ihminen toteaa, että hänen jalkaansa sattuu, sen perusteella ei voi vielä päätellä, mikä osa jalasta on kipeä. Heinen ym:n (1991: 39) mukaan maailman kieliin kohdistuneissa tutkimuksissa on havaittu, että kieliopillistuvat sanat ovat yleensä melko tavallisia ja taajaan käytettyjä sanoja. Toisaalta Ojutkankaan (2001: 44) mielestä joskus juuri hyvin yleisesti käytetyt muodot saattavat vastustaa kieliopillistumista tehokkaasti: koska tavalliset muodot tuotetaan muistin varassa, ne säilyvät helpommin leksikaalisina yksikköinä.

Alaraajojen nimitykset ovat lähtökohtaisesti luonteeltaan mitä konkreettisimpia nimejä, sillä ne ilmaisevat ihmisruumiin osia. Ne ovat ihmiselle hyvin läheisiä, koska ihminen hahmottaa maailmaa ja maailmassa vallitsevia suhteita oman ruumiinsa eli antropomorfisen käsitteistysmallin kautta. Alaraajojen nimitykset – ennen kaikkea prototyyppinen nimitys *jalka* – kuuluvat kielen perusanastoon, kuten muutkin ruumiinosien nimitykset, joten ne ovat hyvin tavallisia sanoja. Tämä lienee melko universaali piirre kaikissa maailman kielissä – nimittäin opiskeltaessa vieraita kieliä ruumiinosanimet kuuluvat juuri niihin sanoihin, jotka opetellaan hyvin varhaisessa vaiheessa. Alaraajojen nimitysten tavallisuus ja konkreettinen perusmerkitys selittävät sen, miksi niiden kohdalla on alkanut tapahtua merkityksenmuutos täysin konkreettisesta abstraktisempaan suuntaan. *Jalka*-sana on muihin alaraajan nimityksiin verrattuna erityisen tavallinen, mikä selittää sen, miksi sana *jalka* esiintyy niin hallitsevasti aineistossa ja miksi sen merkitys on abstraktistunut huomattavasti useammin kuin muiden alaraajan osien nimitysten. Koska merkityksenmuutos on oleellinen osa kieliopillistumista, totean, että alaraajojen nimitysten kohdalla kieliopillistumisprosessi on käynnistynyt.

Loput liikkumisen ilmaisemisen alaryhmät ovat tämän aineiston mittasuhteissa melko marginaalisia, mikä uskoakseni antaa viitteitä siitä, että ryhmät olisivat pienehköjä myös suuremmassa aineistossa. Mainitsen kuitenkin tässä yhteydessä yhden esimerkin jokaisesta ryhmästä: poistumista merkitsee ilmaus *näyttää kantapäätä* (SMS), tanssimista ja leikkimistä ilmaus *panna jalalla koreasti* (TS), jalkojen vapinaa ilmaus *polvet skulaa biljardia* (TS), kaatumista ilmaus *kaatua ketarat taivasta kohti* (NS), kahlaamista ilmaus *jalkapohjass yli* (SMS), jalkojen avulla tapahtuvaa jonkin raskaan esineen raahaamista ilmaus *vetää jalkatenässä* (SMS) ja jalkojen liikuttamista ilmaus *sätkytellä koipiaan* (P). Pienemmissä merkitysryhmissä esiintyy suhteellisen paljon muita alaraajan nimityksiä kuin sanaa *jalka*; muita nimityksiä on noin kaksi kolmasosaa kaikista pienempien merkitysryhmien nimityksistä. Tosin jalkojen



avulla tapahtuvaa raskaan esineen raahaamista ilmaisee pelkästään *jalka*-sana, mutta toisaalta merkitysryhmä on hyvin pieni. Jalkojen heiluttelua ja ojentelua *jalka*-sana ei ilmaise kertaakaan, mikä saattaa johtua esiintymien vähäisestä määrästä mutta toisaalta myös siitä, että jalkojen heiluttelu ja ojentelu ei ole prototyypistä jalkojen toimintaa. Sana *ketara* näyttäisi erikoistuneen kaatumisen ilmauksiin: yhdeksästä kaatumista tarkoittavasta ilmauksesta seitsemässä esiintyy sana *ketara*. Nämä havainnot tukevat ajatustani siitä, että kaikkein kanonisinta toimintaa ilmaisevat tavallisimmat sanat ja sanaston variaatiota esiintyy enemmän epäkanonisempien liikkumismuotojen ilmaisemisessa.

Eri tavoin ilmenevän liikkumisen ilmaiseminen on aineiston perusteella eräs alaraajojen nimitysten keskeisimpiä käyttötapoja. Liikkumiseen liittyvät ilmaukset sijoittuvat jatkumon konkreettisempaan päähän, sillä niissä yhteys alaraajoihin on yleensä suhteellisen selkeä. Liikkumista ilmaisevien muotojen joukossa on myös joitakin hieman abstraktisemmin tulkittavissa olevia ilmauksia, kuten edellä esiteltyt esimerkki 4 ja muutamat pakenemista merkitsevät ilmaukset osoittavat, mutta kuitenkin näissäkin tapauksissa yhteys alaraajan nimityksen ja konkreettisen alaraajan välillä on edelleen selvästi havaittavissa. Antropomorfinen käsitteistysmalli on keskeisellä sijalla alaraajojen nimitysten tulkinnassa liikkumisen ilmauksiksi, mistä kertoo yhteys konkreettiseen alaraajaan. Liikkuminen jalkojen avulla on ihmisen kanonista toimintaa, sillä siinä ihminen on hänelle luonnollisessa seisoma-asennossa.

Liikkumisen ilmaukset ovat luonteeltaan enimmäkseen neutraaleja, koska liikkuminen on ihmisen, kuten muidenkin elollisten olioiden, perusominaisuus. Neutraaleja ovat yleistä liikkumiskykyä, kävellen liikkumista, kulkuneuvolla liikkumista, nopeaa liikkumista ja pakenemista, jalkojen heiluttelua ja ojentelua sekä kahlaamista merkitsevät ilmaukset. Negatiiviseksi hahmottuvat jalkojen epäkanonista liikettä, kuten vapinaa tai kaatumista, merkitsevät ilmaukset sekä liikkumiskyvyn puutetta tai huononemista, kiirettä, poistumista ja raskaan esineen raahaamista merkitsevät ilmaukset. Positiivisia ovat merkitykseltään samassa tahdissa astumista sekä leikkimistä ja tanssimista kuvaavat ilmaukset.

### **3.2.2. Pystyssä tai paikoillaan oleminen**

Liikkumisen lisäksi toinen hyvin prototyypinen alaraajojen tehtävä on ihmisen pitäminen pystyssä tai paikoillaan. Tällaisia ilmauksia on aineistossa yhteensä 48 kappaletta. Kategoriiaan kuuluvat sellaiset alaraajan nimityksen sisältävät ilmaukset, jotka merkitsevät seisaallaan olemista (5) sekä erilaisissa ala-asennoissa, kuten makuulla (6–7) tai kontallaan, olemista.

(5) *Joi lasin seisovilta jaloiltaan.* (NS)

(6) *oikaista koipiaan* (NS)

(7) *Faija veti lonkkaa koko päivän.* (TS)

Seisominen ja paikoillaan oleminen ovat hyvin tavallisia inhimillisiä ominaisuuksia, jotka toteutuvat nimenomaan konkreettisesti jalkojen varassa. Esimerkissä 5 juominen tapahtuu seisaallaan, siis jalkojen varassa. Tässä seisoma-asento on jälleen kanoninen inhimillinen asento, vaikka seisaaltaan juominen ei ehkä olekaan kaikkein tavallisinta toimintaa.

Esimerkki 6 puolestaan merkitsee istuvassa tai makaavassa ala-asennossa tapahtuvaa lepäämistä. Tällaisissa tapauksissa ala-asentoon siirtymiseen liittyy yleensä jalkojen oikaiseminen, jonka seurauksena ihmisen alaruumis ja alaraajat painuvat alustaa vasten. Myös pystyssä ja joko ylä- tai ala-asennossa paikoillaan olemista ilmaisevissa muodoissa fyysisten alaraajojen läsnäolo on siis keskeistä, ja siksi ilmaukset sijoittuvat jatkumon konkreettisempaan päähän.

Toisaalta aineistossa on myös muutamia esimerkkejä, joissa on kyllä kyseessä hyvin konkreettinen toiminta – nimittäin nukkuminen, makaaminen, lepääminen tai laiskottelu – mutta joissa alaraajan nimitys ei ole kovin selkeästi yhteydessä todellisen maailman alaraajoihin. Tällaiset tapaukset ovat usein puhekielisiä, kuten esimerkin 7 ilmaus *vetää lonkkaa*. Ilmaus on kuvaannollinen, sillä lonkkaa ei todellisuudessa vedetä käsin. Kuitenkin lonkat, kuten koko alaruumis, ovat painuneina alustaa vasten, ja siinä mielessä ilmaus on konkreettinen ala-asennonilmaus. Tällaiset ilmaukset on vaikea sijoittaa jatkumolle konkreettinen–abstrakti: oikeastaan ne sijoittuisivat hyvin keskelle jatkumoa, koska niillä on sekä konkreettisen että abstraktin pään ominaisuuksia. Toisaalta epäselvät tapaukset kertovat alaraajojen kieliopillistumisprosessin ja merkityksenmuutoksen keskeneräisyydestä ja ilmiön häilyvyydestä.

Alaraajojen nimitysten kieliopillistuminen perustuu antropomorfiseen käsitteistysmalliin, jonka lähtökohtana on ihmisruumis, ja ihmisruumis onkin hyvin keskeisesti läsnä juuri edellä esiteltyjen pystyssä tai paikoillaan olemista ilmaisevien muotojen merkitysten hahmotuksessa. Niin seisovissa kuin istuvissa asennoissa alaraajojen nimitykset ovat yhteydessä todellisiin alaraajoihin. Heinen ym:n (1991: 115, 125–126) mukaan kieliopillisten käsitteiden lähderakenteina voivat kuitenkin toimia myös esimerkiksi esineet, toiminnot ja sijainnit, joiden kautta ihminen pyrkii ilmaisemaan abstraktisempia asioita. Kieliopillisiä käsitteitä voidaan johtaa myös nelijalkaisen eläimen ruumiista. Tällaista käsitteistysmallia kutsutaan zomorfiseksi käsitteistysmalliksi.

Ihmislähtöinen antropomorfinen käsitteistysmalli ei siis ole ainoa mahdollinen kieliopillistumiskehityksessä vaikuttava malli. Alaraajojen nimitysten kieliopillistumisessa se kuitenkin vaikuttaa kiistatta luonnollisimmalta vaihtoehdolta, eikä zoomorfisen mallin kautta käsitettäviä tapauksia ole kovin paljon. Zoomorfisesta mallista eli eläimen ruumiista käsin voi tarkastella lähinnä paikallaan olevia ala-asentoja (6–8) kuvaavia ilmauksia. Varsinkaan kontallaan oleminen ei ole ihmiselle kovin luonteenomainen asento, mikä johtaa etsimään selitystä ala-asennoille ennemmin zoomorfisesta kuin antropomorfisesta käsitteistysmallista.

(8) *olla kontillansa* (JM)

Konttausasennon, kuten esimerkin 8 ilmaiseman asennon, malli tulee selvästi eläinkunnasta nelijalkaisten eläinten normaalista seisoma-asennosta. Zoomorfisesta mallista katsottuna kontillaan oleminen olisi siis kanoninen asento. Siinä ihmisen kaikki neljä raajaa ovat alustaa vasten, mikä zoomorfisen mallin perusteella olisi tukeva seisoma-asento. Antropomorfisesta mallista käsin tarkasteltuna asento ei kuitenkaan ole ihmiselle kanoninen: kontillaan oleminen sisältää negatiivisen varauksen, koska se ei ole ihmiselle luonteenomainen asento vaan vaikeuttaa liikkumista ja puolustautumista taistelutilanteessa saattaen ihmisen jonkinlaiseen altavastaajan asemaan. Toisaalta antropomorfista lähestymistapaa puoltaa se, että ennen kuin ihminen oppii kävelemään, hän liikkuu konttaamalla käsiensä ja polviensa varassa. Vaikka konttausasento ei siis ole aikuiselle ihmiselle luontainen, pienelle lapselle se sopii hyvin ja on näin osa inhimillistä fyysistä kehitystä. Konttausasentojen kohdalla sekä zoomorfisen että antropomorfisen tulkintatapa on siis omalla tavallaan oikea. Joka tapauksessa myös ala-asennoissa ihminen on konkreettisesti jalkojensa varassa, ja yhteys aineiston pystyssä tai paikoillaan olemista ilmaisevien esimerkkien ja todellisten alaraajojen välillä on selkeä.

Vaikka pystyssä tai paikoillaan oleminen onkin konkreettinen ominaisuus, alaraajojen nimitysten käyttö tässä yhteydessä on joidenkin muotojen kohdalla jo melko pitkälle abstraktistunutta ja oikeastaan lähempänä jatkumon abstraktia päätä. Joissain tapauksissa ilmauksen merkitys saattaa olla konkreettinen, mutta ilmauksessa esiintyvä alaraajan nimitys ei kuitenkaan enää tarkoita suoranaisesti ruumiinosaa vaan ennemmin olotilaa, joka on abstrakti, kieliopillinen suhde. Usein alaraajan nimityksen avulla ilmaistu olotila on hereillä tai jalkeilla oleminen (9–10). Olotilan ja muiden kieliopillisten suhteiden ilmaisemista alaraajojen nimitysten avulla käsitellen tarkemmin tutkielmani neljännessä luvussa.

(9) *S<sub>c</sub>oli (vaimoni) aina jallaam päällä.* (SMS)

(10) *Vielköhän emäntä oj jalal, kun ei om moniem päiviän näkyny.* (SMS)

Vaikka hereillä tai jalkeilla oleminen onkin abstrakti olemisen tila, ilmauksissa, kuten esimerkeissä 9 ja 10, on edelleen olemassa konkreettinen yhteys todellisiin alaraajoihin. Siksi konkreettisempien ja abstraktisempien merkitysten luokittelussa olen sijoittanut tällaiset merkitykset konkreettiseen pystyssä tai paikoillaan olemista ilmaisevaan ryhmään. Varsinkin jalkeilla oleva ihminen seisoo tai liikkuu jalkojensa varassa, ja yleensä myös hereillä olemisella on sama merkitys, vaikka hereillä oleva voi toki olla myös makuuasennossa. Tosin kuten edellä mainitsin, myös makuuasennossa jalat ovat yhteydessä alustaan. Esimerkkien 9 ja 10 kaltaiset ilmaukset ovat jälleen osoitus jatkumon häilyvyydestä ja siitä, että kieliopillistuminen on prosessi, johon osallistuvia kielellisiä yksiköitä ei ole helppoa sijoittaa vain yhteen kohtaan jatkumoa.

Verratessani esimerkkejä 9 ja 10 huomasin, että oikeastaan ilmaukset *olla jalan päällä* ja *olla jalalla* ovat sama ilmaus, mutta ensimmäinen ilmaus on analyttinen ja toinen ilmaus synteettinen. Muutamissa pidemmälle abstraktistuneissa tapauksissa kieliopillista suhdetta ilmaisevatkin analyttisesti alaraajan nimitys ja postpositio, kuten esimerkin 9 ilmauksessa *olla jalan päällä*. Vaikka suomea on perinteisesti pidetty synteettisenä kielenä, myös analyttiset keinot ovat mahdollisia ja jopa tavallisia rakenteiden muodostamisessa. Minna Jaakola (1997: 121) toteaaakin, että suomen kielessä on melko paljon adpositioita, ja Oinas (1961: 9, 175) mainitsee, että suomalais-ugrilaisiin kieliin, erityisesti suomeen, on kehittynyt leksikaalisista, konkreettistarkoitteisista sanoista paljon postpositioita. Esimerkki 9 on osoitus tästä suomen kielessä produktiivisesta analyttisestä keinosta ilmaista abstrakteja suhteita postpositioiden avulla. Nähdäkseni mitään kieltä ei siis voi nimittää puhtaasti synteettiseksi tai puhtaasti analyttiseksi, vaan molemmat keinot ovat käytössä kielen rakenteiden muodostamisessa, vaikka toinen keino olisikin ensisijainen.

Pystyssä tai paikoillaan olemista ilmaisee eniten sana *jalka*, jonka osuus on hieman alle puolet kaikista merkitysryhmän ilmauksista ja joka ilmaisee tyypillisimmillään seisomista ja jalkeilla olemista. *Jalka*-sanana yleisyyden selittää jälleen se, että pystyssä tai paikoillaan oleminen on hyvin tavallinen olotila. Lisäksi pystyssä tai paikoillaan olemista ilmaisevat sanat *haara*, *kanta*, *kantapäi*, *ketara*, *koipi*, *kontti*, *lonkka*, *polvi*, *sääri* ja *reisi*. Variaation määrä on huomattava, mutta sanoja *lonkka* ja *polvi* lukuun ottamatta muut sanat esiintyvät enimmäkseen *jalka*-sanana synonyymeinä. Sana *kontti* on luonnollisesti erikoistunut ilmaisemaan konttausasennossa olemista, ja sana *lonkka* ilmaisee yksinomaan nukkumista, lepäämistä ja laiskottelua. Sana *polvi* puolestaan ilmaisee joko sylissä istumista tai polvillaan olemista sekä ampumista polviasennosta.

Pystyssä tai paikoillaan olemista merkitsevien ilmausten joukossa on niin positiivisia, negatiivisia kuin neutraalejakin ilmauksia. Neutraaleja ilmauksia on eniten, mitä selittää se, että pystyssä tai paikoillaan oleminen on täysin tavallinen inhimillinen olotila, joka ei yleensä ole väritynyt mitenkään. Negatiivisen merkityksen saavat lähinnä konttausasentoa merkitsevät ilmaukset sekä muista ala-asennoista laiskottelua merkitsevät ilmaukset. Nukkuminen ja lepääminen ovat merkitykseltään neutraaleja. Konttausasennon voi tulkita negatiiviseksi silloin, kun se kuvaa aikuisen ihmisen liikkumista, mutta lähinnä positiiviseksi silloin, kun se kuvaa pienen lapsen liikkumista. Positiivisia merkityksiä saavat myös sellaiset ilmaukset, jotka kuvaavat ala-asennosta pystyasentoon nousemista.

### 3.2.3. Pukeutuminen

Alaraajojen nimitysten kieliopillistumisprosessin jatkumon konkreettisempaan päähän sijoittuvat myös pukeutumista (11–13) ilmaisevat muodot. Pukeutumista ilmaisevia muotoja on aineistossa 22 kappaletta, ja ne ovat kaikki hyvin tavallisia. Pukeutumista ilmaisee eniten sana *jalka* mutta muutamissa tapauksissa myös sanat *kinttu*, *klabbi* ja *nilkka*. *Jalka*-sanahan hallitsevuus on kuitenkin hyvin silmiinpistävä, mikä todistaa jälleen siitä, että hyvin tavallisia, konkreettisia toimintoja ilmaisevat tavalliset sanat. Pukeutumista ilmaisevien muotojen ryhmään kuuluu niin ilman vaatteita olemista (11), pukeutumista tai pukeissa olemista (12) kuin riisumista (13) merkitseviä ilmauksia.

(11) *Kylä mun sten jalkanim paleli koma satun olleen avoalvon ja rupes sat-taar räntää taivaan täyreltä.* (SMS)

(12) *Kengät, sukset, luistimet ovat jalassa.* (NS)

(13) *Housut valahtivat nilkkoihin.* (NS)

Ilman vaatteita ja erityisesti ilman kenkiä oleminen (11) on pukeutumisryhmän suurin alaryhmä; pukeutumisen tai pukeissa olemisen ja riisumisen alaryhmät ovat suunnilleen yhtä suuret. Ilman vaatteita olemisen merkityksen hallitsevuus saattaa johtua siitä, että se on eräänlainen epäkanoninen tila. Kanonista ja tavallista on se, että ihmisellä on vaatteet päällä, minkä vuoksi sen ilmaisemiseen ei ole muodostunut kovin paljon erilaisia ilmauksia. Pukeutumista merkitsevistä ilmauksista käytännössä kaikki ovat merkitykseltään neutraaleja. Ilman vaatteita olemista merkitsevät ilmaukset voisi tulkita myös negatiivisiksi, mutta negatiivinen tulkinta riippuu täysin kontekstista: Mikäli joku on ilman kenkiä tai vaatteita siksi, että hänellä ei ole varaa hankkia itselleen vaatteita, merkitys on epäilemättä negatiivinen. Positiivinen tai neut-

raali tulkinta on mahdollinen silloin, kun joku vapaasta tahdostaan kävelee ilman kenkiä vaikkapa kuumana kesäpäivänä.

Pukeissa olemista ilmaiseva esimerkki 12 on hyvin tavallinen ilmaus arkikielessä. Se on myös konkreettinen, koska kengät, sukset ja luistimet todella kiinnitetään jalkoihin. Huomionarvoista on se, että sana *jalka* on ilmauksessa yksikkömuodossa, vaikka jalkoihin laitettavia asioita onkin kaksi ja ilmauksella selvästi tarkoitetaan molempia jalkoja. Aineistossa on myös pukeutumista tai riisumista merkitseviä ilmauksia, joissa alaraajojen nimitykset ovat monikkomuodossa, kuten esimerkissä 13, mutta niitä on vähemmän kuin yksikkömuotoisia, noin kolmannes kaikista pukeutumista ilmaisevista muodoista.

Koko aineistossa yksikkömuoto on hieman hallitsevampi kuin monikkomuoto: vähän yli puolet alaraajan nimityksen sisältävistä esimerkeistä eli 282 kappaletta on yksikössä ja vähän alle puolet eli 249 kappaletta monikossa. Yksikkömuodon lievä hallitsevuus tuntuu hieman kummalliselta: koska ihminen hahmottaa alaraajojen nimitykset antropomorfisesti oman ruumiinsa kautta, tuntuisi luonnolliselta, että alaraajojen osat hahmottuisivat parillisina ja monikkomuotoisina. Alaraajoja ja niiden osiahan on ihmisellä prototyypillisesti aina kaksi samantyyppistä. Onikki-Rantajääskökin (2001: 54) toteaa, että sellaiset ruumiinosat, joita on ruumiissa useampia kuin yksi, esiintyvät paikallissijaisissa olotilanilmauksissa yleensä monikossa. Toisaalta nimenomaan alaraajojen parillisuus saattaisi selittää myös yksikkömuodon käyttöä: koska jalat ovat parillinen ruumiinosa, ne saattavat hahmottua yhtenä kokonaisuutena, parina.

Yksikkömuodon runsautta saattaa kuitenkin selittää myös kielihistoria. Erkki Itkosen (1966: 254) mukaan uralilaiskielten varhaisessa kehitysvaiheessa nomineilla on saattanut olla täydellinen taiputus vain yksikössä ja yksikön ja monikon välinen ero on mahdollisesti syntynyt vasta myöhemmin. Tästä todistaa se, että uralilaisissa kielissä esiintyy paljon yksikkömuotoisen substantiivin kollektiivista eli monikkomerkitsevästä käytöstä, josta ilmaus *olla kengät jalassa* on esimerkki. Vaikuttaisikin siltä, että yksikkömuodon hallitsevuus aineistossa viittaa muotojen ikään: monet alaraajojen nimitykset ovat suomen kielen vanhaa, omaperäistä sanastoa, ja myös niiden käyttö yksikössä on vanhempaa perua kuin niiden käyttö monikossa. Siksi on ymmärrettävää, että yksikkömuotoja esiintyy enemmän ja myös konteksteissa, joissa monikkomuoto tuntuisi sopivammalta. Loppujen lopuksi ero yksikkö- ja monikkomuotojen määrien välillä ei mielestäni kuitenkaan ole kovin merkittävä, vaan molempien muotojen esiintyminen tuntuu luonnolliselta, kun ottaa huomioon alaraajojen useuden ihmisellä, niiden hahmottamisen yhtenä kokonaisuutena sekä yksikkömuodon historiallisen iän.

### 3.3. Jatkumon abstraktisempaan päähän sijoittuvat muodot

Kieliopillistumiskehityksen myötä osa alaraajan nimityksen sisältävistä ilmauksista on siirtynyt lähemmäs jatkumon konkreettinen–abstrakti abstraktisempaa päätä. Näissä tapauksissa alaraajan nimitys on alkanut ilmaista jotakin muuta kuin fyysistä alaraajaa. Yleensä alaraajojen nimitykset ilmaisevat erilaisia olotiloja, asiointiloja tai suhteita. Alaraajojen nimitysten kohdalla on siis tietyissä yhteyksissä tapahtunut merkityksenmuutos.

Alaraajojen nimityksillä ilmaistavia abstraktisempia merkityksiä ovat pärjääminen ja menestyminen, määrä, aika, sijainti, pieleen meneminen, mielipiteen tai suhtautumisen ilmaiseminen, loukkaaminen ja alistaminen, kuoleminen ja sairastaminen, avioliitto ja raskaus, tiellä tai vaivana oleminen, humalassa oleminen sekä sukupuolinen kanssakäyminen. Kun merkitysryhmiin lisätään vielä edellisessä luvussa esitellyt konkreettisemmat merkitykset, voidaan todeta, että alaraajojen nimitykset ilmaisevat lukuisia ihmisen eri elämänalueisiin liittyviä asioita. Merkitysryhmien runsauden selittää antropomorfinen käsitteistysmalli: on vain luonnollista, että ihminen käsittää normaaliin elämänpiiriinsä kuuluvia asioita omien tuttujen ruumiinosiensa kautta. Jatkumon abstraktisempaan päähän sijoittuvien merkitysryhmien koot näkyvät seuraavasta taulukosta:

<b>Merkitysryhmä</b>	<b>Lukumäärä</b>
Pärjääminen ja menestyminen	54
Määrän ja ajan ilmaiseminen	48
Sijainnin ilmaiseminen	25
Pieleen meneminen	47
Mielipiteen tai suhtautumisen ilmaiseminen	39
Loukkaaminen ja alistaminen	35
Kuoleminen ja sairastaminen	29
Avioliitto ja raskaus	18
Tiellä tai vaivana oleminen	10
Humalassa oleminen	5
Sukupuolinen kanssakäyminen	3
<b>Yhteensä</b>	<b>313</b>

Taulukko 2: Jatkumon abstraktisempaan päähän sijoittuvien merkitysryhmien koot

Kaikkein abstraktisimpia ja kieliopillistumiskehityksessään pisimmällä olevia ovat sellaiset tapaukset, joissa alaraajan nimitys voidaan tulkita kieliopilliseksi funktiosanaksi, kuten adpositioksi tai adverbiksi. Tällaisia tapauksia käsitelen erikseen luvussa 3.4. Tässä luvussa keskityn jatkumon konkreettinen–abstrakti abstraktisempaan päähän sijoittuviin ilmauksiin, joiden kieliopillistumisprosessi on vielä kesken. Kieliopillistumispolullaan ne ovat kuitenkin pidemmällä kuin edellisessä luvussa esitellyt jatkumon konkreettisempaan päähän sijoittuvat ilmaukset. Tämä luku muodostaa liukuman neljänteen lukuun, jossa käsitelen alaraajojen nimitysten ilmaisemia abstrakteja, kieliopillisia suhteita.

### **3.3.1. Pärjääminen ja menestyminen**

Suurin abstraktisempi merkitysryhmä on pärjäämistä ja menestymistä ilmaiseva ryhmä, johon kuuluu yhteensä 54 ilmausta. Ryhmään kuuluvat ilmaukset tarkoittavat mm. toimeen tulemis-



ta (1–2), oman talouden perustamista, kunnossa olemista ja työhön kykenemistä, vapaana olemista, asioista selvillä olemista, jonkin aikaiseksi saamista, huolettomuutta, kilpailussa tai pelissä voittamista tai työssä menestymistä. Alaryhmät ovat kuitenkin niin pieniä, että ei ole mielekästä käsitellä jokaista ryhmää erikseen, vaan keskityn yleisesti pärjäämisen ja menestymisen ilmaisemisen käsittelemiseen.

(1) *Pääsi konkurssin jälkeen taas jaloilleen.* (P)

(2) *Mie olen ollut jalakaini päällä oleva mies nuorempana.* (SMS)

Pärjäämistä ja menestymistä ilmaisevissa konstruktioissa on kyse laajemmin elämässä pärjäämisestä, kuten edellä luettelemani alaryhmät osoittavat. Jatkumon abstraktisempaan päähän sijoittuvilla pärjäämistä ja menestymistä merkitsevillä ilmauksilla ei enää ole suoranaisesti tekemistä oikeiden alaraajojen kanssa, vaan niissä alaraajojen nimitykset ilmaisevat jonkinlaista abstraktia asiaa tai tilaa. Esimerkin 1 ilmaus *päästä jaloilleen* on selkeästi kuvaannollinen, ja se merkitsee, että joku on taloudellisten vaikeuksien jälkeen saanut jälleen asiansa kuntoon ja tulee toimeen omillaan. Kontekstistaan erotettuna jaloilleen pääsemisen voisi kuitenkin tulkita myös konkreettiseksi asennonmuutokseksi. Pärjäämisen ja menestymisen merkityksen tulkinnassa vaikuttaakin antropomorfinen käsitteistysmalli: vaikka esimerkiksi 1 jaloilleen pääseminen merkitsee elämässä pärjäämistä, abstraktin merkityksen lähtökohtana on silti konkreettinen jalkojen varaan nousemisen merkitys.

Esimerkin 2 ilmaus *olla jalkainsa päällä* merkitsee sekä toimeen tulemistä että työkykyisyyttä (SMS). Ilmausta voi verrata konkreettisempaan, jalkeilla olemista ilmaisevaan esimerkkiin *olla jalan päällä* (SMS), joka on ilmiänsuutaan suurin piirtein sama kuin ilmaus *olla jalkainsa päällä*. Erona on vain se, että konkreettisessa esimerkissä sana *jalka* on yksikössä ja ilman possessiivisuffiksia. Työkyvyn ja jalkeilla olemisen välinen yhteys on ilmeinen, sillä ollessaan jalkeilla ihminen voi tehdä työtä. Myös toimeen tuleminen vertautuu jalkeilla olemiseen: ollessaan hereillä ja valppaana ihminen tulee hyvin toimeen. Molemmat esimerkit 1 ja 2 osoittavat, miten konkreettisemmat ja abstraktisemmat merkitykset sekoittuvat. Ne kertovat myös siitä, että alaraajojen nimitysten merkitykset eivät ole yksiselitteisiä vaan polyseemisiä. Monimerkityksisyys onkin oleellinen osa merkityksenmuutosta ja kieliopillistumisprosessia.

Pärjäämisen ja menestymisen ilmaisemisessa ylivoimaisesti yleisin sana on *jalka*, joka esiintyy aineistossa näissä merkityksissä 46 kertaa. Lisäksi pärjäämistä ja menestymistä ilmaisevat sanat *kanta*, *kantapä*, *pohje*, *reisi* ja *sääri*, mutta niitä on hyvin vähän. Ilmeisesti antropomorfinen yhteys jaloillaan olemisen ja pärjäämisen välillä on niin vahva, että menes-

tystä ilmaisee lähes yksinomaan *jalka*-sana. Jaloillaan oleminenhan viittaa ihmiskehon kanoniseen pystyasentoon, joka vaikuttaa pärjäämisen ja menestymisen merkityksen taustalla.

Pärjäämisen ja menestymisen ilmaukset ovat luonteeltaan positiivisia. Joissakin tapauksissa positiivisuus on tosin hieman kyseenalaista, ja tulkinta riippuu siitä, kenen näkökulmasta asiaa katsotaan. Esimerkiksi ilmauksen *yletä urallaan reittä pitkin* (P) merkitys on 'ylettä urallaan avioliiton tai sukupuoli-suhteen avulla', ja sen voi tulkita joko positiiviseksi tai negatiiviseksi: henkilö, joka on päässyt etenemään urallaan reittä pitkin, kokee varmasti saamansa ylennyksen positiivisena asiana, mutta sivustaseuraajat, kuten henkilön työtoverit, näkevät tilanteen todennäköisesti negatiivisena. Lähtökohtaisesti elämässä pärjääminen ja menestyminen on kuitenkin positiivinen asia. Käytännössä kaikki aineiston tähän merkitysryhmään kuuluvat ilmaukset ovat muutamaa kontekstista riippuvaista tulkintaa lukuun ottamatta merkitykseltään positiivisia.

### 3.3.2. Määrän, ajan ja sijainnin ilmaiseminen

Toiseen keskeiseen abstraktiin merkitysryhmään kuuluvat määrä (3) ja aikaa (4) ilmaisevat muodot, joita on aineistossa 48 kappaletta. Koska määrän ja ajan ohella tärkeä abstrakti suhde on sijainti, käsittelen tässä yhteydessä myös sijainnilmauksia (5), joita on aineistossa 25 kappaletta. Itse asiassa määrä, aika ja sijainti ovat niin keskeisiä kieliopillisia suhteita, että niiden ilmaiseminen alaraajojen nimityksillä on selkeä merkki alaraajojen nimitysten kieliopillistumisprosessin käynnistymisestä.

(3) *Joks jalat täytti pohjua, ku heräsit.* (SMS)

(4) *Joulull, om pitkät jalaat.* (SMS)

(5) *Lapset häärivät äitinsä jalkain juuressa.* (NS)

Esimerkissä 3 ilmaus *jalat täyttävät pohjaa* ilmaisee määrää ja tarkoittaa sitä, että joku on saanut nukkua tarpeeksi (SMS). Esimerkki 4 puolestaan ilmaisee aikaa ja tarkoittaa Suomen murteiden sanakirjan mukaan sitä, että joulunpyhät kestävät pitkään. Ilmaus on varsin läpinäkyvä siinä mielessä, että pitkät jalat osoittavat metaforisesti ajanjakson pitkää kestoa. Esimerkissä 5 ilmaus *jalkain juuressa* ilmaisee sijaintia ja on tässä virkkeessä Nykysuomen sanakirjan mukaan merkityksessä 'ympärillä'. Lapset siis pyörivät äitinsä ympärillä, ja ilmaus *jalkain juuressa* osoittaa heidän sijaintinsa suhteessa äitiin.

Pitkien jalkojen käyttäminen ajanjakson pituuden metaforana esimerkissä 4 kertoo antropomorfisen käsitteistysmallin vaikutuksesta abstraktien suhteiden ilmaisemisen taustalla:

ihmiselle tutut fyysiset alaraajat toimivat ajan, määrän ja sijainnin käsitteellistämisen lähdealueina. Samoin esimerkin 5 ilmauksen *jalkain juuressa* lähtökohta on antropomorfisessa käsitteistysmallissa, josta se on laajentunut tarkoittamaan isompaa aluetta kuin vain jalkojen lähipiiriä. Jalkojen juuressa hyörivät lapset eivät nimittäin välttämättä pyöri aivan kiinni äidissä, vaan ilmausta voi käyttää myös muualla samassa huoneessa olevista lapsista, kunhan lapset vain ovat äidin valvovan silmän alla. Alaraajojen kanonisesta ja tärkeästä luonteesta kertoo se, että niiden nimitykset ilmaisevat näinkin keskeisiä abstrakteja suhteita. Abstraktien suhteiden ilmaisemiseen valikoituu nimittäin ihmiselle läheisiä ja helposti ymmärrettäviä alueita. Tällaisia ovat esimerkiksi ihmisen ruumiinosat ja erityisesti alaraajat, joiden avulla ihminen pysyy pystyssä ja liikkuu.

Määränilmaukset merkitsevät mm. lukumäärää, ikää, kokonaan huomioimista sekä paljoutta tai vähyyttä. Ajanilmausten joukossa on puolestaan heti tapahtumista, pitkää kestoja, jotakin ajanjaksoa, yhtä aikaa tapahtumista sekä harvoin tapahtumista merkitseviä ilmauksia. Määrää ja aikaa ilmaisevien sanojen kirjo on laaja: käytössä ovat sanat *haara, jalka, kanta, kantapäätä, kinttu, kontti, nilkka, polvi, reisi* ja *sääri*. Sana *jalka* on ehdottomasti yleisin, mutta laaja variaatio – joskin muutamat alaraajan nimitykset ovat näissä merkityksissä yksittäistapauksia – kertoo siitä, että myös muut alaraajojen nimitykset ovat aloittaneet kieliopillistumistaipaleensa.

Sijainninilmausten joukossa on mm. perässä, vieressä, ylhäällä, alhaalla ja ympärillä sijaitsemista ilmaisevia muotoja. Huomattavasti yleisin merkitys on perässä oleminen, jota ilmaisevat sanat *kanta, kantapäätä* ja *kinttu*. Sijainnin ilmaisemisen ryhmässäkin *jalka* on yleisin sana, mutta sanat *kanta, kantapäätä, ketara* ja *kinttu* muodostavat yhdessä yli puolet kaikista sijainninilmauksista. Sanojen *kanta* ja *kantapäätä* voisi jopa sanoa erikoistuneen ilmaisemaan perässä kulkemista.

Määrän-, ajan- ja sijainninilmaukset ovat merkityksiltään neutraaleja. Lausekonteksti saattaa toki antaa joillekin ilmauksille joko positiivisen tai negatiivisen sävyn, kuten ilmaukselle *olla kintulla* (JM), jonka merkitys on 'vähän'. Riippuu tietenkin tilanteesta, onko vähäisyys positiivinen vai negatiivinen asia. Ilmausten perusmerkitys on kuitenkin neutraali.

Määrän, ajan ja sijainnin ilmaisemista alaraajojen nimitysten avulla käsitellen myös tutkielmani neljännessä luvussa, jossa otan ne esille kieliopillisina suhteina. Käsitelin ryhmiä kuitenkin jo tässä yhteydessä, koska ne sijaitsevat merkityksiltään kiistatta melko lähellä jatkumon konkreettinen–abstrakti abstraktia päätä ja ovat siten hyviä esimerkkejä alaraajojen nimitysten abstraktistuneista merkityksistä.

### 3.3.3. Pieleen meneminen

Kolmanneksi eniten abstraktisten merkitysten joukossa on pieleen menemistä (6–7) tarkoittavia ilmauksia. Niitä on aineistossa 47 kappaletta, ja ne kuvaavat enimmäkseen erilaisia vaikeuksia ja vastoinkäymisiä sekä epäonnistumista.

(6) *Nyt ei ooh hyvä jalassa.* (SMS)

(7) *Hyvin äkkii sais klikсут kinttuihinsa.* (TS)

Esimerkki 6 merkitsee sitä, että asiat eivät ole hyvin (SMS). Ilmauksessa on jotakin pahaenteistä, ja sitä voisi hyvin käyttää myös uhkauksena. Esimerkissä 7 puolestaan joku on vaikeuksissa, sillä hän on joutunut vankilaan. Molemmat esimerkit osoittavat, että pieleen menemistä merkitsevät ilmaukset ovat luonteeltaan negatiivisia, sillä eihän vastoinkäymisiä tai epäonnistumisia voi parhaalla tahdollakaan pitää positiivisina tai edes neutraaleina asioina.

Jälleen kerran *jalka* on kaikkein yleisin sana, joka ilmaisee pieleen menemistä. Sen lisäksi aineistossa esiintyvät sanat *kanta*, *kantapäätä*, *kinttu*, *klabbi*, *koipi*, *kontti*, *lonkka*, *nilkka*, *pohje*, *polvi*, *reisi* ja *sääri*. Variaatio on siis vielä suurempi kuin määrää ja aikaa ilmaisevien sanojen kohdalla; tosin pieleen menemistä ilmaisevista sanoista *klabbi*, *koipi*, *lonkka*, *nilkka*, *pohje*, *reisi* ja *sääri* esiintyvät aineistossani vain kerran ja ovat siten pieleen menemisen ilmaisimina melko marginaalisia. Sana *kinttu* näyttää erikoistuneen vankilassa olemisen ilmaukseen.

Myös pieleen menemisen taustalla vaikuttaa ihmiskeskeinen näkökulma. Alaraajojen nimitykset viittaavat näissäkin ilmauksissa abstraktiin asiaan, vaikka myös niiden todellisessa maailmassa olevilla viittauskohteilla on vaikutusta pieleen menemisen merkityksen muodostumisessa. Alaraajojen fyysisyys on läsnä joissakin pieleen menemistä merkitsevissä ilmauksissa, vaikkakin monet merkitysryhmän esimerkit ovat sellaisia, ettei yhteys alaraajan ja pieleen menemisen välillä ole enää aivan läpinäkyvä. Esimerkissä 7 fyysiset alaraajat ovat kuitenkin läsnä, vaikka ilmaus *saada klikсут kinttuihinsa* on kuvaannollinen. Nykyäänhän vangin nilkkaan ei enää kiinnitetä rautapalloa, mutta ilmauksen alkuperä on kuitenkin todellisissa jaloissa ja todellisissa kahleissa. Toinen esimerkki fyysisten alaraajojen läsnäolosta merkityksen tulkinnassa on ilmaus *katsella kantapäätä* (NS), jonka merkitys on 'olla häviöllä juoksukilpailussa'. Siinä häviöllä oleva juoksija joutuu todella katselemaan, kuinka edellä juoksevan kilpailijan kantapäät heiluvat ilmassa.

Pieleen menemistä merkitsevien ilmausten kohdalla ei korostu ihmiskehon kanonisuus vaan alaraajojen epäkanoninen käyttö, mikä on ymmärrettävää, koska merkitysryhmän ilma-

ukset ovat luonteeltaan negatiivisia. Epäkanonisuus ja negatiivisuus ilmenevät esimerkiksi negatiivisten adjektiivien käytönä: aineiston pieleen menemistä tarkoittavissa ilmauksissa alaraajoihin liittyvät mm. adjektiivit *väärä*, *huono*, *paha* ja *kamala*, kuten ilmauksessa *olla pahalla jalalla* (SMS), joka tarkoittaa, että joku on eksyksissä. Useissa ilmauksissa on kielto-sana, joka luonnostaan tuottaa negatiivisen vaikutelman ja korostaa alaraajojen epäkanonista käyttöä, kuten ilmauksissa *ei ota jalkaa alla*, jonka merkitys on 'ei tee yritystäkään, ei suostu' (SMS), ja *ei jatka jalkojaan*, jonka merkitys on 'ei kasva, ei edisty' (SMS). Oma ryhmänsä ovat vielä ilmaukset, joissa pää vertautuu jalkaan, kuten ilmaukset *mennä pää kolmantena jalkana* (SMS) ja *tulla alas pää kolmantena jalkana* (P). Ilmaukset tarkoittavat mm. kiireesti menemistä (SMS) sekä nurin niskoin kaatumista (P) ja ovat selvästi luonteeltaan negatiivisia. Niissä ihmiskehon osien käyttäminen johtaa epäkanoniseen toimintaan ja kaatumista merkitsevissä ilmauksissa myös epäkanonisiin ala-asentoihin. Negatiivisuuden ja epäkanonisuuden korostuminen tässä merkitysryhmässä on huomattavaa ja tukee oletusta siitä, että alaraajojen nimitysten käyttöön liittyy negatiivinen sävy.

### 3.3.4. Mielipiteen tai suhtautumisen ilmaiseminen

Mielipiteen tai suhtautumisen ilmaisemista merkitseviä ilmauksia on aineistossa 39 kappaletta. Ilmausten joukossa on mm. vastustamista tai vihaisuutta (8), varuillaan olemista (9) sekä välinpitämättömyyttä tai halveksuntaa (10) merkitseviä ilmauksia.

(8) *nousta kahdelle jalalle* (NS)

(9) *Henkilökunta sai olla koko ajan varpaillaan pikkumaisen johtajan takia.*

(P)

(10) *katin kontit* (KM)

Kahdelle jalalle nouseminen esimerkissä 8 merkitsee vastakkaisen mielipiteen ilmaisemista: kahdelle jalalle nouseva vastustaa jotakin. Vaikka ilmaus on nykyään kuvaannollinen, sen lähtökohta saattaa olla konkreettisessa taistelussa, jossa sotilas voi hyökätä kahden jalan varassa olevasta seisoma-asennosta vastustajan kimppuun. Toisaalta ilmauksen voisi tulkita myös zoomorfisesta mallista käsin, sillä kahdelle jalalle nouseminen voisi viitata hyökkäävään karhuun (Anneli Pajunen suullisesti 12.12.2007). Esimerkin 9 ilmaus *olla varpaillaan* puolestaan merkitsee varuillaan olemista. Varpaillaan olemisen kielikuvan käyttäminen tässä merkityksessä yhdistyy hiipimiseen: varuillaan oleva ihminen joutuu suhtautumaan vaikkapa toiseen ihmiseen niin varovasti, että hänen on edettävä asiassa ikään kuin hiipien.

Varpaillaan olemisella on myös yhteys konkreettiseen asennonilmaukseen, mutta yhteys on enää kuvaannollinen: kielenkäyttäjät ei tosissaan ajattele päkiöiden varassa tapahtuvaa seisomista kuullessaan jonkun olevan varpaillaan jonkin asian suhteen. Suhtautumista ilmaisee myös esimerkin 10 ilmaus *katin kontit*, joka on varsin tuttu tuhahtus. Sitä käytetään suhtaututtaessa välinpitämättömästi johonkin asiaan tai osoitettaessa, ettei asialla ole sen suurempaa merkitystä.

Esimerkit 8 ja 9 ovat selkeitä osoituksia siitä, että myös mielipiteen tai suhtautumisen ilmaisemisen taustalla vaikuttaa antropomorfinen käsitteistysmalli. Molemmissa tapauksissa ilmauksen lähtökohtana on konkreettinen asento, jossa ihminen on joko jalkojensa tai päkiöidensä ja varpaidensa varassa. Kahdelle jalalle nouseminen johtaa kanoniseen seisoma-asentoon, kun taas varpaillaan hiippaileminen on jossain määrin epäkanonista toimintaa, sillä ihmisenhän pitäisi voida liikkua normaalisti jalkapohjiensa varassa kävelemällä eikä huomaamattomasti pelkillä päkiöillä hiippailemalla. Mielipiteen tai suhtautumisen ilmaisemista merkitsevien konstruktoiden joukossa on siis sekä kanonista että epäkanonista toimintaa peilaavia ilmauksia. Kanonista toimintaa on kahdelle jalalle nousemisen lisäksi esimerkiksi jalkojen pitäminen tiukasti maassa, kuten ilmauksessa *pitää jalat maassa* (P), joka tarkoittaa sitä, että henkilö hyväksyy tosiasiat. Epäkanonista toimintaa puolestaan on varpaillaan hiippailemisen lisäksi esimerkiksi jalan polkeminen tai tasajalkaa hyppiminen, kuten ilmauksessa *hypätä tasaista jalkaa* (SMS), joka kuvaa ihmisen suuttumista.

Mielipiteen tai suhtautumisen ilmaisemista merkitsevien ilmausten joukossa on niin positiivisia, negatiivisia kuin neutraalejakin ilmauksia, sillä mielipiteen ilmaisemisessa tulee väistämättä esille puhujan näkemys asioista, ja tuo näkemys voi tietysti olla joko positiivinen, negatiivinen tai neutraali. Positiivisuus ja negatiivisuus näyttäisivät olevan yhteyksissä kanonisiin ja epäkanonisiin toimintoihin. Tosiasioiden hyväksyminen on positiivinen asia, ja vastarintaan nouseminen voi olla kontekstista riippuen joko positiivinen tai negatiivinen asia. Tasajalkaa hyppiminen, varuillaan tai jännittyneenä oleminen sekä välinpitämättömyyden tai halveksunnan ilmaiseminen ovat sen sijaan luonteeltaan negatiivisia. Neutraaleja ilmauksia ovat lähinnä ne, jotka ilmaisevat henkilön olevan ylipäänsä jotakin mieltä, kuten ilmaus *ottaa kantaa jhk* (P). Toki tällaiset ilmaukset muuttuvat heti joko positiivisiksi tai negatiivisiksi, jos ilmauksesta käy ilmi, mitä mieltä puhuja on.

Tähän saakka esitellyissä merkitysryhmissä *jalka* on ollut yleisin sana. Mielipiteen tai suhtautumisen ilmaisemista merkitsevissä ilmauksissa näin ei kuitenkaan ole, vaan kaikkein useimmin, yli puolessa ilmauksista, esiintyykin sana *kanta* (11). Lisäksi mielipidettä ja suhtautumista ilmaisevat sanat *jalka*, *ketara*, *kontti*, *polvi* ja *varvas*. Sana *jalka* esiintyy yhdeksäs-

sä tapauksessa ja on vielä huomattavasti yleisempi kuin *ketara*, *kontti*, *polvi* ja *varvas*, mutta sen vähäinen esiintyminen suhteessa sanaan *kanta* kiinnittää huomiota.

(11) *Olen N:n kannalla, sinun kannallasi.* (NS)

Esimerkin 11 ilmaus *olla jonkun kannalla* merkitsee samaa mieltä olemista (NS). Ilmeisesti mielipiteen ja suhtautumisen ilmaiseminen on eriytynyt monissa tapauksissa *kanta*-sanan tehtäväksi, sillä aineistossa esiintyy useita mielipiteen ilmaisemisen variantteja, joissa on mukana sana *kanta*. Sanan *jalka* vähäinen esiintyminen voi johtua siitäkin, että mielipiteen tai suhtautumisen ilmaiseminen on sen verran abstrakti ilmiö: se on hyvin pitkälti irronnut konkreettisten alaraajojen yhteydestä, kuten esimerkki 11 osoittaa, vaikka ilmausten lähtökoh- ta toki on todellisissa alaraajoissa, kuten edellä kävi ilmi. Vaikka ajatuksen tasolla kielenkäyt- täjä ei siis enää ajattelekaan konkreettisia alaraajoja käyttäessään alaraajan nimitystä mielipi- teen tai suhtautumisen ilmaisemiseen, metaforisia yhteyksiä alaraajojen ja mielipiteen ilmaus- ten välillä on silti olemassa. Loppujen lopuksi siis mielipiteen ja suhtautumisen ilmaisemi- nenkin – kaikesta abstraktisuudestaan huolimatta – hahmottuu konkreettisen ihmisruumiin kautta.

### 3.3.5. Loukkaaminen ja alistaminen

Toisen ihmisen loukkaamista ja alistamista tarkoittavia ilmauksia on aineistossa 35 kappalet- ta. Tässä merkitysryhmässä näyttäisi olevan kaksi erilaista näkökulmaa, joista toinen edustaa tekijää eli loukkaajaa tai alistajaa ja toinen kohdetta eli sitä, jota tekijä loukkaa tai alistaa. Nä- kökulmaeroon vaikuttaa ilmauksessa käytetty verbi. Tekijän näkökulma on huomattavasti vahvemmin edustettuna: 35 esimerkistä peräti 22 kuvaa loukkaamista tai alistamista tekijän näkökulmasta (12–13) ja vain 13 kohteen näkökulmasta (14).

(12) *polkea jk jalkoihinsa* (NS)

(13) *Astuu toise kannoil jos toine mitä hoastoa.* (SMS)

(14) *Heikommat sortuivat väkevämpien jalkoihin.* (NS)

Esimerkki 12 on jälleen osoitus alaraajojen nimitysten merkitysten liukuvuudesta konkreettisen ja abstraktin välillä. Siinä sekä konkreettinen että abstraktinen tulkinta on mah- dollinen: joku voi oikeasti polkea jonkun toisen jalkoihinsa tallaamalla hänen päälleen, mutta todennäköisempi tulkinta on kuitenkin abstraktinen, jolloin henkilö Nykysuomen sanakirjan tulkinnan mukaan alistaa jonkun valtaansa tai häpäisee hänet. Esimerkki 13 ilmaisee toisen

loukkaamista, sillä ilmaus *astua toisen kannoille* merkitsee Suomen murteiden sanakirjan mukaan 'pyrkii osoittamaan, että tietää asioista enemmän kuin puhekuppaninsa'. Esimerkissä 14 puolestaan heikommat ovat kohde, jonka näkökulmasta alistamista kuvataan. Siinä yhteys on lähinnä metaforinen, mikä ilmenee ilmauksessa käytetystä *sortua*-verbistä: heikkoja ihmisiä kuvaa heikkojen rakennusten metafora, sillä molemmat voivat sortua. Monissa merkitysryhmän ilmauksissa näkyy antropomorfinen yhteys todellisiin alaraajoihin hyvin selvästi, vaikka ilmausten merkitys onkin abstrakti.

Toisen ihmisen loukkaamista ja alistamista ilmaisee useimmiten, reilussa kolmanneksessa tapauksista, sana *jalka*. Loukkaamista ja alistamista ilmaisevat myös sanat *kanta*, *kantapä*, *kinttu*, *kontti*, *lonkka*, *polvi*, *sääri* ja *varvas*. Huomionarvoista on se, että sana *polvi* ilmaisee loukkaamista tai alistamista lähes pelkästään kohteen näkökulmasta (15). Vain yhdessä tapauksessa *polvi*-sana esiintyy tekijän näkökulmaa kuvaavassa ilmauksessa: ilmaus *pakottaa polvilleen* esiintyy Nykysuomen sanakirjassa merkityksessä 'voittaa', ja siinäkin tekijän näkökulma syntyy lähinnä ilmauksessa käytetystä verbistä *pakottaa*.

(15) *Taistelun jälkeen vastustaja oli polvillaan.* (NS)

Polvillaan oleminen on ala-asento, joka ei antropomorfisesta käsitteistysmallista tarkasteltuna ole ihmiselle luonteenomainen. Siihen liittyykin jonkinasteinen negatiivinen varaus, mikä selittää sen esiintymisen alistamisen ilmauksissa. Esimerkissä 15 alistamisen kohteena on vastustaja, jonka hyökkääjä on voittanut taistelussa. Sana *polvi* ilmaisee alistamista ja loukkaamista merkitsevissä konstruktioissa myös kohteen nöyristelyä jonkun edessä, kuten ilmauksessa *ryömiä polvillaan* (P), sekä alamaisuuden osoittamista, kuten ilmauksessa *syleillä jkn polvia* (NS). Merkitysryhmän jäsenet ovat lähes yksiselitteisesti luonteeltaan negatiivisia, mikä on luonnollista, koska niiden merkityksenä on toisen ihmisen loukkaaminen ja alistaminen.

Mielenkiintoinen on kysymys loukkaamista ja alistamista merkitsevien ilmausten kanonisuudesta. Toisen ihmisen loukkaaminen ja alistaminen on mielestäni lähtökohtaisesti epäkanonista toimintaa. Valitettavasti ihminen kuitenkin hyvin usein toimii siten, että hän loukkaa tai alistaa toisia ihmisiä, mikä tekee loukkaamisesta ja alistamisesta tavallaan ihmiselle tyypillistä kanonista toimintaa. Toisaalta taas loukkaamisen ja alistamisen ilmauksissa alaraajojen konkreettinen käyttö johtaa usein tallaamisen, polkemisen ja polvilleen lankeamisen seurauksena epäkanoniseen ala-asentoon, kuten ilmauksissa *tallata jk t. jtk jalkoihinsa* (NS) ja *notkistaa polvensa jkn edessä* (NS). Lisäksi epäkanonisuutta osoittavat ilmaukset, joissa joku tai jokin joutuu jonkun ihmisen tai jonkin asian jalkoihin tai jalkojen alle, kuten



ilmauksessa *joutua sodan jalkoihin* (NS). Niissä lähtökohta on hyvin läpinäkyvästi antropomorfinen: konkreettiset jalkojen alle jäämisen tai tallautumisen ilmaukset ovat alkaneet merkitä abstraktia toisen ihmisen alistamista. Näenkin tämän merkitysryhmän ilmausten merkitykset lähtökohdiltaan vahvasti antropomorfisina ja epäkanonisina sekä merkityksiltään negatiivisina.

### 3.3.6. Kuoleminen ja sairastaminen

Alaraajojen nimitykset ilmaisevat myös kuolemista ja sairastamista. Näitä ilmauksia on aineistossa yhteensä 29 kappaletta. Merkitysryhmän jäsenistä kaksi kolmasosaa on kuolemisen ilmauksia ja yksi kolmasosa sairastamisen ilmauksia. Eniten on ilmauksia, jotka tarkoittavat yleisesti kuolemaa (16), mutta mukana on myös ilmauksia, joissa korostuu kuoleman äkillisyys (17).

(16) *En sunkka mnä täst koròst lähre ennenko jalà erèl.* (SMS)

(17) *Aivan se meni (= kuoli) seisahilta jaloolta.* (SMS)

Luonnollisesti elossa oleminen on ihmisen kanoninen tila ja kuolema epäkanoninen tila. Kuolemisen ilmaisemisessa onkin selkeä yhteys antropomorfiseen käsitteistysmalliin: koska jalat ja niiden avulla tapahtuva liikkuminen ovat oleellinen osa ihmisyyttä, tuntuu luonnolliselta, että kuoleman yhteydessä mainitaan nimenomaan jalat, joiden toimintakyky loppuu kuoleman koittaessa, kuten esimerkissä 16. Antropomorfisuus näkyy myös äkillisen kuoleman ilmauksissa, jotka yleensä kuvaavat, miten joku kuolee ja kaatuu seisovasta asennosta, kuten esimerkissä 17. Kanoninen, pystyssä oleva seisoma-asento nähdään siis ihmisen luonnollisena olotilana ja seisoma-asennosta poistuminen, kuten kuolema, epäluonnollisena olotilana. Kuoltuaan ihminen ei nimittäin enää pysy kanonisessa pystyasennossa vaan siirtyy väistämättä epäkanoniseen ala-asentoon. Epäkanonisuutta on jo sekin, etteivät ihmisen jalat enää kuoleman jälkeen toimi.

E erityisen selvästi antropomorfisuus korostuu sairastamisen ilmauksissa. Niistä osa kuvaa jalkojen heikkoutta (18), mutta osa ilmauksista kuvaa muunkinlaista sairautta, jolla ei välttämättä ole mitään tekemistä jalkojen kanssa (19).

(18) *Min oon kans niij jaloosta huano.* (SMS)

(19) *Vanhuksen toinen jalka on jo haudassa.* (NS)

Esimerkissä 18 huonossa kunnossa ovat nimenomaan puhujan jalat, mutta esimerkissä 19 kyseessä on yleisesti huonokuntoinen vanha ihminen. Sairastamisen ilmauksissa on havaittavissa yhteys konkreettisen alaraajan sairauden ja muunlaisten sairauksien välillä. Alun perin alaraajojen nimitykset ovat ilmaisseet pelkästään jalkojen sairautta, mutta vähitellen niiden merkityskenttä on laajentunut tarkoittamaan myös sellaisia sairauksia, jotka eivät aiheuta kipua jalkoihin mutta kuitenkin kokonaisvaikutuksen vuoksi estävät ihmistä liikkumasta. Liikkumiskyvyn ja alaraajojen tärkeys korostuu siis myös sairastamisen ilmauksissa kuten kuoleamisen ilmauksissakin: jos sairaus estää ihmistä liikkumasta, sairautta ilmaisee usein alaraajan nimitys. Sairaus myös saattaa ihmisen jälleen epäkanoniseen ala-asentoon, koska sairas ihminen ei voi olla pystyssä kanonisessa seisoma-asennossa. Sairaus itsessäänkin on jo epäkanoninen olotila, sillä luonnollisesti ihmisen kanoninen tila on terveenä oleminen. Sairastaminen on myös luonteeltaan äärimmäisen negatiivinen asia.

Muutamissa tapauksissa kuolemista ilmaisee jalkojen suoristaminen tai ojentaminen (20). Aineiston ilmauksissa oikaistaan niin ketarat, koivet kuin sääretkin.

(20) *Talvella N. oikaisi koipensa.* (NS)

Yhteys alaraajojen ja kuoleamisen välillä on metaforinen: Jalkojen oikaiseminen viittaa makuuasentoon, nukkumiseen tai lepäämiseen, jotka ovat inhimillisiä olotiloja. Nukkuminen, lepo ja uni ovat puolestaan yleisiä kuoleman metaforia ja eufemismeja eli kiertoilmauksia. Traskin (1996: 39) mukaan tabuaiheisiin liittyy usein semanttinen muutos, ja tabuaiheista puhumiseen kehittyä eufemismeja, jotka ovat sosiaalisesti hyväksytyjä tapoja ilmaista vaikeita asioita. Englannin kielessä kiertoilmauksia on syntynyt sukupuolisen kanssakäymisen, kuoleman sekä ihmisruumiin ja sen eritteiden aihealueille. Ne ovat varmasti tabuaiheita varsin universaalisti, ja suomen kielessäkin juuri niille on syntynyt monia kieroilmauksia. Esimerkiksi kuolemasta puhuttaessa käytetään usein kiertoilmauksia, koska kuolema on ilmiönä pelottava ja luonteeltaan yleensä aina negatiivinen asia. Alaraajojen nimitysten yhtenä merkitystehtävänä onkin toimia kuoleman ilmaisemisen kiertoilmauksina. Siksi nukkumiseen ja lepäämiseen liittyvät kielikuvat näkyvät myös alaraajojen nimitysten abstraktisessa käytössä.

Kuoleamisen ja sairastamisen ilmauksissa kaikkein yleisin alaraajan nimitys on *jalka*, joka esiintyy yli puolessa ilmauksista. Lisäksi kuolemista ja sairastamista ilmaisevat sanat *kantapäätä*, *ketara*, *koipi*, *nilkka* ja *sääri*. Sana *ketara* on kuoleamisen ja sairastamisen merkityksryhmässä toiseksi yleisin ja ilmaisee siinä pelkästään kuolemista. Mielenkiintoista on se, että *ketara*-sanan konkreettinen ja abstraktinen käyttö ovat ajatuksellisesti hyvin lähellä toisiaan.

Jatkumon konkreettinen–abstrakti konkreettisemmassa päässä *ketara* ilmaisee kaatumista (21) ja abstraktisemmassa päässä kuolemista (22).

(21) *Tuolha se on ketarat pystys.* (IKM)

(22) *Nakkas ketaransa pystyhyn.* (SMS)

Kaatuminen ja kuoleminen näyttäisivätkin olevan *ketara*-sanan keskeisimmät merkitystehtävät: kaatumisen ja kuoleamisen merkitykset muodostavat yli puolet *ketara*-sanan kaikista esiintymistä, eikä se esiinny lainkaan läheskään kaikissa merkitysryhmissä. Esimerkin 21 ilmaus *olla ketarat pystyssä* merkitsee kaatumista. Sen sijaan esimerkin 22 ilmaus *nakata ketarat pystyyn* merkitsee kuolemista. Vaikka ilmaukset ovat sikäli hyvin samanlaiset, että molemmissa esimerkeissä jalat ovat pystyssä, ilmausten merkitysero on huomattava. Esimerkin 21 merkitys on konkreettinen, sillä kaatuneen ihmisen jalat voivat todellakin kellahduksen seurauksena ainakin hetken sojottaa ylöspäin. Sen sijaan esimerkin 22 merkitys on abstrakti, sillä kuollut ei konkreettisesti makaa jalat pystyssä. Kaatumisen ja kuoleamisen merkitysten välillä onkin analoginen ja antropomorfinen yhteys, sillä kuolemiseen liittyy kaatuminen: kun ihminen kuolee, hän myös kaatuu, koska jalat eivät enää pidä kuollutta ihmistä pystyssä. Tällainen yhteys selittää sen, että esimerkissä 22 kuolleen jalkojen sanotaan olevan pystyssä. Ilmaukset, joissa esiintyy jalkojen pystyssä oleminen, ovatkin todennäköisesti ensin merkinneet konkreettisesti kaatumista, ja myöhemmin niiden käyttö on laajentunut merkitsemään myös kuolemista.

Kuoleminen ja sairastaminen ovat hyvin negatiivisia ilmiöitä ja ihmiselle epäkanonisia otiloja. Näidenkin abstraktien merkitysten taustalla näkyvät todelliset alaraajat ja niiden ominaisuudet, kuten ihmisen liikuttaminen ja pystyssä pitäminen.

### 3.3.7. Avioliitto ja raskaus

Eräs alaraajojen nimitysten abstrakti merkitystehtävä on ilmaista avioliitossa tai raskaana olemista. Tällaisia ilmauksia on aineistossa 18 kappaletta. Kaikki avioliittoon liittyvät ilmaukset merkitsevät oikeastaan vasta avioliittoon valmistautumista, nimittäin avioliittoon kuulumista (23). Raskaana olemiseen (24) liittyvät myös synnyttämistä merkitsevät ilmaukset (25).

(23) *Minä olin kolmekkymment sillor rohkeestik kul lyätij jalka poikki.* (SMS)

(24) *Emäntä näky ollie raskoal jalal.* (SMS)

(25) *Silt (miniältä) taittu jalka ja käpäläkkii pantii vieree.* (SMS)

Lähes kaikissa aineiston avioliittoon kuuluttamista merkitsevissä ilmauksissa esiintyy jollain tavalla jalan katkeaminen tai katkaiseminen, kuten esimerkissä 23. Yhdessä tapauksessa avioliittoon kuuluttamista ilmaisee konstruktio *vetää toinen jalka kirkon kattoon* (SMS). Jalan katkaisemisen voi tulkita metaforaksi lapsuudenkodin siteiden katkaisemiselle: kun nainen ja mies kuulutetaan avioliittoon, he alkavat jo irrottautua vanhemmistaan. Raskautta merkitsevä esimerkki 24 on hyvin läpinäkyvä, sillä siinä raskautta ilmaistaan kuvailemalla jalkaa raskaaksi. Aineiston muissa esimerkeissä raskaana oleva on *eri jalalla, jykeällä jalalla, sillä jalalla ja kaksi yksillä jaloilla*. Aineistossa synnyttämistä kuvaa jalan katkeaminen, kuten esimerkissä 25. Avioliittoon kuuluttamisen ja synnyttämisen ilmaukset ovatkin lähellä toisiinsa, sillä molempiin liittyy katkennut jalka. Aineistossa on ilmaus *mennä jalka poikki*, joka esiintyy molemmissa merkityksissä: esimerkissä 26 se merkitsee avioliittoon kuuluttamista ja esimerkissä 27 synnyttämistä.

(26) *Maijald meni pyhän jalka poikki ko pappi pudotti hänet saarnastoolista alas.* (SMS)

(27) *Onko teillä menny emännäj jalaka poikki ku sitä ei näy missää?* (SMS)

Jalan katkeamisen ilmauksen sisältävissä ilmauksissa sekä konkreettinen että abstrakti tulkinta ovat mahdollisia: jalan katkeaminen voi tarkoittaa joko fyysisen alaraajan loukkaantumista tai avioliittoon kuuluttamista ja synnyttämistä. Konkreettisen tulkintamahdollisuuden olemassaolo kertoo siitä, että avioliittoon kuuluttamisen ja synnyttämisen ilmaukset ovat lähtöisin ihmisruumiista. Jalan katkeaminen on oikeastaan epäkanoninen tila, sillä se saattaa ihmisen liikuntakyvyttömäksi. Tämä selittää ilmauksen käytön synnyttämisen merkityksessä, sillä juuri synnyttänyt nainen ei välittömästi kykene nousemaan jalkeille eikä liikkumaan. Ilmiöinä avioliitto ja raskaus ovat kuitenkin ihmisen kanonisia tiloja, sillä yhteiskunnan arvot puoltavat naimisiin menemistä ja lasten hankkimista. Avioliittoon kuuluttaminen ja raskaus ovatkin yleensä luonteeltaan positiivisia asioita. Toisaalta raskauden voisi tulkita myös epäkanoniseksi tilaksi sen vuoksi, että se on kuitenkin nykyaikana kohtalaisen harvinainen olotila: keskiverto nainen on elämänsä aikana vain pari kertaa raskaana, ja huomattavasti suuremman osan elämästään hän ei ole raskaana. Raskauden tulkintaa epäkanoniseksi tilaksi puoltaa se, että synnyttämistä ilmaisevat jalan katkeamista merkitsevät ilmaukset.

Synnyttämisilmausten erityistapauksena voi pitää aviottoman lapsen saamista merkitseviä ilmauksia (28). Niitä on aineistossa muutama.

(28) *Se (lapsi) oj jalasta tullu.* (SMS)

Aineiston ilmauksissa avioton lapsi on syntynyt jalasta, kuten esimerkissä 28. Jalasta tuleminen voisi viitata metonymisesti lapsen tuntemattomaan isään. Lakoffin ja Johnsonin (1980: 36, 39) mukaan metonymiat perustuvat ihmisen kokemuksille ja selkeille fyysisille suhteille ja metonymian alalaji on synekdokee, jossa osa edustaa kokonaisuutta. Aviottoman lapsen saamista merkitsevissä ilmauksissa sana *jalka* voisi nimenomaan olla osa, joka edustaa kokonaisuutta eli miestä. Jalan ja miehen välillä on selkeä fyysinen suhde, jonka kautta aviottoman lapsen saamista kuvaavat ilmaukset hahmottuvat. Aviottoman lapsen saamista on varmasti aikoinaan pidetty negatiivisena asiana, mutta nykyään se saattaa olla aivan yhtä positiivinen asia kuin avioliitossa syntyneen lapsen saaminen, ja siksi olen määritellyt myös aviottoman lapsen saamista merkitsevät ilmaukset positiivisiksi.

Merkitysryhmän ilmauksista ylivoimaisesti suurimmassa osassa esiintyy sana *jalka*; sanat *kanta* ja *ketara* esiintyvät kumpikin vain yhden kerran. Nähdäkseni *jalka*-sanana hallitsemattomuuden selittävät ihmislähtöisyys ja metonyminen osa-kokonaisuussuhde: Naisen kohdalla oleva lapsi on osa naista eli osa kokonaisuutta, ja kun on puhuttu lapsen odottamisesta tai syntymästä, lapsen jalat ovat alkaneet edustaa lasta kokonaisuudessaan. Jalat ovat niin tärkeä osa ihmistä, että ne ovat raskauden, synnyttämisen ja avioliittoon kuuluttamisen ilmauksissa alkaneet edustaa kokonaisuutta. Koska *jalka* on jonkinlainen yleisnimitys alaraajalle, on luontevaa, että se avioliiton ja raskauden ilmauksissa edustaa kokonaista ihmistä.

Alaraajojen nimitykset toimivat avioliittoon kuuluttamista, raskautta, synnyttämistä ja aviottoman lapsen saamista merkitsevissä ilmauksissa myös kiertoilmauksina. Kaikki tämän merkitysryhmän ilmaukset tuntuvatkin olevan eufemismeja, mikä johtunee siitä, että ennen vanhaan raskautta ja synnyttämistä pidettiin jollain tavalla piiloteltavina asioina. Vaikka nykypäivänä avioliitosta, raskaudesta ja synnyttämisestä puhutaan niiden oikeilla nimillä, raskautta ei yritetä piilotella ja naisen ja miehen seurustelu on julkista jo ennen avioliittoon kuuluttamista, vanha häveliäisyys näkyy joissakin kielellisissä ilmauksissa.

### 3.3.8. Tiellä tai vaivana oleminen

Pienehkön abstraktin merkitysryhmän muodostavat tiellä tai vaivana olemista merkitsevät ilmaukset, joita on aineistossa 10 kappaletta. Ryhmä ei sisäisesti jakaudu millään merkittäväällä tavalla, vaan kaikki ryhmän ilmaukset merkitsevät tiellä tai vaivana olemista tai häiritsemistä (29–30).

(29) *olla toisten jaloissa* (P)

(30) *Koira pyörii ihmisten jaloissa.* (NS)

Esimerkissä 29 on kyse jalkoihin jäämisestä eli ihmisen häiritsemisestä tai ihmisen tiellä olemisesta. Häiritsevä asia ei kuitenkaan todennäköisesti ole konkreettisesti maassa ihmisen jalkojen tallattavana, vaan kyse on jostakin abstraktisemmasta häiritsevästä asiasta. Konkreettinenkin tulkinta on toki mahdollinen, kuten esimerkissä 30. Siinä ilmaus *pyöriä ihmisten jaloissa* voi kuvata melko konkreettisesti sitä, että koira liikkuu ihmisten jalkojen juuressa häiriten ihmisen liikkumista tai muuta toimintaa. Toisaalta tällaisissa tapauksissa myös abstraktinen tulkinta on yhtä mahdollinen: koira saattaa häiritä ihmistä jollain muullakin tavalla kuin liikkumalla hänen jaloissaan.

Tiellä tai vaivana olemista ilmaisee hyvin hallitsevasti sana *jalka*. Muut tässä merkityksessä aineistossa esiintyvät sanat ovat *kantapää* ja *kontti*, jotka kumpikin muodostavat vain yhden ilmauksen. Sanan *jalka* hallitsevuus saattaa johtua siitä, että tiellä tai vaivana olemisen ilmaisemisen jonkinlainen prototyyppi näyttäisi olevan ilmaus *olla jaloissa*, josta muut ilmaukset ovat varioituneet. Esimerkiksi sanat *kantapää* ja *kontti* esiintyvät täysin vastaavissa ilmauksissa *pyöriä kantapäissä* (SMS) ja *olla konteissa* (KM).

Tiellä tai vaivana olemista merkitsevien ilmaustenkin joukossa on tapauksia, joissa konteksti ratkaisee, onko tulkinta konkreettinen vai abstraktinen, kuten esimerkissä 30. Näissä tapauksissa abstraktinen tulkinta on kuitenkin yleensä luontevampi. Konkreettisten tulkintojen mahdollisuus osoittaa tiellä tai vaivana olemista merkitsevien ilmausten vahvaa antropomorfista perustaa. Konkreettisesti tulkittuna jaloissa oleminen on ihmiselle epäkanoninen tila, sillä toisen ihmisen jalkoihin tallautuva henkilö on epäkanonisessa ala-asennossa maan pinnassa. Koska toisen jalkoihin jääminen johtaa konkreettisesti tulkintatavassa epäkanoniseen ala-asentoon, tuntuu luonteelta, että jalkoihin jäämistä tarkoittavien ilmausten merkitykset ovat laajentuneet tarkoittamaan myös abstraktisempaa epäkanonista tilaa eli tiellä tai vaivana olemista. Epäkanonisuus selittää, miksi tiellä tai vaivana olemista merkitsevät ilmaukset ovat luonteeltaan yksiselitteisesti negatiivisia.

### **3.3.9. Humalassa oleminen ja sukupuolinen kanssakäyminen**

Aineiston pienimmät merkitysryhmät sisältävät humalassa olemista sekä sukupuolista kanssakäymistä merkitsevät ilmaukset. Humalassa olemisen ilmauksia (31) on aineistossa viisi kappaletta ja sukupuolisen kanssakäymisen ilmauksia (32) vain kolme kappaletta.

(31) *ottaa toisellekin jalalle* (TS)

(32) - - *vetänyt välillä jotakuta emäntää koipeen*. (NSS)

Humalassa olemisen merkitykset ilmaisevat samalla olotilaa. Esimerkki 31 tarkoittaa ryypyn juomista ja liittyy siten humalassa olemiseen. Kyseessä on toinen ryppy, koska ensimmäinen ryppy on mitä ilmeisimmin jo kumottu ensimmäiselle jalalle. Merkitysryhmän jäsenet ilmaisevat joko ryypyn juomista tai humalan seurauksia, kuten jalkojen tunnottomuutta tai krapulaa. Viidestä ilmauksesta neljässä esiintyy sana *jalka* ja yhdessä sana *varvas*. Sanan *jalka* runsasta käyttöä selittää se, että alkoholi vaikuttaa mielentilan lisäksi usein jalkojen toimintakykyyn muuttaen ihmisen liikkumiskyvyn kanonisesta epäkanoniseksi. Humalainen ihminenhan ei välttämättä pysty liikkumaan jalkojensa varassa ylväästi pystyasennossa, vaan hänen käyntinsä muuttuu hoipertelevaksi ja epävakaaksi. Runsa alkoholin juominen johtaa myös usein siirtymiseen kanonisesta yläasennosta epäkanoniseen ala-asentoon, kun jalat eivät alkoholin vaikutuksen vuoksi enää kannattele ihmistä ja ihminen päätyy esimerkiksi makuu- tai konttausasentoon.

Esimerkki 32 puolestaan merkitsee sukupuoliyhteydessä olemista miehen näkökulmasta katsottuna (NSS). Vaikka ilmaus sinänsä kuvaa varsin konkreettista toimintaa, seksuaaliaktia, siinä on kuitenkin käytetty alaraajan nimitystä abstraktisesti, koska sukupuoliyhteydessä olemisella ei suoranaisesti ole mitään tekemistä jalkojen tai muiden alaraajojen osien kanssa. Sukupuolista kanssakäymistä ilmaisevat aineistossa sanat *jalka* ja *koipi*. Esimerkin 32 lisäksi aineistossa on vain kaksi muuta sukupuoliseen kanssakäymiseen liittyvää ilmausta, jotka molemmat tarkoittavat miehen sukupuolielintä. Ilmauksilla *kolmas jalka* (TS) ja *pikku jalka* (TS) on selkeä yhteys ihmiskehoon: kahden todellisen jalan välissä roikkuva penis on ikään kuin kolmas jalka, joka lisäksi on miehelle yhtä tärkeä kuin kaksi varsinaista jalkaa. Sukupuolinen kanssakäyminen siirtää ihmisen makuulle epäkanoniseen ala-asentoon, joka kuitenkin sukupuolisessa kanssakäymisessä on sopiva ja kanoninen asento.

Humalatilalla on usein sosiaalisesti paheksuttava, mikä selittää sen, että humalatilalle on syntynyt monia kiertoilmauksia (Onikki-Rantajääskö 2001: 98). Ihmiset eivät puhu mielellään sukupuolisesta kanssakäymisestääkään sen oikealla nimellä. Onkin oikeastaan erikoista, ettei humalatilaa ja sukupuolista kanssakäymistä merkitseviä ilmauksia esiinny aineistossa tämän enempää. Todennäköisesti ilmaukset olisivat lisääntyneet huomattavasti, jos olisin ottanut huomioon myös takapuolen ja sukupuolielinten nimitykset. Humalatilaaahan kuvaa esimerkiksi ilmaus *olla perseet*. Sukupuolisen kanssakäymisen ilmauksissakin esiintyy erilaisia takapuolen ja sukupuolielinten nimityksiä. Tämän tutkimuksen puitteissa olen kuitenkin joutunut

rajaamaan ne pois, sillä muuten aineisto olisi paisunut liian suureksi. Takapuolella ja sukupuolielimillä on nimittäin niin paljon erilaisia nimityksiä, että niistä pitäisi tehdä kokonaan oma tutkimuksensa.

Humalassa olemisen ja sukupuolisen kanssakäymisen ilmaukset ovat merkityksiltään tilanteesta riippuen joko positiivisia tai negatiivisia. Humalassa olemisen seuraukset, kuten krapula, ovat selkeästi luonteeltaan negatiivisia, mutta itse humaltila voidaan joissain yhteyksissä käsittää positiiviseksi asiaksi. Yleensä humalaan liittyy kuitenkin enemmän negatiivisia kuin positiivisia konnotaatioita. Sukupuolinen kanssakäyminen on positiivista silloin, kun molemmat osapuolet haluavat sitä, mutta negatiivista, jos siihen liittyy pakottamista. Aineiston esimerkki 32 saa negatiivisen sävyn, koska siinä konteksti antaa ymmärtää, että kyse on sukupuoliseen kanssakäymiseen välinpitämättömästi suhtautuvasta henkilöstä. Monet puhekieliset sukupuolista kanssakäymistä tarkoittavat variantit näyttäisivätkin sisältävän negatiivisia varauksia.

### **3.4. Aineiston abstrakteimmat muodot**

Kieliopillistumiskehityksessä kaikkein pisimmälle abstraktistuneet muodot ovat irronneet nominiparadigmasta ja kehittyneet kieliopillisiksi funktiosanoiksi. Alaraajojen nimitysten kohdalla ei ole tapahtunut suoranaista nominiparadigmasta irtoamista, koska kaikki alaraajojen nimitykset esiintyvät edelleen myös konkreettistarkoitteina substantiiveina. Aineistossa on kuitenkin muotoja, jotka tietyissä yhteyksissä käyttäytyvät selvästi kieliopillisten sanojen tavoin. Alaraajojen nimitykset esiintyvät sekä adverbeina että adpositiona.

Edellä esitin hypoteesin, jonka mukaan alaraajojen nimitysten tavallisuus ja yleisyys olisivat syinä nimitysten kieliopillistumisprosessin käynnistymiseen. Alaraajojen nimitysten tavallisuus ja yleisyys voivat kuitenkin toisaalta vaikuttaa myös siihen, miksi nimitykset eivät todennäköisesti koskaan kieliopillistu täysin: alaraajoille tarvitaan aina leksikaalisia nimityksiä. Alaraajojen nimitysten kohdalla onkin käynnissä leksikaalisten ja kieliopillisten muotojen rinnakkainelo.

Ojutkangas (2001: 23–24) toteaa, että koska kieliopillistuminen on prosessi- ja jatku-  
moluonteista, sanan kieliopillistumisessa muodostunut uusi, kieliopillinen merkitys ei välittömästi syrjäytä vanhaa, leksikaalista merkitystä, vaan sanan leksikaalinen ja kieliopillinen merkitys elävät jonkin aikaa rinnakkain. Muotojen rinnakkainelo tarkoittaa, että sama sana voi toimia eri konteksteissa esimerkiksi joko nominina tai adpositiona. Kieliopillistunut sana toimii aluksi kieliopillisen suhteen ilmaisijana vain tietyssä muodossa tietyissä konteksteissa,



kun taas muissa yhteyksissä se toimii vanhan, leksikaalisen merkityksensä mukaan. Myös Hopper ja Traugott (1993: 36) korostavat, ettei muoto koskaan muutu toiseksi äkillisesti vaan muutokseen liittyy aina välivaihe, jossa molemmat muodot ovat olemassa yhtä aikaa. Rinnakkaineloa voi kestää jopa useita satoja vuosia tai päinvastoin joskus vain hyvin lyhyen ajan.

Muotojen rinnakkainelo ja vaikutus toisiinsa osoittavat, että kielen kehitys on jatkuvasti käynnissä oleva prosessi. Aineiston perusteella voin todeta, että alaraajojen nimitykset esiintyvät kielessä sekä alkuperäisissä tehtävissään substantiiveina että kieliopillisina muotoina. Alaraajojen nimitysten käytölle substantiiveina on kielenkäytössä niin suuri tarve, että ne tulevat todennäköisesti aina esiintymään sekä substantiiveina että kieliopillisten suhteiden ilmaisimina. Muotojen rinnakkainelo voi siis joissain tapauksissa kestää jopa ikuisesti.

Seuraavaksi käsittelen jatkumon konkreettinen–abstrakti abstraktisimpaan päähän sijoitettavia alaraajojen nimitysten muotoja. Niiden olemassaolo on osoitus alaraajojen nimitysten osittaisesta kieliopillistumisesta ja leksikaalisten ja kieliopillisten muotojen rinnakkainelosta. Otin rinnakkainelon käsitteen esille tässä yhteydessä osoittaakseni, että kieliopillistumisprosessi ei välttämättä vaadi sanan leksikaalisen merkityksen täydellistä katoamista.

### 3.4.1. Adpositiot

Tutkielmani aineisto osoittaa, että alaraajojen nimitykset käyttäytyvät tietyissä yhteyksissä adpositioiden tavoin. Adpositioiksi reanalysoitavat eli uudelleen tulkittavat muodot elävät rinnakkain substantiiveina esiintyvien muotojen kanssa, mutta adpositioiksi ne tunnistaa abstraktistuneesta merkityksestä ja täydennyksistä, joiden kanssa ne esiintyvät. Selkeiksi adpositioiksi tulkittavia alaraajojen nimitysten esiintymiä on aineistossa 55 kappaletta.

Adpositioihin kuuluvat pre- ja postpositiot, joista prepositiot ovat täydennyksensä edessä ja postpositiot täydennyksensä jäljessä. A. Hakulinen ym. (2004: 675) toteavat, että suomen kielessä on huomattavasti enemmän postpositioita kuin prepositioita. Tämä ilmenee myös aineistossani: alaraajojen nimitykset esiintyvät pelkästään postpositioina, kuten muodot *jaloissa* ja *jalkoihin* esimerkeissä 1 ja 2.

(1) *ajelehtia maailman jaloissa* (NS)

(2) *Kun oma torppa meni tahrottiiv vallaj joutua uutte torpparijej jalkoi.*  
(SMS)

Alaraajojen tehtävät adpositioina ovat syntyneet myöhemmin kuin niiden tehtävät substantiiveina, joten uskoakseni alaraajojen nimitykset ovat mukailleet suomen kielessä jo

olemassa ollutta tendenssiä siitä, että postpositiot ovat tavallisempia kuin prepositiot. Toki monet postpositiolausekkeet voisi helposti muuttaa prepositiolausekkeiksi, jolloin vaikkapa esimerkki 1 kuuluisi muodossa *ajelehtia jaloissa maailman*, mutta tällainen prepositiolauseke ei tunnu luonnolliselta ja antaa lähinnä runollisen vaikutelman. Tällaisia prepositiolausekkeita ei aineistossa esiinny, mikä kertoo siitä, että alaraajojen nimitykset esiintyvät vain postpositiivina.

Postpositiolauseke koostuu postpositiosta ja sen edessä olevasta täydennyksestä. A. Hakulisen ym. (2004: 674) mukaan adposition täydennys voi olla genetiivissä, partitiivissa, illatiivissa, allatiivissa, elatiivissa, ablatiivissa tai nominatiivissa. Näistä yleisimmät ovat genetiivi- ja partitiivitäydennykset. Adpositiivina toimivat alaraajojen nimitykset esiintyvätkin lähes yksinomaan genetiivitäydennyksen kanssa, kuten esimerkit 3 ja 4 osoittavat. Muutamissa tapauksissa genetiivitäydennys näkyy possessiivisuffiksissa, joka on liittynyt postpositioon, kuten esimerkeissä 5 ja 6.

(3) *pelastua hävityksen jaloista* (NS)

(4) *Ei ole hyvä polkea mahtavien herrojen varpaille.* (NS)

(5) *siim pyörit kantapäissäi* (SMS)

(6) *Viimeisen [kilpajuoksu]kierroksen alkaessa N. karisti ruotsalaiset kannoiltaan.* (NS)

Esimerkissä 5 genetiivitäydennystä vastaa yksikön ensimmäisen persoonan possessiivisuffiksi ja esimerkissä 6 yksikön kolmannen persoonan possessiivisuffiksi. Possessiivisuffiksi korvaa genetiivitäydennyksenä toimivan persoonapronominin, joka on ilmauksessa läsnä vain implisiittisesti. Kyseessä on siis ellipsi.

Muutamissa tapauksissa adpositiivina toimivan alaraajan nimityksen täydennys on erosijassa, kuten esimerkeissä 7 ja 8.

(7) *On nii pitkä, että ee yletä piätään ruopia muuten ku penkiltä jaloen!* (SMS)

(8) *Menimme naimisiin 50 vuotta sitten ja siitä (kotoa) jalossa rakennettii itsellemme oma talo.* (SMS)

Esimerkissä 7 postposition *jaloen* täydennyksenä on ablatiivimuotoinen *penkiltä*, ja esimerkissä 8 postposition *jaloissa* täydennyksenä on partitiivimuotoinen *siitä*. Esimerkki 8 on kieliopillistunut niin pitkälle, että Suomen murteiden sanakirjakin mainitsee sanan *jaloissa* olevan nimenomaan postpositio ja määrittelee sen merkitykseksi 'jostakin päin'. Adpositio

*päin* on lähtöisin ruumiinosan nimityksestä, ja tuntuukin luontevalta, että sille on kehittynyt synonyymi toisesta ruumiinosan nimityksestä. Samassa merkityksessä esiintyy niin ikään ruumiinosalähtöinen adpositio *käsin*. Oletankin, että adpositio *päin* on toiminut sekä adpositioiden *käsin* että *jaloin* analogiamallina ja että adpositioiden *käsin* ja *jaloin* kehittymiseen on vaikuttanut nimenomaan se, että myös adpositio *päin* on kehittynyt ruumiinosan nimityksestä.

Aineistossa adpositioina esiintyvät sanojen *jalka*, *kanta*, *kantapää*, *kinttu*, *kontti*, *pohje* ja *varvas* eri taivutusmuodot. Näistä sana *jalka* on yleisin, ja se esiintyy aineistossa adpositiiona 23 kertaa. Hyvin yleinen on myös sana *kanta*, jolla on 18 esiintymää. Muut sanat esiintyvät adpositioina vain muutamissa tapauksissa.

Sana *jalka* esiintyy adpositiona useimmin monikon inessiivissä eli muodossa *jaloissa* (9) ja monikon illatiivissa eli muodossa *jalkoihin* (10). Muodot *jaloissa* ja *jalkoihin* esiintyvät Aarni Penttilän (2002 [1957]: 338) kieliopin postpositiolistauksissa, eli ne on tulkittu postpositioiksi jo aikaisemmin. Lisäksi Penttilä mainitsee monikon elatiivimuodon *jaloista* (11), joka kuitenkin minun aineistossani esiintyy huomattavasti harvemmin kuin *jaloissa* ja *jalkoihin*. Näiden muotojen lisäksi sana *jalka* esiintyy adpositiona yksikön ja monikon adessiivissa eli muodoissa *jalalla* ja *jaloilla* sekä monikon instruktiivissa muodossa *jaloin*. Nämä ovat kuitenkin yksittäistapauksia.

(9) *olla vihollisen jaloissa* (NS)

(10) *Maa joutui sodan jalkoihin*. (NS)

(11) *siirtyä pois ihmisten jaloista* (NS)

Sana *kanta* esiintyy aineistossa adpositiona seitsemässä eri muodossa, joista yleisimmät ovat yksikön adessiivimuoto *kannalla* (12) ja yksikön ablatiivimuoto *kannalta* (13). Lisäksi sana *kanta* esiintyy yksikön illatiivissa eli muodossa *kantaan*, monikon adessiivissa eli muodossa *kannoilla*, monikon ablatiivissa eli muodossa *kannoilta* sekä yksikön ja monikon allatiivissa eli muodoissa *kannalle* ja *kannoille*. Eri muotojen lukumäärät vaihtelevat yhdestä esiintymästä viiteen esiintymään, joten mikään muoto ei suoranaisesti nouse yleisimmäksi ja siten prototyyppisimmäksi *kanta*-adposition muototyyppiksi.

(12) *olla armahduksen kannalla* (P)

(13) *Voinvalmistuksen kannalta kerman jäähdyttäminen on välttämätöntä*.  
(NS)

Muodot *kannoilla*, *kannoilta* ja *kannoille* esiintyvät jo Penttilän (2002 [1957]: 338) kieliopin postpositiolistauksissa. Nähdäkseni myös muiden kuin Penttilän mainitsemien *kanta*-sanan sekä *jalka*-sanan muotojen esiintyminen adpositioina kertoo siitä, että alaraajojen nimitysten reanalyysi adpositioksi on laajentunut myös muihin sijamuotoihin. Muodot *jaloissa*, *jaloista* ja *jalkoihin* sekä *kannoilla*, *kannoilta* ja *kannoille* ovat antaneet analogisen mallin, jonka perusteella osa samojen sanojen muistakin sijamuodoista on alkanut saada adposition tehtäviä.

Sana *kantapää* esiintyy adpositiona monikon inessiivissä eli muodossa *kantapäissä* (14), monikon adessiivissä eli muodossa *kantapäillä* (15), monikon ablatiivissa eli muodossa *kantapäiltä* sekä yksikön partitiivissa eli muodossa *kantapäätä*. Muodot *kantapäiltä* ja *kantapäätä* ovat yksittäistapauksia, ja muodot *kantapäissä* ja *kantapäillä* esiintyvät kumpikin kaksi kertaa. Sana *kantapää* ei siis ole läheskään yhtä yleinen adpositiona kuin sanat *jalka* ja *kanta*.

(14) - - *sillä hätä kirmasi heidän kantapäissään* (NS)

(15) *juosta, seurata jkn kantapäillä* (NS)

Kaikkien alaraajojen nimityksistä kieliopillistuneiden adpositioiden taivutusparadigmat ovat vajaita. Vajaaparadigmaisuus onkin A. Hakulisen ym:n (2004: 679) mukaan eräs adpositioiden muotopiirre. Alaraajojen nimityksistä reanalysoituvat adpositiot esiintyvät yhtä partitiivi- ja yhtä instruktiivimuotoa lukuun ottamatta paikallissijoissa.

Sanojen *jalka*, *kanta* ja *kantapää* lisäksi adpositioina esiintyvät sanat *kinttu*, *kontti*, *pohje* ja *varvas*. Ne ovat kuitenkin melko harvinaisia, sillä niiden esiintymät vaihtelevat yhdestä kolmeen. Lukumäärien perusteella voi päätellä, että alaraajojen nimityksistä adpositioiden tehtäviin ovat erikoistuneet sanojen *jalka* ja *kanta* edellä mainitut taivutusmuodot ja muut nimitykset ovat alkaneet toimia adpositioina sanojen *jalka* ja *kanta* antaman mallin perusteella. Koska kaksi alaraajan nimitystä on alkanut toimia myös adpositioina, on luontevaa, että kehitys substantiivista adpositioksi leviää vähitellen muihinkin alaraajojen nimityksiin. Annan vielä esimerkkejä muiden alaraajojen nimitysten esiintymisestä adpositioina (16–19).

(16) *Uuden puolueen kintuissa oli koko maan lehdistö.* (NS)

(17) *Se on nyt sinun kontilla, hoija niinkum parraakses niät.* (YSM)

(18) *tulta piian pohkeissa* sp. (NS)

(19) *Osuuskassat astuvat puolella ja toisella säästöpankkien varpaille.* (NS)

Adpositiot ovat suhdeseanoja. Ne siis ilmaisevat, missä suhteessa jokin asia tai olio on suhteessa johonkin toiseen asiaan tai oloon (A. Hakulinen ym. 2004: 674). Adpositioiden alaraajojen nimitykset ilmaisevatkin abstrakteja suhteita: kohdetta (20), jonkin vallassa olemista (21), sijaintia (22), näkökulmaa (23), aikaa (24), syytä (25) ja välinettä (26). Merkityksistä keskeisimpiä ovat kohteen, vallassa olemisen, sijainnin ja näkökulman ilmaiseminen; muut merkitykset esiintyvät vain muutamissa tapauksissa. Sana *jalka* on erikoistunut jonkin vallassa olemisen ilmaisemiseen ja *kanta* sijainnin ja näkökulman ilmaisemiseen. Kohdetta ilmaisevat sanoista *jalka*, *kantapäätä*, *kinttu*, *kontti*, *pohje* ja *varvas* muodostetut adpositiot.

(20) *Ois jo luvu jalal jos koton opettoa.* (SMS)

(21) *Kansa nääntyi sodan jaloissa.* (NS)

(22) *Sit tul kilpaniitto kun ne (torpparit) rupes menee fourin kannoille.* (SMS)

(23) *Hallitus on siirtynyt suojelutullien kannalle.* (NS)

(24) *lumen kanthan oikein ahvettunu (= päivettynyt)* (SMS)

(25) *Vanha kansantietous häviää nousevan sivistyksen jaloissa.* (NS)

(26) *Hevosen jalalla piti kulukeap Pietarissa asti.* (SMS)

Esimerkin 20 ilmauksessa *olla luvun jalalla* adpositio *jalalla* merkitsee kohteen, jonka tekijä saavuttaa. Tästä esimerkistä puuttuu tekijä, mutta esimerkiksi ilmauksessa *Uuden puolueen kintuissa oli koko maan lehdistö* (NS) tekijä on näkyvillä. Koko maan lehdistö siis kohdistaa kiinnostuksensa uuteen puolueeseen, ja vastaavasti esimerkissä 20 jonkun henkilön oppimiskyky kohdistuu lukutaitoon. Esimerkissä 21 adpositio *jaloissa* osoittaa, että kansa on sodan vallassa. Jaakola (1997: 146) toteaa, että samoin ruumiinosan nimityksestä lähtöisin oleva postpositio *käsissä* ilmaisee jonkun omistuksessa tai vallassa olemista, ja myös Ojutkangas (2001: 98–100) antaa *käsi*-sanan sisäpaikallissijamuotojen kieliopilliseksi merkitykseksi omistuksen tai vallan. Adposition *jaloissa* vallassaolon merkitys on siis todennäköisesti muodostunut analogisesti adposition *käsissä* antaman mallin perusteella. Myös *jalka*-sanan muilla sisäpaikallissijaisilla muodoilla on vallassa olemisen merkitys, kuten adpositiolla *jalkoihin* ilmauksessa *Maa joutui sodan jalkoihin* (NS) ja adpositiolla *jaloista* ilmauksessa *päästä sodan/vihollisen jaloista* (NS). Jälkimmäisen tapauksen voisi tulkita myös jonkin vallasta irtautumiseksi, sillä siinä joku pääsee eroon sodan tai vihollisen otteesta. Irtautumisen merkityksen tuottaa erosija.

Sijaintia ilmaisevat adpositiot merkitsevät enimmäkseen perässä tai kintereillä olemista, kuten esimerkissä 22. Sana *kanta* esiintyy adpositiona perässä tai kintereillä olemisen il-

mauksissa hallitsevasti, mutta myös sanoista *kantapää* ja *kinttu* muodostettuja adpositioita esiintyy samassa merkityksessä, kuten esimerkeissä 27 ja 28.

(27) *seurata jkn kantapäillä* (NS)

(28) *Japanilaisten kintuilla juoksi suomalaiskolmikko*. (NS)

Esimerkeissä 22, 27 ja 28 adpositiot osoittavat ilmauksen osallistujien välisen suhteen: torpparit ovat voudin perässä ja suomalaiskolmikko japanilaisten perässä. Perässä oleminen on kiistatta aineiston sijaintia ilmaisevien adpositioiden keskeisin merkitys, mutta mielenkiintoisen poikkeaman joukosta tekee ilmaus *Ennev vanhaa ne tupaset (= vaateaitat) olliitkii ain siim portin kannaal* (SMS). Siinä adpositio *kannalla* ilmaisee vieressä sijaitsemista (SMS). Paria poikkeusta lukuun ottamatta sijaintia ilmaisevina adpositioina esiintyvät alaraajojen nimitykset näyttävät kuitenkin ilmaisevan nimenomaan perässä ja kintereillä olemista.

Kaikki näkökulmaa ilmaisevat adpositiot ovat sanan *kanta* taivutusmuotoja, kuten esimerkin 23 adpositio *kannalle*. *Suomen sanojen alkuperä* -teoksen mukaan asennoituminen ja näkökanta ovat *kanta*-sanana yksi merkitys muiden joukossa – joskin uudempi kuin muut, ja Häkkisen (2004: 349–350) mukaan suomen kirjakielessä *kanta* on Agricolasta alkaen merkinnyt kantapäätä ja kengänkorkoa, kun taas mielipidettä merkitsevänä se esiintyy ensimmäisen kerran vasta vuoden 1779 almanakassa. Toisaalta Onikki-Rantajääskö (2001: 177) ehdottaa, että muoto *kannalla* olisi peräisin verbistä *kannattaa*. Sanan *kanta* merkitys alaraajana on kuitenkin vanhempi kuin sen merkitys näkökantana, joten on todennäköistä, että adposition abstrakti, näkökantaa tarkoittava merkitys on kehittynyt konkreettisesta, alaraajaa tarkoittavasta merkityksestä.

Adpositio *kantaan* ilmaisee aikaa esimerkin 24 ilmauksessa *lumen kantaan*, joka tarkoittaa 'lumien aikaan' (SMS) eli ajanjaksoa, jolloin on lunta. Toinen aikaa ilmaiseva adpositio on *kannalla*, jonka merkitys on Suomen murteiden sanakirjan mukaan 'lopulla' ja joka esiintyy ilmauksessa *kesäkuun kannala* (SMS). Ilmauksen merkitys on siis 'kesäkuun loppupuolella'. Ajan ilmaiseminen näyttäisi kuitenkin olevan adpositioina esiintyvien alaraajojen nimitysten tehtävien joukossa melko marginaalisessa asemassa, sillä aikaa ilmaisevia adpositioita on aineistossa vain kaksi. Myös syytä ilmaisevat adpositiot ovat aineistossa harvassa, mutta yksi selkeä tapaus on esimerkki 25. Siinä nouseva sivistys on nimenomaan syy siihen, miksi vanha kansantietous häviää.

Välinettä ilmaisee adpositio *jalalla*, joka esiintyy aineistossa vain yhden kerran. Esimerkissä 26 adessiivimuotoinen adpositio *jalalla* ilmaisee yhdessä täydennyksensä kanssa hevosella liikkumista. Välineen ilmaisemisen vähäisyys aineistossa tuntuu kummalliselta, sil-

lä uralilaisen *n*-sijan ja itämerensuomalaisen adessiivin kehitystä tutkinut Tuomas Huumo (1995: 56, 65) toteaa, että juuri adessiivin yhtenä keskeisenä tehtävänä nykysuomessa on välineen ilmaiseminen ja että adessiivin merkitys on laajentunut alkuperäisestä lokaalisesta merkityksestä omistuksen ja välineen ilmaisemiseen. Tosin Häkkisen (1995: 19) mielestä lokaalisten suhteiden ilmaiseminen ei välttämättä ole alun perin ollut paikallissijojen keskeinen tehtävä, vaan sisäpaikallissijat olisivat ilmaisseet enemmän läheisyyttä ja suhteen kiinteyttä ja ulkopaikallissijat löyhempää suhdetta ja likimääräistä suuntaa tai sijaintia. Välineen ilmaisemista voisikin pitää löyhänä suhtena, jollaiseksi voisi tulkita esimerkin 26 hevosella liikkumisen: vaikka ihminen istuu hevosen selässä, hevonen ei kuitenkaan ole kiinteä osa häntä vaan pelkkä liikkumisen väline.

Mielestäni sekä Huumon että Häkkisen päätelmät adessiivin merkityksistä tuntuvat järkeviltä, sillä välineen ja löyhän suhteen tulkinnat sopivat yhteen. Tutkielmani kannalta oleellista ei olekaan se, kumpi tulkinnoista on oikeampi, vaan se, että molemmat merkitykset ovat keskeisiä adessiivin merkityksen määrittelyssä. Jos siis välineen merkitys on nykyään yksi keskeinen adessiivin merkitys, miksi välineen merkityksessä esiintyviä adessiivimuotoisia adpositioita esiintyy aineistossa vain yksi kappale? Adessiivimuotoja on kyllä koko aineistossa kohtalaisen paljon, yhteensä 67 kappaletta, mutta niidenkin joukossa on vain alle kymmenen ilmausta, joissa adessiivimuoto ilmaisee välinettä. Nähdäkseni välineen ilmaiseminen ei ole alaraajojen nimitysten adessiivimuotojen keskeisimpiä merkitystehtäviä, vaikka se suomen kielessä muuten olisikin adessiivin keskeinen tehtävä. Ainakaan kieliopillistuvien muotojen ja varsinkaan pisimmälle abstraktistuneiden eli adpositioiksi tulkittavien muotojen kohdalla asia ei aineiston perusteella näytä olevan näin.

Adpositioina esiintyvien alaraajojen nimitysten joukossa monikollisuus on hallitseva piirre, vaikka koko aineistossa yksikkömuotoja on hieman enemmän kuin monikkomuotoja. 55 adpositiosta 39 on monikossa ja vain 16 yksikössä. Ojutkankaan (2001: 72–73) mukaan suomen adverbit ja adpositiot ovat hyvin tavallisesti monikkomuotoisia, ja hänen tutkimiansa *käsi*-kantaisten postpositioiden ja adverbien kohdalla monikkomuotoisuus tuntuu loogiselta, koska kädet ovat parillinen ruumiinosa. Ojutkankaan huomio voisi selittää monikkomuodon hallitsevuutta adpositioina esiintyvien alaraajojen nimitystenkin kohdalla: ovathan jalat, kantapäät ja muut alaraajojen osat ihmisruumiissa parillisia kuten kädetkin. Itse asiassa adpositioina esiintyvien alaraajojen nimitysten monikkomuotoisuuden selittää siis antropomorfinen käsitteistysmalli.

Alaraajojen nimitykset reanalysoituvat adpositioiksi vain tietyissä rakenteissa, joista tässä luvussa esitellyt ilmaukset ovat esimerkkejä. Jaakolan (1997: 134) mukaan nimenomaan

ruumiinosien nimityksistä kehittyneet adpositiot eivät vielä ole kieliopillistuneet kovin pitkälle, vaan ne sijoittuvat jonnekin adpositioiden ja substantiivien välimaastoon. Tästä kertoo se, että alaraajojen nimitykset ovat ensisijaisesti konkreettisten alaraajojen nimityksiä eli substantiiveja ja vasta toissijaisesti tietyissä rakenteissa adpositioita. Alaraajojen nimitykset kuitenkin elävät kielessä sekä substantiiveina että adpositioina ja ovat aito esimerkki kielenmuutokseen liittyvästä eri muotojen rinnakkainelosta.

### 3.4.2. Adverbit

Osa alaraajan nimityksen sisältävistä ilmauksista on tietyissä konteksteissa tulkittavissa adverbeiksi. Niitä on aineistossa melko paljon. Adverbeiksi reanalysoituvat alaraajojen nimitykset sijoittuvat jatkumon konkreettinen–abstrakti abstraktiin päähän, kuten adpositiotkin.

Eri kieliopit ovat luokitelleet adverbeja hieman eri tavoin, ja niiden ilmaiset merkityksetkin vaihtelevat jonkin verran kieliopista toiseen. E. N. Setälä (1961 [1898]: 133) määrittelee kieliopissaan adverbit partikkelien alaryhmäksi, ja hän toteaa niiden ilmaisevan paikkaa, aikaa, tapaa, määrää ja kysymystä tai vahvistusta. Setälän adverbimääritelmää voitaneen pitää ns. perinteisenä ja koulukieliopistakin tuttuna määritelmänä.

Hieman tarkemman jaottelun tarjoaa Penttilä (2002 [1957]: 537–538), jonka kieliopin mukaan adverbit jakautuvat edelleen kolmeen luokkaan: materiaalisiin adverbeihin, intensiteettiadverbeihin ja modaalisiin adverbeihin. Materiaalisiin adverbeihin kuuluvat paikkaa, aikaa, tapaa ja tilaa ilmaisevat adverbit, ja ne voivat määrittää verbejä ja adjektiiveja. Penttilä jatkaa Setälän linjoilla ja luokittelee adverbit osaksi partikkeleita. Aineistossani esiintyvät adverbeiksi luokiteltavat alaraajojen nimitykset ovat Penttilän luokituksen mukaan materiaalisia adverbeja, joten intensiteettiadverbit ja modaaliset adverbit rajautuvat tutkimukseni ulkopuolelle.

Aineistossani adverbeina esiintyvät alaraajojen nimitykset sopivat parhaiten A. Hakulisen ym:n (2004: 638, 656) luokitteluun. He jakavat adverbit merkityksen perusteella kuuteen alaryhmään: tapaa, paikkaa, aikaa, tilaa ja määrää ilmaiseviin adverbeihin sekä kommenttiadverbeihin, joihin sisältyvät asenneadverbit ja modaaliset adverbit. Nähdäkseni ryhmistä viisi ensimmäistä vastaavat Penttilän materiaalisten adverbien alaryhmiä, ja kommenttiadverbit vastaavat lähinnä Penttilän modaalisia adverbeja. Aineistossani adverbeina esiintyvät alaraajojen nimitykset ilmaisevat tapaa, aikaa, määrää, paikkaa tai sijaintia sekä tilaa. Kommenttiadverbeja ei aineistossa esiinny.



Adverbeiksi tulkittavia muotoja on aineistossani reilusti yli sata kappaletta. Adverbin määrittely oli alaraajan nimityksen sisältävien ilmausten kohdalla paikoin ongelmallista kahdestakin syystä: Ensiksikin monien aineiston ilmausten voisi jollain tavalla tulkita ilmaisevan tapaa, joka on eräs adverbien keskeinen merkitys. Kuitenkaan ne eivät jostain muusta syystä tunnu täysin istuvan adverbikategoriaan. Adverbien absoluuttinen lukumäärä aineistossa on siis adverbin määrittelyn vuoksi hieman kyseenalainen, joten totean vain epämääräisesti adverbeja olevan aineistossa reilusti yli sata kappaletta. Olen valikoinut tässä luvussa käsiteltävien adverbien joukkoon oman intuitioni perusteella selkeimmin adverbeiksi hahmottuvat tapaukset.

Toiseksi adverbin määrittelyä vaikeutti se, että osa muodoista on tulkittavissa adverbeiksi sellaisinaan, kuten muoto *jaloillani* esimerkissä 29, kun taas osa muodoista muodostaa adverbikonstruktion yhdessä muiden sanojen kanssa, kuten ilmaus *yhdessä jalan tiessä* esimerkissä 30. Tässä luvussa käsiteltävät adverbit koostuvat sekä yhdestä että useammasta sanasta.

(29) *Siitä kävi (= kuljin) jalollai eteenpäin.* (SMS)

(30) *Kylläpä sitä jo mielelläns istuuki ko on koko ajan joutunu seisohan yhesä jalan tiesä.* (SMS)

Eniten aineistossa on tapaa ilmaisevia adverbeja, joista suurin osa ilmaisee liikkumisen tapaa. Liikkumisen keskeisyyttä selittää se, että liikkuminen on alaraajojen tärkeimpiä tehtäviä. Aineiston adverbit kuvaavat erilaisia liikkumistapoja, joita ovat kävellen liikkuminen (31), juokseminen (32), samassa tahdissa liikkuminen (33), peräkkäin liikkuminen (34), kahlaaminen (35), raskaan taakan vetäminen jalkojen avulla (36) ja vapaana liikkuminen (37).

(31) *Ihan jalan sytenkö sinä out liikkeessä?* (SMS)

(32) *Minä en kerkiek kun juoksujalakoa käyvä yhdessä puojissa.* (SMS)

(33) *Niinhän tua mumma ja paappa astuu vielä samaa jalkaa ku sotamiähet.*  
(SMS)

(34) *Musti (koira) käi jalka jalalt perässäni, aivan kintereilläni.* (SMS)

(35) *Lehmät kulkivat kauaksi veteen ja mun täyty mennä jalkapohjaa peräsä kunne ollu alusta.* (SMS)

(36) *Kylläpä on raskas kuorma kun hevonen saa vetää aivan jalakatenästä.*  
(SMS)

(37) *No vieläköhän se hevosvaras on jalanviljassa vaikka sanovat linnaan viij-  
jyn.* (SMS)

Tavallista kävelemistä merkitseviä adverbi-ilmauksia on aineistossa eniten todennäköisesti siksi, että käveleminen on ihmisen prototyypin tapa liikkua. Mukana on jonkin verran myös hevosen kävelyvauhtia kuvaavia adverbeja, kuten ilmaukset *ajaa*, *mennä käynti-jalkaa* (KKM) ja *käymäjalkaa* (NS).

Tapaa ilmaisevat myös adverbit, joiden merkitys on 'varta vasten', kuten muodot *jalan jahkaen* ja *jalastatehden* esimerkeissä 38–39. Ne vastaavat kysymykseen *miten?* ja ovat siten selkeitä adverbeja.

(38) *Ihal läksin jalan jahkae kahtomaa teijjä uutta ratiota.* (SMS)

(39) *Tulin jalastatehen tuomaan teille lämmintä leipää.* (SMS)

Aineistossa esiintyy yhteensä 15 erilaista tapaa ilmaista merkitystä 'varta vasten': esimerkkien 38 ja 39 muotojen lisäksi samaa merkitystä ilmaisevat muodot *jalanalkaen* (SMS), *jalan jalkaimin* (SMS), *jalan paiten* (SMS), *jalansyten* (SMS), *jalasjaloin* (SMS), *jalastajaloin* (SMS), *jalkajalan* (SMS), *jalkajantussa* (SMS), *jalkatenukassa* (SMS), *jalkatenässä* (SMS), *jalkatenästä* (SMS), *jalkotenästä* (SMS) ja *jaloinsyten* (SMS). Huomionarvoista on se, että ilmaukset ovat rakenteeltaan hyvin samantyyppisiä ja osa ilmauksista on selvästi saman muodon eri variantteja. Kaikki adverbit, joiden merkitys on 'varta vasten', ovat peräisin Suomen murteiden sanakirjasta. Todennäköisesti siis eri murrealueille on syntynyt hieman erilaisia mutta kuitenkin toisiaan muistuttavia muotoja ilmaisemaan merkitystä 'varta vasten'. Adverbien murteellisuutta ja puhekielisyyttä osoittaa sekin, ettei muodoille ole vakiintunut yhtenäistä kirjoitusasua: osa muodoista kirjoitetaan yhteen yhdysadverbeiksi ja osa erikseen sanaliitoiksi. Esimerkiksi rakenteeltaan täysin samanlaiset *jalan paiten* ja *jalansyten* kirjoitetaan eri tavalla. Toisaalta ilmaus *jalansyten* esiintyy aineistossa myös erikseen kirjoitettuna sanaliittona muodossa *jalan syten*.

Tilaa ilmaisevia adverbeiksi tulkittavia muotoja on aineistossa toiseksi eniten. Erilaisia tiloja, joita alaraajojen nimitykset ilmaisevat, on useita, mutta monet niistä ovat yksittäistapauksia. Eniten on paljain jaloin olemisen (40), paikoillaan olemisen (41) ja jalkeilla olemisen (42) ilmauksia. Vaikka A. Hakulinen ym. (2004: 644) ovatkin omassa esityksessään yhdistäneet tavan ja tilan adverbien käsittelyn, käsittelen niitä tässä yhteydessä selvyiden vuoksi erillisinä ryhminä. Ymmärrän kuitenkin heidän tekemänsä yhdistämisen, sillä joissain tapauksissa ei ole aivan selvää, kumpaan ryhmään adverbit kuuluvat. Esimerkiksi asennonilmaukset

voisivat olla periaatteessa sekä ihmisen olotilan että olemisen tavan ilmauksia, kuten ilmaukset *olla kontillaan* (P), *seistä hajalla/haralla säärin* (NS) ja *tulla neljin jaloin* eli nelin kontin (SMS). Oikeastaan olotila ja olemisen tapa nimittäin ovat sama asia. Tässä luvussa olen kuitenkin sijoittanut asennonilmaukset tilaa ilmaisevien adverbien joukkoon.

(40) *kulkea kengättömän jalaan kans* (SMS)

(41) *seisoo yksissä jalkojen sijoissa* (NS)

(42) *Mie ku käi eile ni viel ol jalkaviilastiel.* (IKM)

Tilaa ilmaisevat adverbit ilmaisevat inhimillisiä tiloja eli olotiloja. Alaraajat ovat oleellinen osa ihmistä, joten on luontevaa, että niiden nimitykset ilmaisevat inhimillisiä tiloja. Tosin esimerkkien 40–42 ilmaisemiin olotiloihin jalat liittyvät muutenkin luonnostaan, sillä ilman kenkiä olevalla ei ole kenkiä jaloissaan, ja paikoillaan ja jalkeilla oleva ihminen seisoo jalkojensa varassa. Aineistossa on kuitenkin myös sellaisia adverbeiksi tulkittavia muotoja, joiden ilmaisemiin olotiloihin jalat eivät suoranaisesti liity. Ne ilmaisevat mm. raskautta, kuten ilmaus *olla jykeällä jalalla* (SMS), kuolemaa, kuten ilmaus *olla jalanviljassa* (SMS), jännittyneenä olemista, kuten ilmaus *olla kokkapolvessa* (JM), ja käsityksessään pysymistä, kuten ilmaus *pysyä kannallaan* (NS). Alaraajojen nimitysten abstraktistumiskehityksen myötä nimitykset ovat alkaneet ilmaista myös tällaisia tiloja. Olemisen tiloja kuvaavat niin ikään adverbi-ilmaukset *yksi kantaansa* (SMS), jonka merkitys on 'yksitellen, yksittäin', sekä ilmaus *kahen kannasa* (SMS), joka merkitsee 'kahteen pekkaan'.

Aikaa ilmaisevia adverbeja (43–45) on aineistossa kolmanneksi eniten. A. Hakulisen ym:n (2004: 640) mukaan aikaa ilmaiseviin adverbeihin kuuluvat ajankohtaa, toistuvuutta ja kestoa ilmaisevat adverbit.

(43) *Ko sain asjain reilua ni läksin silt jalalt patikoimua takasii päi.* (SMS)

(44) *Tässä yksissä jalakaen tëissä tëemitan sennii asian.* (SMS)

(45) *Vasikka kahto lammasta aivan jalansiten.* (SMS)

Ajankohtaa ilmaisevat adverbit kuvaavat aineistossa sitä, että jokin tapahtuu heti, kuten ilmaus *siltä jalalta* esimerkissä 43. Vastaavia ilmauksia on ajan adverbeiksi tulkittavien muotojen joukossa useita – itse asiassa yli puolet kaikista aineiston ajan adverbeista ilmaisee heti tapahtumista. Ilmeisesti rivakka toimeen tarttuminen on ollut sen verran tärkeä asia, että sille on kehittynyt useita erilaisia ilmaisutapoja. Ajankohtaa merkitsee myös adverbi-ilmaus *olla jonkun jalkain aikana* (SMS), joka tarkoittaa, että jokin asia tapahtuu jonkun ihmisen

elämän aikana. Toistuvuutta ilmaisee esimerkin 44 adverbi-ilmaus *yksissä jalkojen teissä*, joka tarkoittaa, että jotakin tapahtuu samalla kertaa jonkin toisen asian kanssa (SMS). Toinen hyvä esimerkki toistuvuuden ilmaisemisesta on adverbi *jalasta jaloin* (SMS), jonka merkitys on 'kuinka usein tahansa'. Kestoa ilmaisee esimerkin 45 ilmaus *jalansiten*, joka tarkoittaa, että joku seisoo kauan yhdessä paikassa (SMS). Samoin kestoa ilmaisee adverbi *jantusjaloin* (JM), jonka merkitys on 'koko ajan'.

Lähes kaikissa aikaa ilmaisevissa adverbi-ilmauksissa esiintyy sana *jalka*. Yhtä tapausta lukuun ottamatta sana *jalka* esiintyy kaikissa adverbi-ilmauksissa, joiden merkityksenä on, että jokin tapahtuu heti. Kun jotakin tapahtuu heti ja välittömästi, ihminen tekee ikään kuin täyskäännöksen jaloillaan, kuten esimerkissä 43, tai lähtee saman tien liikkeelle siitä paikasta, jossa on seisomassa. Jalkojen liikuttaminen välittömästi kuvaa sitä, että asiat tapahtuvat heti ja viivyttelämättä.

Osa adverbeiksi reanalysoituvista alaraajojen nimityksistä ilmaisee määrää (46–50). Määrän adverbit ilmaisevat A. Hakulisen ym:n (2004: 647, 649) mukaan määrän suuruutta ja täyteen astetta. Määrän ilmausten ryhmä on luonteeltaan melko epämääräinen, ja luokitelllessani adverbeja minun oli joidenkin ilmausten kohdalla vaikea päättää, ovatko ne todella määrän ilmauksia vai jotakin muuta. Siksi ryhmään kuuluu hyvin monenlaisia ilmauksia.

(46) *Se eväs ollu niiv vähissä kannóssa semmosella eläjällä.* (SMS)

(47) *Peräahonen se ruukas kylyvääk kouraj jalalle.* (SMS)

(48) *kahlata polvia myöten jssak* (P)

(49) *Yheksääskymmehä se om miullai jalakoi alla.* (SMS)

(50) *Se olj laattu koko lattia ihan umpkantaan niitä kiviä.* (YSM)

Määrän suuruutta ilmaisevien adverbien joukossa on mm. vähäistä määrää (46), annosta (47), johonkin asti ulottumista (48) sekä ikää (49) ilmaisevia muotoja. Esimerkin 46 ilmaus *vähissä kannoissa* tarkoittaa, että jotakin on vähän (SMS). Vähäisyyttä merkitsee myös ilmaus *olla kintulla* (JM). Esimerkissä 47 *koura* tarkoittanee kourallista ja ilmaus *koura jalalle* sitä, että Peräahonen kylvää peltoon yhden kourallisen siemeniä jalan mittaa kohden. Esimerkin 48 ilmaus *polvia myöten* puolestaan merkitsee sitä, että jokin aine ulottuu kahlaajan polviin asti. Olen luokitellut johonkin asti ulottumisen ilmaukset määrän adverbien ryhmään, koska ne periaatteessa ilmaisevat, kuinka paljon jotakin on: ihminen voi esimerkiksi kahlata polviaan myöten lumessa, jolloin adverbi-ilmaus *polvia myöten* kertoo, että lunta on polveen saakka.

län ilmauksissa, kuten esimerkissä 49, todetaan, että ihmisen ikävuodet ovat jalkojen alla. Ilmaukset saattavat perustua kasvamisen metaforalle: Eletty elämä ikään kuin kasaantuu ihmisen jalkojen alle, ja samalla kun ikävuodet kasvattavat jalkojen alla olevaa kuvaannollista kerrostumaa, ihmisen elämäkokemus kasvaa ja hän vanhenee. Samalla tavallahan maan kamara vuosien saatossa kasvaa, kun sen pinnalle kerääntyy eri aikakausien kerrostumia.

Täyteyden astetta kuvaavia adverbi-ilmauksia on aineistossa muutama. Esimerkin 50 ilmaus *umpikantaan* tarkoittaa sitä, että lattia on kokonaan kivien peitossa (YSM) eli että jotakin on hyvin paljon. Täyteyden astetta kuvaavat myös ilmaukset *tarkastella jkta päästä jalkoihin* (NS), *kiireestä kantaan* (NS) ja *kiireestä kantapäähän* (NS), joiden kaikkien merkitys on 'kokonaan, kauttaaltaan'.

Viimeiseen adverbeiksi tulkittavien alaraajan nimityksen sisältävien ilmausten alaryhmään kuuluvat paikkaa tai sijaintia ilmaisevat adverbit. Näitä ilmauksia on aineistossa hyvin vähän. Ilmaukset ovat oikeastaan yksittäistapauksia, sillä ne esiintyvät aineistossa adverbeina vain kerran lukuun ottamatta lähellä olemisen merkitystä, jota ilmaisee kaksi adverbia. Lähellä olemisen (51) lisäksi muut paikan tai sijainnin merkitykset ovat perässä oleminen (52), ympärillä oleminen ja taaksepäin suuntautuminen.

(51) *Min<sub>c</sub> on kaik lapsei ihlan täs jalajjuures, naimisis täss<sub>c</sub> ympäristös.* (SMS)

(52) *Pyöräilykilpailuissa mie ajjool lirittelin siinä kannassa ja lopulta pyrähdin ohi.* (SMS)

Esimerkin 51 yhdyssanamuotoinen alaraajailmaus *jalanjuuressa* on selvästi tulkittavissa adverbiksi. Vaikuttaisi siltä, että muodosta *jalanjuuressa* olisi johdettavissa muissakin sijamuodoissa olevia adverbeja. Vaikka monet adverbit ovat taipumattomia, joillakin adverbeilla on olemassa vajaa paikallissijainen taivutusparadigma, johon voi kuulua kaksi, kolme tai kuusi jäsentä (Hakulinen, A. ym. 2004: 638–639). Muoto *jalanjuuressa* esiintyy aineistossa pelkästään inessiivimuotoisena, mutta se on rakenteeltaan sellainen, että se voisi hyvin taipua muissakin paikallissijoissa. Esimerkin 52 muoto *kannassa* esiintyy kontekstista riippuen joko adverbina tai adpositiiona: jos virkkeeseen lisättäisiin tieto siitä, kenen perässä puhuja ajaa, muoto *kannassa* muuttuisi adpositioksi.

Adverbeiksi tulkittavien alaraajan nimityksen sisältävien ilmausten kohdalla on mielenkiintoista se, että joillakin muodoilla on useita eri merkityksiä. Esimerkiksi muodon *jalastajaloin* merkitykset ovat 'varta vasten' ja 'kuinka usein tahansa', muodon *jalansyten* merkitykset ovat 'varta vasten', 'kävellessä, jalkaisin' ja 'saman tien, heti' ja muodon *jalanviljassa* merkitykset ovat 'jalkeilla, liikkeellä; liikuntakykyisenä', 'vapaana, karkuteillä' sekä 'jkn kuolemasta

puhuttaessa' (SMS, NS). Esimerkkejä on aineistossa vielä paljon lisää. Todennäköisesti samat muodot ovat alkaneet ilmaista eri merkityksiä siksi, että alaraajat ovat oleellinen osa ihmistä ja niiden kautta hahmottuvat useat erilaiset elämänalueet, kuten luvuissa 3.2. ja 3.3. kävi ilmi. Syynä voi olla myös kielen taloudellisuusperiaate: samat muodot ilmaisevat useita eri merkityksiä, jotta kielenkäyttäjien ei tarvitsisi opetella lukemattomia määriä eri muotoja.

Adverbeiksi tulkittavien muotojen joukossa sanan *jalka* eri taivutusmuodot esiintyvät ylivoimaisesti useimmin: niitä on aineiston adverbien joukossa hieman yli sata kappaletta. Sanan *kanta* eri muodot esiintyvät adverbeina yli kymmenen kertaa, mutta sanojen *haara*, *kinttu*, *kontti*, *nilkka*, *polvi*, *reisi* ja *sääri* muodot esiintyvät vain muutamia kertoja, ja osa niistä on yksittäistapauksia.

Adverbeina esiintyvien alaraajojen nimitysten käsittelyn kohdalla on käynyt jälleen kerran ilmi, että kielen ilmiöt ovat sumeita ja ettei kielellisten kategorioiden välille voi vetää jyrkkiä rajoja. Tästä kertovat edellä esille tulleet määrittelyongelmat, kuten adverbeiksi luokiteltavien ilmausten lukumäärän epämääräisyys, adverbien koostuminen yhdestä tai useammasta osasta, muodon mahdollisuus esiintyä joko adverbina tai adpositiona sekä saman adverbien useat eri merkitykset. Toisaalta juuri tällaiset epäselvät tapaukset tekevät kielen ilmiöistä mielenkiintoisia ja tutkimisen arvoisia.

### **3.5. Alaraajojen nimitysten idiomaattistuminen**

Alaraajojen nimitykset esiintyvät usein idiominoisissa rakenteissa tiettyjen verbien ja muiden täydennysten kanssa. Idiomaattisten rakenteiden vastakohta ovat kompositionaaliset rakenteet, ja alaraajojen nimitysten kieliopillistumisprosessia tutkittaessa onkin otettava huomioon alaraajan nimityksen sisältävien ilmausten sijoittuminen jatkumolle kompositionaalinen–idiomaattinen.

Suomen kielen lausekeidiomeja tutkinut Marja Nenonen (2002: 26, 130, 132) toteaa, että idiomaattistumisella on selkeä yhteys kieliopillistumiseen. Koska idiomissa on sekä leksikaalisuutta että kieliopillisuutta, idiomit yhdistävät leksikon ja kieliopin jatkumon ääripäitä. Idiomien osina ovat usein hyvin tavalliset verbit ja ruumiinosanimet, jotka ovat myös monien kieliopillistuneiden muotojen lähdemuotoja. Idiomaattisten rakenteiden tutkimus tarjoaakin mielenkiintoisen näkökulman alaraajojen nimitysten kieliopillistumisprosessiin.

Nenosen (2002: 8, 65) mukaan idiomi on epäkompositionaalinen, konventionaalinen, syntaktisesti tai leksikaalisesti jähmeä ja useammasta kuin yhdestä sanasta koostuva konstruktio. Epäkompositionaalisen rakenteen merkitystä ei voi ymmärtää laskemalla yhteen sen osat,

sillä vaikka idiomien muodostavat sanat ovat yleensä hyvin konkreettisia, idiomien kokonaismerkitys on silti abstrakti ja monitulkintainen. Konventionaalinen ilmaus on tuttu kieliyhteisön sisällä, ja siksi idiomien merkitys on selvä kielenkäyttäjälle. Tutkielmani aineistossa esiintyy idiomaattisia ilmauksia, jotka täyttävät hyvin Nenosen esittämän idiomien määritelmän. Ilmaukset tuntuvat intuition perusteella hyvin tutuilta (1–2).

(1) *Maa alkaa polttaa jalkojen alla.* (NS)

(2) *En sunkka mnä täst koròst lähre ennenko jalà erèl.* (SMS)

Molemmat esimerkit 1 ja 2 ovat selkeästi idiomaattisia, koska ne tarkoittavat abstrakteja asioita mutta niiden kokonaismerkitykset eivät kuitenkaan selviä tutkimalla ilmausten erillisten sanojen merkityksiä. Idiomaattisia ilmauksia ei siis voi tulkita kirjaimellisesti. Esimerkki 1 ei suinkaan tarkoita, että puhujan jalkojen alla oleva maan kamara tuntuisi kuumalta. Sen sijaan se tarkoittaa, että puhujan olo alkaa tuntua tukalalta (NS). Esimerkin 2 ilmaus *läh-teä jalat edellä* merkitsee kuolemista eikä poistumista. Monet kuolemista merkitsevät ilmaukset ovatkin idiomaattisia rakenteita. Niiden runsaus johtunee siitä, että kuolemiseen on aiheen raskauden vuoksi keksitty lukuisia kiertoilmauksia. Vaikka kuolemiseen liittyvien idiomaattisten ilmausten merkitys ei ole osiensa summa, ne ovat ajan myötä tulleet hyvin tutuiksi kielenkäyttäjille. Idiomaattisen rakenteen ymmärtäminen vaatiikin kieliyhteisön yhteistä tietoa siitä, miten idiomi pitää tulkita.

Idiomaattisten ilmausten jähmeys ilmenee leksikaalisella ja syntaktisella tasolla. Leksikaalinen jähmeys ei ole aivan ehdotonta, sillä nähdäkseni konstruktion idiomaattisuus säilyy, vaikka esimerkiksi alaraajan nimitys tai verbi vaihtuisikin (3–4). Idiomaattisten ilmausten syntaktinen jähmeys on sen sijaan luonteeltaan pysyvämpää: idiomaattisen rakenteen sanajärjestystä ei yleensä voi vaihdella, eikä rakenteeseen voi vapaasti lisätä uusia elementtejä (5).

(3) *turvautua koipiinsa* (NS)

(4) *turvautua sääriinsä* (NS)

(5) *Hän on noussut väärällä jalalla vuoteesta.* (NS)

Sekä esimerkki 3 että esimerkki 4 merkitsevät Nykysuomen sanakirjan mukaan pakenemista, vaikka ilmauksissa onkin käytetty eri alaraajan nimityksiä. Vastaavasti ilmaukset *kulkea vapaalla jalalla* (SMS) ja *olla vapaalla jalalla* (NS) merkitsevät molemmat vapaana olemista, vaikka toisessa ilmauksessa on käytetty verbiä *kulkea* ja toisessa ilmauksessa verbiä *olla*. Pieni leksikaalinen variaatio ei siis välttämättä vaikuta idiomaattisen rakenteen merki-

tykseen. Idiomien syntaktista jähmeyttä havainnollistaa esimerkki 5. Siinä ilmaus *nousta väärällä jalalla vuoteesta* on kiinteä kokonaisuus, joka esiintyy aina samassa muodossa. Ilmauksen muotokin voi siis olla idiomaattinen (Nenonen 2002: 25). Syntaktinen jähmeys lisää osaltaan idiomaattisten rakenteiden konventionaalisuutta, sillä luonnollisestikin kielenkäyttäjät oppii muistamaan idiomaattisten ilmausten merkitykset helpommin, kun ne esiintyvät aina samassa muodossa.

Idiomaattistumisen vastakohta, kompositionaalisuus, tarkoittaa sitä, että rakenteen merkitys on sen osien yhteenlaskettu summa. Kompositionaaliset rakenteet ovat läpinäkyviä ja helposti ymmärrettäviä, ja ne muodostavat jatkumon kompositionaalinen–idiomaattinen toisen päin, johon myös osa alaraajan nimityksen sisältävistä ilmauksista sijoittuu (6–7). Jatkumon kompositionaalinen–idiomaattinen alkupäässä ovat siis merkitykseltään yksiselitteiset leksikon jäsenet, ja jatkumon loppupäähän sijoittuvat rakenteet, joiden merkitys määrittyy rakenteen kokonaisuuden perusteella.

(6) *Ainha lapset on kesäl ulkonkii paljai jaloi.* (KKM)

(7) *riisua housut jalasta* (P)

Esimerkit 6 ja 7 ovat hyvin läpinäkyviä: niiden merkitys näkyy suoraan ilmauksesta, jonka voi tulkita kirjaimellisesti. Esimerkin 6 ilmaus *olla paljain jaloin* tarkoittaa nimenomaan sitä, että lapset ovat ilman kenkiä ja sukkia, ja esimerkin 7 ilmaus puolestaan tarkoittaa sitä, että housut otetaan pois päältä. Suurin osa aineiston ilmauksista ei kuitenkaan ole näin kompositionaalisia, vaan alaraajan nimityksen sisältäviin ilmauksiin liittyy usein idiomaattinen muoto ja abstraktistunut merkitys.

Osa alaraajan nimityksen sisältävistä idiomaattisista ilmauksista saattaa olla kielenkäyttäjälle vieraampia (8–9). Kielenkäyttäjät kuitenkin yleensä tunnistaa ilmaukset idiomaattiseksi intuiutionsa perusteella eikä yritäkään tulkita niitä kirjaimellisesti. Ilmaukset ovat tunnistettavia esimerkiksi siksi, että niiden taustalla saattaa olla jokin kielenkäyttäjälle tuttu ilmaus, jonka pohjalta uusi idiomaattinen rakenne on analogisesti kehittynyt.

(8) *On ny nirsu, mut ku saa oma jala pöyrä alle, ni eiköhä huanompiki (ruoka) kelpa.* (SMS)

(9) *Polvet stikkaa setsuuria.* (TS)

Esimerkin 8 ilmaus *saada oma jalka pöydän alle* on idiomaattinen, koska sen merkitys ei muodostu sanojen summasta. Ilmaus merkitsee Suomen murteiden sanakirjan mukaan



oman talouden perustamista eli omillaan toimeen tulemista. Ilmaus on rakenteeltaan sellainen, ettei sanoja voi verbiä ja alaraajan nimitystä lukuun ottamatta vaihtaa eikä sanojen järjestystä voi muuttaa. Esimerkki 9 merkitsee pelon tai jännityksen aiheuttamaa polvien vapinaa (TS). Myös sen rakenne on syntaktisesti jähmeä, ja ilmauksen merkitys muodostuu juuri kyseisistä sanoista, jotka ovat juuri kyseisessä järjestyksessä. Tämän ilmauksen kielenkäyttäjät saattaa tunnistaa idiomiksi helpommin siksi, että kielessä on olemassa esimerkin 9 ilmausta muistuttava tutumpi idiomaattinen ilmaus *Polvet lyövät loukkua* (NS), joka samoin merkitsee pelkäämistä.

Kuten edellä käsittelemäni esimerkit ovat osoittaneet, idiomaattiset rakenteet ovat monitulkintaisia, ja siksi ne voivat ilmaista hyvin monenlaisia leksikaalisia ja kieliopillisia suhteita. Idiomi onkin todennäköisesti yksi vaihe kielellisen yksikön matkalla leksikaalisesta kieliopilliseksi. Siten jatkumo kompositionaalinen–idiomaattinen kietoutuu yhteen jatkumon leksikaalinen–kieliopillinen kanssa.

### 3.6. Yhteenveto

Pro gradu -tutkielmani kolmannessa luvussa olen käsitellyt alaraajojen nimitysten merkityksenmuutosta konkreettisesta merkityksestä kohti abstraktista merkitystä. Olen tutkinut ilmausten sijoittumista jatkumolle konkreettinen–abstrakti varsin laajasti, koska merkityksenmuutos on kieliopillistumisprosessin lähtökohta.

Aineiston käsittelyssä kävi ilmi, että suurin osa alaraajojen nimityksistä on vasta matkalla kohti kieliopillistumista ja että ne näin ollen sijoittuvat jonnekin täysin konkreettisen ja täysin abstraktin merkityksen välimaastoon. Toisaalta kieliopillistumisprosessin toiminnasta todistavat aineiston aidosti kieliopillistuneet muodot, jotka esiintyvät adpositioina ja adverbeina ja ilmaisevat monia kieliopillisia suhteita. Tärkeä välivaihe alaraajojen nimitysten kieliopillistumispolulla on niiden esiintyminen jossain määrin jähmeinä idiomaattisina rakenteina.

Aineiston konkreettisempien ilmausten merkitykset ovat enemmän tekemisissä oikeiden alaraajojen ja niillä suoritettavien toimintojen kanssa, kun taas abstraktisempien ilmausten merkitykset eivät liity todellisiin alaraajiin, vaikka tietysti niidenkin lähtökohta on konkreettisissa merkityksissä. Alaraajojen nimitykset ilmaisevat monia eri elämänalueiden merkityksiä. Abstraktisten merkitysten huomattavan suuri määrä, joidenkin muotojen esiintyminen adpositioina ja adverbeina sekä alaraajojen nimitysten runsas variaatio ilmauksissa kertovat siitä, että kaikkien tutkimieni alaraajojen nimitysten kieliopillistumiskehitys on ainakin jos-

sain määrin käynnissä. Toisaalta aineistossa on myös lähellä jatkumon konkreettista päätä olevia ilmauksia, koska todelliset alaraajatkin tarvitsevat edelleen nimityksiä. Tulevien vuosisatojen aikana alaraajojen nimitysten merkitysten kehitys saattaa kulkea entistä lähemmäs abstraktistumista, vaikka alaraajojen nimitysten konkreettinen käyttö ei koskaan katoakaan. Alaraajojen nimitykset elävät tulevaisuudessakin sulassa sovussa rinnakkain leksikaalisina ja kieliopillisina sanoina.

Monien alaraajojen nimitysten abstraktien ja konkreettisten merkitysten taustalla vaikuttaa vahvasti antropomorfinen käsitteistysmalli. Koska alaraajat ovat ihmiselle hyvin tutut ja läheiset, on ymmärrettävää, että niiden avulla on alettu käsitteellistää myös monia ihmiselle vieraampia, abstrakteja merkityksiä ja kieliopillisia suhteita. Merkitysten abstraktistumista selittää myös diakroninen näkökulma: monet alaraajojen nimitykset ovat sukukielilevikin perusteella suomen kielen vanhoja, omaperäisiä sanoja, ja onkin luonnollista, että juuri kielen vanhat ja konkreettiset sanat ovat lähteneet abstraktistumaan, koska ne ovat kielenkäyttäjille niin tuttuja.

Antropomorfisen käsitteistysmallin kautta hahmottuvat myös kanonisuuden ja epäkanonisuuden käsitteet, jotka ovat keskeiset alaraajojen nimitysten abstraktistumiskehityksessä: alaraajojen nimitykset ilmaisevat sekä kanonisia että epäkanonisia asioita, ja abstraktit merkitykset muodostuvat alaraajojen nimitysten kuvaamien kanonisten ja epäkanonisten toimintojen tai tilojen perusteella. Alaraajojen kanoniset ja epäkanoniset tilat ja toiminnot vaikuttavat myös siihen, tulkitaanko ilmaukset positiivisiksi vai negatiivisiksi.

Konkreettisten ja abstraktisten merkitysten käsittelemisen lomassa esitin hypoteesin, että alaraajojen nimityksiin liittyisi negatiivisuus. Määrällisesti aineistossa on eniten neutraaleja tai tilanteesta riippuvia merkityksiä, mutta negatiivisia merkityksiä on kuitenkin lähes kaksi kertaa enemmän kuin positiivisia merkityksiä. Abstrakteista merkityksistä positiivisia ovat vain pärjäämistä ja menestymistä sekä avioliittoa ja raskautta merkitsevät ilmaukset, kun taas negatiivisia ovat pieleen menemistä, loukkaamista ja alistamista, kuolemista ja sairastamista, tiellä tai vaivana olemista, humalassa olemista sekä sukupuolista kanssakäymistä merkitsevät ilmaukset. Alaraajojen nimitykset näyttäisivätkin esiintyvän enemmän negatiivisissa kuin positiivisissa merkityksissä. Alaraajojen nimityksiin liittyvää negatiivisuutta selittää antropomorfinen käsitteistysmalli: jalat ovat kosketuksissa maahan, jonka ihminen saattaa kokea likaiseksi, ja lisäksi alaraajojen nimitykset ilmaisevat epäkanonisia ala-asentoja, joissa ihminen ei ole luonnollisessa asennossaan vaan ennemminkin alistetussa tilassa. Siksi alaraajoihin liittyy negatiivisia konnotaatioita.

Alaraajojen nimitysten merkityksenmuutosta tutkiessani huomasin, ettei aineiston luokittelu ollut aina helppoa, koska alaraajojen nimitysten käytöissä on samaan aikaan sekä konkreettisia että abstrakteja piirteitä. Anneli Pajusen (2002: 282) sanoin "[k]ielen kuvaajan on luotava järjestystä alueeseen, jossa sitä ei ainakaan ensi näkymällä näytä olevan". Alaraajojen nimitysten kieliopillistumisprosessi ja etenkin niiden merkityksenmuutos jatkumolla konkreettinen–abstrakti ovat juuri tällainen alue, jota olen yrittänyt ristiriitaisuuksista huolimatta järjestää. Toisaalta konkreettisuuden ja abstraktisuuden yhtäaikainen esiintyminen kertoo siitä, että kieli on jatkuvasti muuttuva järjestelmä, jonka yksiköitä ei ole mahdollista jakaa kovin jyrkkärajaisiin luokkiin. Juuri siksi kielen tutkiminen on mielenkiintoista ja mielekästä.

#### 4. ALARAAJOJEN NIMITYKSET KIELIOPILLISTEN SUHTEIDEN ILMAISIJONA

Edellisessä luvussa keskityin selvittämään alaraajojen nimitysten merkityksenmuutosta. Tässä luvussa käsitelen alaraajojen nimityksiä kieliopillisten suhteiden ilmaisijoina. Keskityn siis siihen, millaisia abstrakteja suhteita alaraajojen nimitykset ilmaisevat. Nämä suhteet ovat vielä abstraktisempia kuin jatkumon konkreettinen–abstrakti abstraktisempaan päähän sijoittuvat merkitykset, joita käsitelin luvussa 3.3.

Aineiston perusteella alaraajojen nimitysten ilmaisemat kieliopilliset suhteet voi jakaa viiteen ryhmään: 1) olotila ja tilaan siirtyminen tai joutuminen, 2) tapa, 3) aika ja määrä, 4) asento ja asennonmuutos sekä 5) sijainti ja suunta. Alaraajojen nimitykset ilmaisevat siis monia erilaisia kieliopillisiä suhteita, mikä tukee hypoteesia alaraajojen nimitysten kieliopillistumisprosessin käynnistymisestä. Kieliopillisten suhteiden ryhmistä selvästi suurin on olotilaa ja tilaan siirtymistä tai joutumista ilmaisevien muotojen ryhmä. Ryhmien koot näkyvät seuraavasta taulukosta<sup>3</sup>:

Kieliopillinen suhde	Lukumäärä
Olotila ja tilaan siirtyminen tai joutuminen	268
Tapa	116
Aika ja määrä	51
Asento ja asennonmuutos	45
Sijainti ja suunta	27
Muut	24
<b>Yhteensä</b>	<b>531</b>

Taulukko 3: Kieliopillisten suhteiden ryhmien koot

<sup>3</sup> Tähän ja muihin neljännen luvun taulukoihin olen tarpeen vaatiessa lisännyt ryhmän "Muut" silloin, kun aineistossa esiintyy yksiköitä, jotka eivät tunnu täysin istuvan luokitteluun. Ryhmän "Muut" jäsenet edustavat niin sekalaisia kieliopillisiä suhteita, ettei niitä kannata käsitellä erikseen. Ks. myös alaviite 2 sivulla 24.

Kieliopillistumistutkimuksessa muotojen kehitystä tarkastellaan jatkumolla, jonka toisessa päässä ovat leksikaaliset eli sanastoon kuuluvat yksiköt ja toisessa päässä kieliopilliset yksiköt. Jatkumoa leksikaalinen–kieliopillinen voi tutkia sekä diakronian että synkronian kannalta. Hopperin ja Traugottin (1993: 2, 6–7) mukaan diakronisesta näkökulmasta katsottuna jatkumo on luonnollinen polku, jota pitkin muodot kulkevat ja kehittyvät. Synkronisesta näkökulmasta katsottuna jatkumo nähdään janana, jonka toisessa päässä ovat täydemmät eli leksikaaliset muodot ja toisessa päässä tiiviimmät eli kieliopilliset muodot. Jatkumo etenee leksikaalisista sisältösanoista kohti syntaktisempia muotoja, kuten relationaalisia nomineja, adverbeja, adpositioita ja kliittejä, ja saavuttaa lopulta pisteen, jossa yksiköt ovat muuttuneet morfologisiksi muodoiksi, kuten taivutuspäätteiksi. Tällaisesta kuvausmallista huolimatta jatkumon kategorioiden välille on vaikea vetää tiukkoja rajoja. Kieliopillistuminen korostaakin yhtä aikaa melko vapaiden leksikaalisten rakenteiden ja rajoitetumpien syntaktisten, morfosyntaktisten ja morfologisten rakenteiden välistä jännitettä ja kielen kategorioiden häilyvyyttä.

Alaraajojen nimityksistä varsin pitkälle kohti jatkumon kieliopillista päätä ovat edenneet adpositioina ja adverbeina esiintyvät muodot. Nekään eivät kuitenkaan vielä ole päässeet jatkumon loppuun saakka, sillä alaraajojen nimitykset eivät ole missään tilanteissa muuttuneet morfologisiksi muodoiksi. Koska kielelliset yksiköt ovat jatkuvassa muutoksen tilassa, ei niiden luokittelu ole kehityksen missään vaiheessa välttämättä kovin helppoa. Siksi alaraajojen nimityksiäkään ei voi yksiselitteisesti luokitella leksikaalisiin tai kieliopillisiin kategorioihin kuuluviksi, vaan niistä voi todeta vain, että ne esiintyvät tietyissä yhteyksissä kieliopillisina funktiosanoina ja tietyissä yhteyksissä leksikaalisina sisältösanoina.

Oikeastaan jatkumot konkreettinen–abstrakti ja leksikaalinen–kieliopillinen kietoutuvat yhteen, koska pisimmälle abstraktistuneet muodot ovat myös pisimmälle kieliopillistuneita muotoja. Siksi olen jo käsitellyt alaraajojen nimitysten sijoittumista jälkimmäisellekin jatkumolle tutkielmani kolmannessa luvussa, kun esittelin, miten alaraajojen nimitykset esiintyvät adpositioina ja adverbeina. Tässä luvussa keskityn tutkimaan, millaisia abstrakteja kieliopillisiä suhteita alaraajojen nimitykset esimerkiksi adpositioina tai adverbeina ilmaisevat.

#### **4.1. Olotilan ja tilaan siirtymisen tai joutumisen ilmaiseminen**

Kieliopillisista suhteista alaraajojen nimitykset ilmaisevat ylivoimaisesti eniten olotilaa ja tilaan siirtymistä tai joutumista. Käsitteellä olotila tarkoitan tässä yhteydessä ihmisen olemisen tilaa. Ryhmään sisältyvät myös tilaan siirtyminen tai joutuminen, sillä monissa tapauksissa

alaraajan nimityksen sisältävässä ilmauksessa käytetty verbi vaikuttaa siihen, merkitseekö ilmaus tilassa olemista (1) vai siihen siirtymistä tai joutumista (2).

(1) *Jos laki olis kaikilles sama, ei vapaalla jalaalla ketään olisi.* sp. (SMS)

(2) *Ennen vappaallej jalallep peäsivät (lehmät), nyt niitä köyven nenässä kiu-sataan.* (SMS)

Esimerkin 1 ilmaus *olla vapaalla jalalla* tarkoittaa selvästi tilassa olemista, sillä ilmauksessa on *olla*-verbi, jonka perustehtävä on olemisen ilmaiseminen. Sen sijaan esimerkin 2 ilmaus *päästä vapaalle jalalle* ilmaisee vapauden tilaan siirtymistä. Verbi *päästä* vaatii täydennykseen tulosijan, joka vaikuttaa siihen, että ilmaus hahmottuu tilaan siirtymistä merkitseväksi. Tilaan päättymistä ilmaisevia verbejä on aineistossa lukuisia; esimerkkeinä mainittakoon verbit *joutua*, *kuolla* ja *siirtyä* ilmauksissa *joutua jalkoihin* (SMS), *kuolla saappaat jalassa* (P) ja *siirtyä pois ihmisten jaloista* (NS). Myös tilassa olemista ilmaisevia verbejä on todella paljon, kuten verbit *kulkea*, *maata* ja *seisoa* ilmauksissa *kulkea jalan kengättä* (SMS), *maata jalkaansa* (NS) ja *seisoa omilla kannoillaan* (SMS). Tilassa olemista ilmaisevien verbien joukossa *olla*-verbi on kuitenkin ehdottomasti yleisin verbi.

Olotilaa ja tilaan siirtymistä tai joutumista ilmaisevien muotojen joukko on suurin kie-liopillisten suhteiden ryhmistä: ryhmään kuuluu yhteensä 268 ilmausta. Yli puolet kaikista alaraajan nimityksen sisältävistä ilmauksista ilmaisee siis ihmisen olemisen tilaa. Olotilan ilmaisemisen keskeisyyttä selittää antropomorfinen käsitteistysmalli: koska ihmisen olemisen tila on luonnollinen osa ihmisyyttä, on ymmärrettävää, että olotila on kaikkein yleisin kie-liopillinen suhde, jota alaraajojen nimitykset ilmaisevat.

Olotilan käsite on melko laaja, ja siihen sisältyy monia erilaisia tiloja. Olotilaa ja tilaan siirtymistä tai joutumista ilmaisevat muodot jakautuvatkin kolmeen suurempaan alaryhmään. Nämä ovat fyysiset tilat, psyykkiset tilat ja sosiaaliset tilat. Lisäksi jokainen ryhmä jakautuu vielä muutamiiin alaluokkiin. Sain jaotteluun jonkin verran apua ja ideoita Tiina Onikki-Rantajääskön nykysuomen paikallissijaisia olotilanilmauksia käsittelevästä väitöskirjasta (2001), mutta lopullisen jaottelun muotoilin kuitenkin itse sen perusteella, mikä tuntui järkevimmältä juuri tämän tutkimuksen aineiston kannalta. Esimerkiksi Onikki-Rantajääskö (2001: 9–10) luokittelee asennonilmaukset ja funktionaaliset sijainnit olotilanilmauksiin. Minä olen puolestani erottanut asennon- ja sijainninilmaukset olotilanilmauksista omiksi kategorioikseen. Vaikka en käsittele asennon- ja sijainninilmauksia olotilanilmausten osana, alaraajojen nimityksillä ilmaistavien olotilanilmausten kirjo on silti huomattavan laaja. Ryhmistä suurin

on sosiaalisten tilojen ryhmä, toiseksi suurin fyysisten tilojen ryhmä ja pienin psyykkisten tilojen ryhmä. Ryhmien koot näkyvät seuraavasta taulukosta:

<b>Olotilanilmausten ryhmät</b>	<b>Lukumäärä</b>
Sosiaaliset tilat	136
Fyysiset tilat	93
Psyykkiset tilat	32
Muut	7
<b>Yhteensä</b>	<b>268</b>

Taulukko 4: Olotilanilmausten ryhmien koot

#### **4.1.1. Fyysiset tilat**

Vaikka sosiaalisten tilojen ryhmä on suurin, aloitan silti olotilanilmausten käsittelyn fyysisten tilojen ryhmästä. Fyysisten olotilojen ilmaiseminen tuntuu nimittäin luontevalta lähtökohdalta, koska alaraajojen nimitykset merkitsevät alun perin nimenomaan fyysisiä alaraajoja. Fyysiset tilat jakautuvat kolmeen alaryhmään: ruumiillisiin reaktioihin, fyysisiin kykyihin tai ominaisuuksiin sekä pukeissa olemiseen.

Kolmesta alaryhmästä suurin on ruumiillisten reaktioiden ryhmä. Siihen kuuluu selkeiden reaktioiden lisäksi myös ruumiillisia tiloja. Ryhmässä on mm. kuolemista (3), sairastamista (4), raskautta (5), kasvamista (6), humalatilaa (7) sekä jalkojen vapinaa (8) kuvaavia ilmauksia.

(3) *Niin se käy ihmiselle, tänään huutaa kuin mustalainen markkinoilla, huomenna jo sängyssään sääret suorana makaa.* (NS)

(4) *Viime talavena alako viijjäj jalakoja.* (SMS)

(5) *kaks yksillä jaloolla* (SMS)

(6) *Se Jenny kuol ko se ol vasta jalalt noust.* (SMS)

(7) *Viina menee jalkoihin.* (P)

(8) *Polvet skulaa biljardia ja koivet stikkaa fimtšannakkia.* (TS)

Kuoleminen ilmaukset, kuten esimerkin 3 ilmaus *maata sääret suorana*, kuuluvat ruumiillisten reaktioiden ryhmään, sillä kuoleman sattuessa ruumiilliset toiminnot ja reaktiot lakkaavat. Esimerkin 4 ilmaus *alkaa viedä jalkoja* merkitsee sitä, että jalat ovat tulleet huonoon kuntoon (SMS). Sairastamiseen liittyvät ilmaukset kuuluvat luontevasti tähän ryhmään, sillä sairastaminen aiheuttaa yleensä jonkinlaisia ruumiillisia reaktioita. Samaan ryhmään kuuluviksi voi laskea myös paranemista merkitsevät ilmaukset, kuten ilmauksen *Hevosellet tuli jalaka sitte* (SMS). Ilmaus *tulla jalka* tuntuu hyvin luonnolliselta paranemisen ilmaukselta: kun jalka paranee, todetaan, että se on tullut takaisin normaalitilaan eli jalaksi. Vastaavasti ilmaus *Porsaalta menee jalat* (NS) merkitsee sitä, että porsas ei pysty kävelemään. Näissä sairastamisen ilmauksissa ratkaisevaa on siis verbin käyttö: verbi *tulla* merkitsee paranemista ja verbi *mennä* sairastamista. Toisaalta taas ilmaus *tulla sairaaksi* on hyvin tavallinen. Vastaavasti verbiä *tulla* käytetään myös ilmauksessa *tulla terveeksi*. Todennäköisesti ilmauksessa *Porsaalta menee jalat* (NS) verbi *mennä* viittaa siihen, että porsaan jalat eivät kannata eli ne menevät pois alta. Kuoleminen ja sairastamisen ilmauksia on hyvin paljon ruumiillisten reaktioiden ilmausten joukossa. Niille lienee syntynyt monia erilaisia ilmaisutapoja, koska ilmiöt ovat niin luonnollisia: sairastaminen ja kuolema tulevat jokaisen ihmisen kohdalle jossain vaiheessa elämää.

Raskaana olemista merkitsevä esimerkin 5 ilmaus *kaksi yksillä jaloilla* (SMS) on hyvin läpinäkyvä: nainen, joka odottaa lasta, kantaa jalkojensa varassa sekä itseään että lastaan. Aineistossa on myös synnyttämistä merkitseviä ilmauksia, kuten ilmaus *mennä jalka poikki* (SMS). Synnyttämisen ilmaukset sopivat erityisen hyvin ruumiillisten reaktioiden ryhmään, sillä paitsi että synnyttäminen on selvästi ruumiillinen tapahtuma, myös synnyttämisen ilmaisemiseen kuvaannollisesti käytetty jalan katkeaminen on fyysinen tila. Esimerkin 6 ilmaus *nousta jalalta* merkitsee aikuiseksi kasvamista (SMS). Siinä kasvamista kuvaa ala-asennosta pystyasentoon nousemisen metafora.

Humalatila on fyysinen tila, vaikka se vaikuttaa merkittävästi myös ihmisen psyykkiseen tilaan. Esimerkin 7 ilmaus *mennä jalkoihin* korostaa kuitenkin humalan fyysisiä vaikutuksia: alkoholi heikentää jalkojen toimintakykyä. Humalan seurauksena on usein krapula, jota merkitsee ilmaus *olla jalka päällä* (TS). Krapulassa fyysiset oireet saattavat olla hyvinkin tuntuvat, minkä johdosta myös krapulaa merkitsevät ilmaukset kuuluvat ruumiillisten reaktioiden ilmauksiin.

Esimerkki 8 merkitsee jalkojen vapinaa pelon tai jännityksen vuoksi (TS). Samaa merkitsevät myös ilmaukset *jalat sotkee setsuuria* (TS), *klabbit on setsuuria* (TS) ja *klabbit stikkaa fimtsonnakkia* (TS). Kaikki ilmaukset ovat peräisin Stadin slangista. Jalkojen vapinan



ilmaisemiseen on siis kehittynyt useita erilaisia ilmauksia. Syynä saattaa olla se, että puhujat eivät ole halunneet sanoa suoraan pelkäävänsä tai jännittävänsä, koska se saattaa tuntua häpeälliseltä. Ilmaukset ovat siis eräänlaisia eufemismeja.

Toiseen fyysisten tilojen alaryhmään kuuluvat fyysisen kyvyn tai ominaisuuden ilmaukset. Alaraajojen nimitykset ilmaisevat työkykyä (9), kävelytaidon oppimista (10) sekä liikkeellä (11) tai paikoillaan (12) olemista. Selkeästi ominaisuutta kuvaa ilmaus *olla haaroina*, jonka merkitys on 'pitkäjalkainen' (SMS).

(9) *Äiti män lapsiihen kans ahtamaa (riihtä) mitkä vähänki jo jalal olliit.*

(SMS)

(10) *Se (lapsi) viittoo vua jalakaser ristii eikä ruppej jalale.* (SMS)

(11) *olla liikkuvalla jalalla* (NS)

(12) *Se amp yksilä jalakoset teilä monta pyytä.* (SMS)

Esimerkin 9 ilmaus *olla jalalla* merkitsee sitä, että lapset ovat jo sen ikäisiä ja kokoisia, että he pystyvät tekemään fyysistä työtä (SMS). Aineistossa on myös ilmaus *olla jalan päällä* (SMS), joka tarkoittaa samalla tavalla fyysistä työkykyä. Mielenkiintoista on, että aineistossa esiintyy sama pari *olla jalalla* ja *olla jalan päällä* myös toisessa merkityksessä, nimittäin jalkeilla tai hereillä olemisen merkityksessä. Saman parin käyttö sekä fyysisen työn että jalkeilla olemisen merkityksessä on varmasti analogian vaikutusta.

Esimerkin 10 ilmaus *ruveta jalalle* merkitsee kävelytaidon oppimista, vaikkakaan esimerkin lapsi ei ole vielä oppinut kävelemään. Kävelytaito on fyysinen kyky, joka on ihmiselle ominainen. Aineistossa on myös toisenlaisia kävelytaitoon liittyviä ilmauksia, kuten ilmaus *Puhè o jääny jalkatte al* (SMS). Se tarkoittaa Suomen murteiden sanakirjan mukaan, että lapsi on oppinut ensin kävelemään ja vasta sitten puhumaan. Puhetaito on siis jäänyt kävelytaidon jalkoihin. Esimerkin 11 ilmaus *olla liikkuvalla jalalla* puolestaan kertoo siitä, että kävelytaito on opittu ja että alaraajoja voi käyttää liikkumiseen. Nykysuomen sanakirja antaa ilmaukselle myös merkityksen 'ilman vakinaista olopaikkaa'. Esimerkin 12 ilmaus *yksillä jalakojensa teillä* merkitsee paikoillaan tai samassa paikassa seisomista (SMS). Liikkuminen ja paikoillaan oleminen ovat fyysisiä olotiloja, sillä ihmisen keho on kokonaisvaltaisesti mukana liikkeessä ja paikoillaan olemisessa.

Fyysisten tilojen kolmanteen ryhmään kuuluvat pukeissa olemisen ilmaukset. Ryhmään kuuluu niin pukeissa olemista (13), pukeutumista (14) kuin riisumista (15) merkitseviä ilmauksia. Onikki-Rantajääskön (2001: 89) mielestä pukeutumisen ilmaukset voisivat olla myös sosiaalisen tilan ilmauksia, sillä ihmisen sosiaalista asemaa saatetaan arvioida sen pe-

rusteella, miten hän on pukeutunut. Periaatteessa aineistossani esiintyvät paljain jaloin olemista tarkoittavat ilmaukset, kuten ilmaus *avojalkaan* (SMS), voisivat kertoa siitä, että paljain jaloin kulkeva ihminen on köyhä. Asia ei kuitenkaan välttämättä ole niin, vaan esimerkiksi kuumana kesäpäivänä kuka tahansa saattaa huvikseen kävellä ilman kenkiä. Siksi olen luokitellut pukeissa olemisen ilmaukset mieluummin fyysisen tilan ilmauksiksi.

(13) - - *risaset plääkät / tällä kundilla klabbissa.* (NSS)

(14) *Venttaa litsku! Duunaan stiflat klappiin.* (TS)

(15) *riisua saappaat jalastaan* (NS)

Esimerkissä 13 miehellä on jalassaan huonokuntoiset kengät, eli hän on pukeissa olemisen tilassa. Esimerkissä 14 puhuja on puolestaan vasta siirtymässä pukeissa olemisen tilaan, sillä hän vetää saappaita jalkaansa. Tämä on hyvä esimerkki tilaan siirtymisestä tai joutumisesta. Esimerkissä 15 henkilö siirtyy pois pukeissa olemisen olotilasta riisuessaan saappaat. Pukeissa olemisen tilasta poistuminen johtaa yleensä vaatteita olemisen tilaan, kuten ilmauksessa *Housuttomassa jalassa mänvät järvee* (SMS).

Alaraajojen nimitykset ilmaisevat kohtalaisen monia fyysisiä olotiloja, mikä kertoo nimitysten alkuperäisen, ruumiillisen merkityksen läsnäolosta. Onkin luonnollista, että alaraajojen nimitykset ilmaisevat melko paljon juuri fyysisiä tiloja, jotka ovat lähellä niiden alkuperäisiä konkreettisia merkityksiä.

#### **4.1.2. Sosiaaliset tilat**

Sosiaalisten tilojen ryhmä on suurin olotilanilmausten alaryhmä: sosiaalisten tilojen ilmaukset muodostavat yli puolet kaikista olotilanilmauksista. Niiden suuri määrä kertoo mielestäni siitä, että alaraajojen nimitysten merkitykset ovat abstraktistuneet melko pitkälle ja nimitykset ilmaisevat hyvinkin käsitteellisiä suhteita. Sosiaaliset tilat eivät ole missään tekemisissä alaraajojen konkreettisten merkitysten kanssa, vaan ne ovat ihmisten välisiä, abstrakteja olotiloja.

Sosiaalisten tilojen ryhmä on suuren kokonsa vuoksi myös kirjavin olotilanilmausten ryhmä. Siihen kuuluu sosiaalista asemaa, sosiaalista tilannetta tai kanssakäymistä, valta- ja huoltosuhteita, mielipidettä tai suhtautumista sekä asioitten tilaa kuvaavia ilmauksia.

Alaryhmät jakautuvat vielä sisäisesti melko hienojakoisesti. Sosiaalisen aseman ilmausten ryhmässä on ihmisen vapauden tai vankeuden tilaa (16), toimeen tulemistä ja menestymistä (17), avioliittoa (18) sekä yhteiskunnallista asemaa (19) kuvaavia ilmauksia.

(16) *olla pallo jalassa* (TS)

(17) *Voe kum peäsis - - semmoseks kum paras aeka on ollu, kyllä ne näkis ihmeitä sitte kum minä oesin sillä jalalla.* (SMS)

(18) *Jalka katkio kun ne kuuluttaa niitä, ne potkasoo kirkonkattoo.* (SMS)

(19) *Myö mei ämmä kans oltii papijaloil.* (SMS)

Esimerkki 16 merkitsee vankilassa olemista. Alaraajan nimityksen esiintyminen ilmauksessa on selvästi motivoitunut todellisuudesta, sillä aikoinaan vangin jalkaan kiinnitettiin kahleiden päässä oleva raskas rautapallo. Aineistossa on myös vapaana olemista merkitseviä ilmauksia, kuten ilmaukset *olla vapaalla jalalla* (NS) ja *olla jalanviljassa* (SMS).

Toimeen tulemista kuvaa esimerkin 17 ilmaus *olla sillä jalalla*. Toimeen tulemisen ilmauksia on aineistossa huomattavan paljon: lähes puolet kaikista sosiaalista asemaa kuvaavista ilmauksista merkitsee toimeen tulemista tai menestymistä. Osa toimeen tulemisen ilmauksista kuvaa toimeen tulemisen tilaan päätymistä, kuten ilmaus *nousta jaloilleen* (NS). Toimeen tulemista tarkoittavien ilmausten joukossa on useita ilmauksia, jotka merkitsevät oman kodin perustamista, kuten ilmaus *Ei sitä sitte enään sillai mennäk ko tullee omä jalka pöyrän alle* (SMS). Lähes kaikissa oman kodin perustamista merkitsevissä ilmauksissa on kielikuva, jossa jalka on pöydän alla. Pöytä edustaakin kielikuvassa koko kotia, ja se on jonkinlainen kodin sydän. Toimeen tulemista kuvaavat myös ilmaukset *syödä jalkansa alta* (SMS) ja *elää jalkansa alta* (SMS). Niiden lähtökohta lienee varsin konkreettinen, sillä aineistossa on myös ilmaus *syödä jalkojensa alta* (SMS), joka viittaa Suomen murteiden sanakirjassa siihen, että lehmät syövät heinää jaloistaan. Todennäköisesti siis lehmien ja muiden eläinten syömistä tapa on alkanut metaforisesti kuvata sitä, että ihminen elättää itsensä. Menestymistä kuvaavat ilmaukset *saada jalkansa ovenrakoon* (P) ja *reittä myären* (KM), jonka merkitys on *Kokemäen murteen kieliopin ja murre-sanakirjan* mukaan 'päästä naimisen avulla talolliseksi'.

Avoliitto on selkeä sosiaalinen asema, ja sen ilmauksia on alaraajojen nimityksillä ilmaistavien olotilanilmausten joukossa muutamia, kuten esimerkki 18, joka merkitsee avioliiton kuulutusten lukemista kirkossa. Myös avio- tai avoliiton merkitystä ilmaisee pöytämetafora, kuten ilmauksessa *Rupejaat (seurusteleva pari) yhen pöyvän alla jalakojaan pitämään* (SMS). Pariskunta siis perustaa yhteisen kodin pitämällä jalkojaan saman pöydän alla. Aineistossa on myös eroa merkitsevä ilmaus *Ne keänskin kantapeäns vastakkain* (SMS), joka ilmaisee avioliiton sosiaalisesta asemasta poistumista. Ilmaus on hyvin kuvaava: kun kaksi ihmistä eroaa ja lähtee eri suuntiin, heidän kantapänsä ovat todella vastakkain.

Avioliiton voisi käsittää myös yhteiskunnalliseksi asemaksi. Selkeästi yhteiskunnallista asemaa edustaa esimerkin 19 ilmaus *olla papin jaloilla*. Se merkitsee kinkereillä papin seurassa aterioimista, ja se oli vanhassa maalaiskulttuurissa hyvin arvostettua, sillä papin seuraan pääsivät syömään vain kylän vaikutusvaltaisimmat isännät ja emännät (SMS). Ilmauksessa papin jalat edustavat metonymisesti kokonaisuutta eli koko pappia ja hänen seurassaan olemista. Yhteiskunnallisena asemana voi pitää myös rippikoulun suorittaneen henkilön tilaa, jota merkitsee ilmaus *Laps pääsi jo oma jalka pöylän alle* (SMS). Vanhassa maalaisyhteiskunnassa rippikoulun käyminen oli todella tärkeä asia, ja kaikkien piti pyrkiä suorittamaan se. Rippikoulun käymistä todennäköisesti arvostettiin lähes yhtä paljon kuin omillaan toimeen tulemista, koska molempia asioita ilmaisee sama pöytä-metafora.

Erilaisia sosiaalisten tilanteiden tai kanssakäymisten ilmauksia on aineistossa monenlaisia. Eniten on vaikeuksissa olemista (20) ja voittamista (21) tai häviämistä (22) merkitseviä ilmauksia.

(20) *On vähä niiku huanol jalal olt elämässä.* (SMS)

(21) *P. oli keväällä näyttänyt kantapäensä K:llekin.* (NS)

(22) *Armeija, valtakunta oli polvillaan.* (P)

Esimerkin 20 merkitys on Suomen murteiden sanakirjan mukaan 'vaikeuksissa, vastoinkäymisissä, sairaana'. Vaikeuksissa olemisen ilmausten ryhmään kuuluvat myös tiellä tai vaivana olemista merkitsevät ilmaukset, kuten ilmaus *olla (jnk) jaloissa* (P), sekä pieleen menemisen ilmaukset, kuten ilmaus *Pilkka sattuu omaan nilkkaan* (NS) ja ilmaus *Valehell, ol lyhyvät jalat* (SMS), joka merkitsee, että joku jää kiinni valehtelemisesta. Jälkimmäinen ilmaus rinnastuu idiomaattiseen sanontaan *Valheella on lyhyet jäljet*, jonka pohjalta ilmaus lienee analogisesti muodostunut. Vaikeuksissa oleminen on sosiaalinen tilanne, jonka arvolataus on kiistatta negatiivinen.

Juoksukilpailussa voittamista merkitsevällä esimerkillä 21 sekä sodassa häviämistä merkitsevällä esimerkillä 22 on molemmilla selkeät antropomorfiset lähtökohdat: juoksukilpailun voittaja juoksee kilpakumppaniensa edellä niin, että toiset joutuvat todella katselemaan hänen kantapäitään, ja kuvaannollisesti polvillaan oleva armeija tai valtakunta on hävinnyt sodan ja alistunut voittajansa edessä, sillä polvistuminen jonkun edessä on kautta aikojen kuvannut nöyryymistä ja alistumista. Alistumisen olotilaan joutumista merkitsee ilmaus *Toisessa maailmansodassa Saksa pakotettiin polvilleen* (NS), jossa tilaan joutumisen merkitys syntyy verbistä *pakottaa* ja tulosijasta. Toisenlaista voittamista tarkoittaa ilmaus *fimalla jalat poikki* (TS), joka merkitsee rahapelissä voittamista.

Vaikeuksissa olemisen ja voiton tai tappion lisäksi aineistossa on esimerkkejä muunkinlaisista sosiaalisista tilanteista, mutta ne ovat lähes yksittäistapauksia. Esimerkiksi sosiaalista kanssakäymistä toisen ihmisen kanssa merkitsee ilmaus *kahen kannasa* (SMS), joka tarkoittaa kahden kesken olemista. Negatiivista sosiaalista kanssakäymistä merkitsee puolestaan ilmaus *Funtsaa vähä ennenku rupeet ampuun lonkalta* (NSS). Se tarkoittaa *Nykyslangin sanakirjan* mukaan harkitsemattomien väitteiden tai syytösten esittämistä. Mielenkiintoisena tapauksena mainittakoon ilmaus *syyvvään nyt papij jalakoja* (SMS), joka merkitsee sitä, miten kinkereillä ihmiset ryhtyivät syömään, kun pappi oli lähtenyt. Ilmaus kuvaa sosiaalista tilaisuutta, kinkereitä, ja papin jalkojen syöminen tarkoittaa, että kun pappi jalkoineen on poistunut paikalta, kinkeriväki voi rauhassa keskittyä syömiseen. Olisin odottanut, että alaraajojen nimitykset ilmaisisivat enemmänkin sosiaalisia tilaisuuksia, mutta näin ei kuitenkaan aineiston perusteella ole.

Kolmas sosiaalisten tilojen alaryhmä, jonka jäseniä alaraajojen nimitykset ilmaisevat, on valta- ja huoltosuhteet. Tähän ryhmään kuuluvat ilmaukset tarkoittavat jonkin hoivassa (23) tai vallassa (24) olemista.

(23) *olla jkn jalkain juuressa* (NS)

(24) *Suomi on monesti ollut sodan jaloissa*. (NS)

Esimerkki 23 merkitsee jonkun hoivassa tai oppilaana olemista (NS), ja se on luonteeltaan varsin positiivinen olotila. Voisi ajatella vaikkapa lasten olevan äitinsä jalkojen juuressa tai oppipojan opettajansa jalkojen juuressa niin, että äiti ja opettaja huolehtivat suojateistaan. Eräänlaista hoivassa olemista on myös se, että jokin asia on jonkun ihmisen vastuulla, sillä silloin asia on ikään kuin hänen hoivassaan. Vastuulla olemista merkitsee ilmaus *olla jnk kontilla* (YSM). Tutummalta kuulostaa ilmaus *olla jonkun kontolla*. Todennäköisesti jompikumpi ilmaus onkin kehittynyt toisen ilmauksen pohjalta.

Esimerkki 24 on puolestaan negatiivinen, sillä siinä Suomi on joutunut sodan valtaan. Oikeastaan vallassa oleminen vertautuu omistussuhteeseen. Onikki-Rantajääskön (2001: 108) mukaan omistussuhteet liittyvät läheisesti huolto- ja hallintasuhteisiin. Nimitän kuitenkin omassa tutkimuksessani hallintasuhteita selvyiden vuoksi valtasuhteiksi, mutta ne tarkoittavat suurin piirtein samaa kuin Onikki-Rantajääskön hallintasuhteet. Esimerkissä 24 Suomi on sodan vallassa eli ikään kuin sotatilan omistuksessa.

Vallassa olemisen ilmauksissa korostuu selvästi ero jonkin vallassa olemisen, jonkin valtaan joutumisen ja jonkin vallasta pääsemisen välillä. Vallassa olemista ilmaisee esimerkki 24. Vallassa olemisen tilaan joutumista kuvaa puolestaan ilmaus *joutua sodan jalkoihin* (NS)

ja vallassa olemisen tilasta irti pääsemistä ilmaus *päästä sodan jaloista* (NS). Merkityksen tulkinnassa avainasemassa ovat verbit *olla*, *joutua* ja *päästä* sekä olosijainen, tulosijainen ja erosijainen täydennys.

Vallassa olemisen ilmauksista toisissa korostuu vallankäyttäjän näkökulma ja toisissa vallankäytön kohteen näkökulma. Esimerkiksi ilmauksessa *lyödä jalat jkn t. jnk alta* (NS) näkökulma on vallankäyttäjän, kun taas ilmauksessa *langeta jkn jalkoihin* (NS) näkökulma on alistetun. Molemmissa ilmauksissa on kyse vallankäytöstä: ensimmäisen ilmauksen merkitys on 'saattaa kykenemättömäksi jhk, riistää jnk merkitys' (NS) ja toisen merkitys 'nöyrtyä jkn edessä' (NS). Jälkimmäisessä ilmauksessa vallankäyttöä osoittaa se, että joku nöyrtyy toisen ihmisen vallan takia. Vallankäyttöä ovat myös toisen ihmisen loukkaaminen ja ärsyttäminen, joista esimerkkinä on ilmaus *astua jkn liikavarpaille* (NS).

Sosiaaliin tilanteisiin liittyy yleensä ihmisten välistä vuorovaikutusta ja keskustelua, ja siksi myös mielipiteen tai suhtautumisen ilmaiseminen on sosiaalinen olotila, jota alaraajojen nimitykset voivat ilmaista. Eniten aineistossa on ilmauksia, jotka merkitsevät ylipäänsä jonkin mielipiteen tai suhtautumistavan ilmaisemista (25), sekä ilmauksia, jotka merkitsevät samaa mieltä olemista (26). Lisäksi on muutamia ilmauksia, jotka merkitsevät vastakkaista mielipidettä (27).

(25) *Minun kantani on, että* - - (P)

(26) *nähdä asia toisen kannalta* (P)

(27) *Kansa nousi jalalleen nimismiestä vastaan.* (SMS)

Esimerkissä 25 puhuja ilmaisee mielipiteensä, mutta ilmaus *minun kantani* ei vielä kerro, mitä mieltä puhuja on asiasta. Hänen varsinainen mielipiteensä käy ilmi vasta virkkeen loppuosasta. Joidenkin yleisesti mielipidettä tai suhtautumista merkitsevien ilmausten merkitystä voikin muuttaa vaihtamalla jotakin konstruktion tekijää. Esimerkiksi konstruktion *ottaa jonkin kannalta* (NS) merkitys muuttuu sen mukaan, mikä 'jokin' on: ilmaus *ottaa asia vakavalta kannalta* (NS) merkitsee, että asiaan pitää suhtautua vakavasti, kun taas ilmaus *leikin kannalta* (NS) merkitsee, että asia on pilaa tai hupailua. Konstruktiossa voi vaihtaa myös ihmistä tai asiaa, jonka kannan rakenne ilmaisee: ilmauksessa *meidän kannaltamme asiaa tarkastaen* (NS) asiaa katsotaan monikon ensimmäisen persoonan näkökulmasta, kun taas ilmauksessa *tunteen, järjen kannalta* (NS) tilannetta tarkastellaan tunteen tai järjen kautta.

Olotalitulkinta on erityisen selkeä samaa mieltä olemisen ilmauksissa, kuten esimerkiksi 26 tai ilmauksessa *olla jkn kannalla* (NS). Myös odottamista tai tilanteen kehittymisen seuraamista merkitsevä ilmaus *olla odottavalla kannalla* (P) ilmaisee tilassa olemista. Sen

sijaan vastakkaisen mielipiteen ilmaiseminen, kuten esimerkin 27 ilmaus *nousta jalalleen*, tuntuisi ilmaisevan ennemmin olotilaan siirtymistä. Tosin aineistossa on myös ilmaus *olla kielteisellä kannalla jhk, jnk suhteen* (P), joka ilmaisee vastakkaisen mielipiteen ilmaisemisen tilassa olemista.

Sosiaalisten olotilojen viimeisen ryhmän muodostavat asioitten tilaa kuvaavat ilmaukset. Ne kuuluvat sosiaalisten tilojen ryhmään sen vuoksi, että asioihin ja tilanteisiin, joita alaraajojen nimityksen sisältävät ilmaukset kuvaavat, liittyy yleensä ihmisten välistä toimintaa. Ilmaukset kuvailevat, millaisessa tilassa jokin asia on. Tila voi olla joko positiivinen (28) tai negatiivinen (29).

(28) *Kyllä sen on asiat hyvällä kannalla.* (SMS)

(29) *Perhe sittej jäi nuan onnettomasti, kamalallen kannalle kun isä oli kaatunut sodassa.* (SMS)

Molempien esimerkkien 28 ja 29 merkitystä voi varioida vaihtamalla alaraajan nimitystä määrittävän adjektiiviattribuutin toiseksi. Esimerkissä 28 asiat ovat *hyvällä kannalla*, mutta aineistossa on myös merkitykseltään päinvastainen esimerkki *olla huonolla kannalla* (SMS). Negatiivisen asiointilan ilmauksia on aineistossa enemmän kuin positiivisen asiointilan ilmauksia. Negatiivisia tiloja kuvaavat esimerkiksi sodan alkamista merkitsevä ilmaus *mennä tappelukannalle* (SMS) ja ilmaus *Työ ei sillä tekijällä jatka jalkojua* (SMS), joka merkitsee, että työ ei edisty. Negatiivisten asiointilojen ilmausten runsaus johtunee siitä, että alaraajoihin liittyy enemmän negatiivisia kuin positiivisia konnotaatioita.

Aineistossa on myös ilmauksia, jotka kuvaavat jonkin paikan tilaa (30) tai eräänlaista määrällistä tilaa (31). Niistäkin osan olisi voinut luokitella positiivisia tai negatiivisia tiloja ilmaiseviksi, mutta koska osa on luonteeltaan neutraaleja, päädyin esittelemään paikan tilaa ja määrällistä tilaa kuvaavat ilmaukset erikseen.

(30) *seutu, jota ihmisen jalka ei ole polkenut* (NS)

(31) *Mustika kukat ov vua àena yks kannassaa, puoluka kukat o tertussa.*  
(SMS)

Esimerkissä 30 relatiivilause määrittää sanaa *seutu* ja kuvaa, millaisesta alueesta on kyse. Paikan olotilaa kuvaavat myös ilmaukset, jotka merkitsevät, että jossakin paikassa ei ole tilaa, kuten ilmaus *Ol täänä tupa väkkee, ihan jalalla painain* (SMS). Määrällisen tilan ilma-

ukset kertovat, kuinka monen yksikön seurassa jokin esiintyy. Esimerkin 31 ilmaus *yksi kannassaan* merkitsee 'yksitellen, yksittäin' (SMS).

Sosiaalisten tilojen ryhmä on hyvin monipuolinen. Yhteistä kaikille alaryhmille on se, että niiden ilmaukset liittyvät jollain tavalla ihmisten väliseen vuorovaikutukseen tai ihmisen asemaan muiden ihmisten keskuudessa. Sosiaalisten tilojen ilmausten runsasta määrää kaikkien olotilanilmausten joukossa selittänee ihmiskeskeisyys: sosiaalisten tilojen osallistujia ovat ihmiset, ja koska jalat ovat keskeinen osa ihmistä, on ymmärrettävää, että alaraajojen nimitykset ovat alkaneet ilmaista sosiaalisia tiloja. Sosiaalisia tilojahan ei olisi olemassa ilman ihmistä, jonka ominaispiirteisiin sosiaalisuus kuuluu.

#### 4.1.3. Psykkiset tilat

Psykkisten tilojen ryhmä on pienin olotilanilmausten alaryhmä. Aineistossa esiintyy kuitenkin kohtuullisesti myös psykkisten olotilojen ilmauksia. Alaraajojen nimitykset ilmaisevat tajunnan ja tietoisuuden tiloja sekä mielialaa ja tunteita. Ryhmän pienestä koosta johtuen psykkisten tilojen ryhmä jakautuu alaryhmiin huomattavasti selkeämmin kuin suuri sosiaalisten tilojen ryhmä.

Tajunnan tiloja ovat hereillä (32) ja nukuksissa (33) oleminen. Lisäksi nukuksissa olemiseen vertautuvia tajunnan tiloja ovat makuulla tai levossa (34) olemisen tilat. Onikki-Rantajääskön (2001: 103) mukaan tajunnan tilojen joukossa on usein vastakohtapareja, kuten hereillä ja unessa oleminen, sekä jonkinlaisia niiden rajoilla olevia välitiloja, joita voi myös pitää unessa olemisen ilmauksina. Näin ollen makuulla tai levossa olemisen ilmaukset kuuluvat tajunnan tilojen ryhmään, koska makuulla olemiseen ja lepäämiseen liittyy usein tajunnan tilan liukuminen jonnekin hereillä ja nukuksissa olemisen rajamaille.

(32) *Käy hakemas maitua kun oot vielä seisahilla jaloolla.* (SMS)

(33) *jäärä reiren alle* (JM)

(34) *Vedetäänks pienet lonkat!* (TS)

Hereillä olemisen ilmauksia on aineistossa useita, kuten ilmaukset *olla jalalla* (SMS), *olla jalan päällä* (SMS) ja *olla jalkaviilasteella* (SMS). Monissa tapauksissa, kuten esimerkin 32 ilmauksessa *olla seisovilla jaloilla*, korostuu jalkeilla eli pystyssä oleminen, ja kaikissa tapauksissa hereillä ja jalkeilla olemista ilmaisee sana *jalka*. Sanan *jalka* yleisyys tässä merkityksessä johtunee siitä, että ollessaan hereillä ihminen on normaalisti pystyssä jalkojensa päällä. Esimerkki 33 puolestaan merkitsee liian pitkään nukkumista (SMS). Se on kuitenkin ainoa,



joka kuvaa selvästi nukkumista, sillä muut nukuksissa olemisen ilmaukset ilmaisevat yhtä aikaa joko nukkumista, lepäämistä tai makaamista eli hereillä ja nukuksissa olemisen rajoilla olevia tiloja, kuten esimerkki 34. Lonkan vetäminen voi merkitä myös laiskottelua.

Selkeitä tietoisuuden tilojen ilmauksia on aineistossa vähän, vain pari kappaletta. Ilmaukset merkitsevät jostakin asiasta selvillä olemista tai jonkin asian tietämistä (35). Aineistossa on myös ilmaus *päästä jalalle* (SMS), joka merkitsee asiasta selvillä olemisen tilaan siirtymistä.

(35) *Okko sää jalalla mikä se ruotivaivanen on?* (SMS)

Erilaisia mielialoja ja tunteita kuvaavia ilmauksia on aineistossa suunnilleen saman verran kuin tajunnan ja tietoisuuden tilojen ilmauksia. Mielenkiintoista on se, että suurin osa mielialojen ja tunteiden ilmauksista kuvaa negatiivisia olotiloja, kuten huonolla tuulella olemista (36) ja jännittyneenä tai varuillaan olemista (37). Iloisuuden ilmauksia (38) on aineistossa vain pari kappaletta.

(36) *Hän on noussut väärällä jalalla vuoteesta.* (NS)

(37) *hiipiä varpaillaan* (P)

(38) *Tämä kunov valamis, nin sen suhteen suap olla ihan hoosuttomassa jalassa.* (YSM)

Esimerkin 36 ilmaus *nousta väärällä jalalla* merkitsee, että joku on huonolla tuulella. Huonoa tuulta tai pahaa mieltä kuvaavat myös ilmaus *polkea, lyödä jalkaa* (P), jonka merkitys on 'olla vihainen tai tyytymätön', ja ilmaus *ottaa konttiin* (TS), joka merkitsee, että jokin asia harmittaa. Ilmaus *polkea, lyödä jalkaa* (P) on varsin läpinäkyvä: sen lähtökohta on selvästi todellisessa jalan maata polkevassa liikkeessä, joka saattaa näkyä ihmisen kehonkielenä silloin, kun hän on oikein vihainen. Abstraktistunutta ilmausta voi kuitenkin käyttää vihaisena olemisen merkityksessä, vaikka vihainen henkilö ei tekisikään alaraajoillaan minkäänlaisia liikkeitä. Samalla tavalla läpinäkyvä on myös esimerkki 37, joka merkitsee jännittyneenä tai varuillaan olemista (P). Henkilö, joka on varuillaan, saattaa hiipiä hiljaa varpaillaan, ettei herättäisi epätoivottua huomiota. Tämäkin ilmaus on kuitenkin abstraktistunut sen verran pitkälle, että sitä käytetään jännittyneenä tai varuillaan olemisen merkityksessä, vaikka kukaan ei olisikaan konkreettisesti varpaidensa varassa. Negatiivinen tunne on myös pelko, jota kuvaa ilmaus *Polvet lyövät loukkua* (NS).

Esimerkin 38 ilmaus *olla housuttomassa jalassa* merkitsee, että joku on iloinen ja huoleton (YSM). Ilmaus lienee syntynyt ajatuksesta, että puolipukeissa oleminen olisi jollain tavalla mukavampi olotila kuin kireissä vaatteissa oleminen. Sama merkitys on myös ilmauksella *olla jalat irti* (SMS). Sen lähtökohta on konkreettisessa liikkeessä: ihminen voi oikein innostuessaan hyppiä ilosta, joten ilmauksessa jalkojen irtoaminen maan pinnasta kuvaa iloisuutta.

Alaraajojen nimityksillä kuvattavat mielialat ja tunnetilat ovat enimmäkseen negatiivisia. Myös Onikki-Rantajääskö (2001: 232) on havainnut, että kielteisiä asennoitumisia ja mielialoja voi kuvata useammilla ilmauksilla kuin positiivisia tiloja. Havainnot tukevat antropomorfiseen käsitteistysmalliin perustuvaa hypoteesiani siitä, että alaraajojen nimityksiin liittyisi luonnostaan negatiivinen varaus. Oli jossain määrin yllättävää, että alaraajojen nimitykset ilmaisevat psyykkisiä olotiloja suhteellisen vähän. Näyttääkin siltä, että alaraajojen nimitykset ovat keskittyneet ilmaisemaan sosiaalisia ja fyysisiä tiloja.

## **4.2. Tavan ilmaiseminen**

Alaraajojen nimitykset ilmaisevat myös tapaa, joka on hyvin monipuolinen kieliopillinen suhde. Tapaa ilmaisevat usein adverbit, joita alaraajan nimityksen sisältävien ilmausten joukossa on kohtalaisen paljon ja joita olen käsitellyt laajasti tutkielmani luvussa 3.4.2. Tässä luvussa keskityn yleisesti siihen, miten alaraajojen nimitykset ilmaisevat tapaa, enkä kiinnitä huomiota niinkään siihen, ovatko ilmaukset adverbeja vai jotakin muuta.

Tapaa ilmaisevia muotoja on aineistossa melko paljon, yhteensä 116 kappaletta, ja ilmaukset jakautuvat kolmeen alaryhmään: liikkumisen tavan ilmauksiin, toimimisen tavan ilmauksiin sekä puhumisen tavan ilmauksiin. Liikkumisen tapaa kuvaavia ilmauksia on ylivoimaisesti eniten, koska alaraajojen tärkein tehtävä on ihmisen liikuttaminen paikasta toiseen. Kaksi muuta alaryhmää ovat hyvin pieniä liikkumisilmausten ryhmään verrattuina. Toisaalta ne ovat myös hyvin mielenkiintoisia, sillä ne eivät ilmaise alaraajojen prototyyppisimpiä tehtäviä. Alaryhmien koot näkyvät seuraavasta taulukosta:

Tavanilmausten ryhmät	Lukumäärä
Liikkumisen tapa	86
Toimimisen tapa	23
Puhumisen tapa	7
<b>Yhteensä</b>	116

Taulukko 5: Tavanilmausten ryhmien koot

#### 4.2.1. Liikkumisen tapa

Alaraajojen nimityksillä ilmaistavia liikkumiseen liittyviä ilmauksia olen käsitellyt jo aiemmin merkityksenmuutoksen sekä adverbien käsittelyn yhteydessä. Liikkumisen ilmaukset tulevat kuitenkin esille vielä uudelleen tässä vaiheessa, koska tavanilmauksissa ne muodostavat keskeisen luokan. Keskityn tässä luvussa siihen, millaista alaraajojen nimitysten kuvaama liike on.

Liikkumisen tavan ryhmään kuuluvat ilmaukset kuvailevat, miten joku tai jokin liikkuu. Yleisimmät tavat, joilla ihminen liikkuu, ovat käveleminen (1) ja juokseminen (2).

(1) *Kun se tiä ol niin huanoo niin myä ei saatu yhtään juaksutetuks, vaan tultih jalka jalast. (SMS)*

(2) *Juoksin minkä koivista lähti. (NS)*

Ihminen voi kuitenkin kävellä monella eri tavalla. Käveleminen voi olla mahdollisimman tavallista, kuten esimerkin 1 ilmauksessa *tulla jalka jalasta*, nopeahkoa, kuten ilmauksessa *panna toista jalkaa toisen eteen* (SMS), tai hitaampaa, kuten ilmauksessa *Ei nyt kiirettä kirkkoo oo vielä, suat astuu iha jalka jalan päälle* (SMS). Ihminen voi myös kävellä yhdessä jonkun toisen kanssa, jolloin henkilöt kävelevät samassa tahdissa, kuten ilmauksessa *kulkevat jalka jalaa* (SMS). Lisäksi joku voi tarvita kävellessään apua tai tukea. Sitä kuvaa ilmaus *käydä kolmella jalalla* (SMS), joka merkitsee, että henkilö kulkee kävelykeppiin nojaten.

Kävelyn laatua korostavat ilmaus *Niin se meni että ketarat keikku* (SMS), joka kuvaa kävelyn keinahtelevaa tyyliä, sekä ilmaus *heittää jalkaa* (NS), joka puolestaan kuvaa, millaista liikettä ihminen tekee jaloillaan kävellessään. On mielenkiintoista, että sama ilmaus *heittää*

*jalkaa* (SMS) merkitsee myös juoksemista tai pakenemista. Mielestäni mielikuva jalkojen heittämisestä kuvaa jopa paremmin nopeaa liikettä. Alaraajojen nimitykset voivat ilmaista myös paikkaa, jossa henkilö kävelee, sekä aikaa, jolloin kävelijä on liikkeellä. Ilmaus *maasjalakaasin* (JM) korostaa, että liikkuminen tapahtuu nimenomaan maan pinnalla, ja ilmaus *yöjällassa* (NS) kertoo, että liikkumisen ajankohta on yö.

Aineistossa ovat myös kävelemistä tarkoittavat ilmaukset *jalkapatikassa* (KM), *jalkarampsaa* (SMS) ja *jalkatenässä* (SMS). Ne eivät kerro liikkumisen tavasta muuta kuin sen, että liikkuminen tapahtuu normaalisti kävellen. Onkin mielenkiintoista, että aivan tavallisen kävelyn ilmaisemiseen on kehittynyt noin erikoisia ilmauksia. Ehkä tällä kertaa juuri ilmiön tavallisuus ja yleisyys ovat synnyttäneet useita erilaisia ilmauksia: kävellen liikkumisesta on tullut eräänlainen attraktiokeskus.

Aineistossa on myös ilmauksia, jotka kuvaavat hevosen tapaa liikkua kävellen, kuten ilmaus *Hevonen kävelee pää nulpuksis jalkajalkaa* (SMS). Tässä ilmauksessa on eräänlaista reduplikaatiota, koska sana *jalka* esiintyy kahdesti peräkkäin. Reduplikaatio on sananmuodostuskeino, jossa koko sanan tai sen osan kahdentaminen voi muodostaa esimerkiksi monikon (Häkkinen 1998 [1994]: 118). Tässä tapauksessa ei kuitenkaan ole kyse monikollisuudesta, vaan ilmaus muistuttaa enemmän suomen nykypuhekielessä yleistynyttä tapaa käyttää reduplikaatiota jonkinlaisena vahvistuskeinona. Puhuja voi esimerkiksi sanoa syövänsä tänään ruokaruokaa, joka tarkoittaa itse valmistettua lämmintä ruokaa eikä pikaruokaa. Samoin opiskelija voi sanoa menevänsä viikonlopuksi kotikotiin, joka ei tarkoita opiskelukaupungissa sijaitsevaa asuntoa vaan kotipaikkakunnalla olevaa vanhempien kotia. Nähdäkseni ilmauksessa *jalkajalkaa* reduplikaation tarkoituksena on korostaa jalan merkitystä liikkeen aikaansaajana.

Juoksemisen ilmaukset, kuten esimerkki 2, kuvaavat selvästi liikkumisen tapaa. Ilmaus *juosta minkä koivista lähtee* (NS) kuvaa sitä, että henkilö juoksee niin lujaa, kuin hän jalkojensa avulla pääsee. Rakenteeltaan samantyyppinen on ilmaus *juosta minkä kontit kestävät* (NS), mutta sen merkitys 'juosta sen verran kuin pystyy' tuntuu viittaavan ennemmin siihen, että juoksijan jalat eivät välttämättä kestä kovin suurta fyysistä rasitusta. Näiden kahden ilmauksen rakenteissa on havaittavissa analogisuutta.

Osa juoksemisen ilmauksista merkitsee pakenemista, kuten ilmaus *mennän niin kovaa kuj jalaan alta lähtöö* (SMS). Tässä ilmauksessa henkilö juoksee lujaa vauhtia karkuun. Joissakin pakenemisen ilmauksissa juoksijan rooli vaihtelee: ilmauksessa *ottaa jalat alleen* (NS) juoksija on aktiivinen tekijä, kun taas ilmauksessa *saada jalat alleen* (NS) juoksija on pikemminkin kokija, joka saa liikettä jalkoihinsa ilman omaa aktiivista panostaan. Toisin sanot-

tuna ensimmäisessä ilmauksessa korostuu se, että juoksija lähtee pakoon omasta tahdostaan, kun taas jälkimmäisessä ilmauksessa jokin ulkoinen seikka pakottaa juoksijan liikkeelle.

Juoksemisen ilmauksiin vertautuvat kiireistä liikkumista merkitsevät ilmaukset, kuten ilmaus *mennä pää kolmantena jalkana* (SMS). Siinä pää vertautuu jalkoihin, ja ilmauksen taustalla on määrällisiin arvoihin perustuva ajatus siitä, että mitä enemmän ihmisellä on jalkoja, sitä nopeammin hän pääsee etenemään. Liikettä nopeuttaa myös se, jos jalkojen päällä on kannettavana vain kevyt taakka. Tästä on esimerkkinä ilmaus *Sil on (lapsella) kevyj jalaka* (SMS). Jalat siis liikkuvat kevyesti, kun niiden omistaja on pieni ja kevyt.

Myös juoksemisen ilmaisemiseen on kehittynyt muutama erikoisempi ilmaus, nimittäin ilmaukset *juoksujalassa* (SMS), *juoksujalkaa* (NS), *juoksujalkaan* (SMS) sekä *karkujalkaa* (KM). Ne ovat kuitenkin hyvin läpinäkyviä, sillä niissä kaikissa esiintyy juoksemiseen tai karkaamiseen viittaava sana. Hauska ja kuvaava on ilmaus *ottaa sääret selkään* (NS). Se herättää mielikuvan lentämisestä, ja siinä sääret vertautuvat siipiin, joiden avulla pääsee liikkumaan nopeasti.

Kävelemisen ja juoksemisen lisäksi ihminen voi liikkua kulkuneuvolla (3), poistua paikalta (4), kahlata vedessä (5) tai kuljettaa jotakin raskasta esinettä jalkojensa avulla ponnistaen (6). Näiden liikkumistapojen ilmausten ryhmät ovat kuitenkin hyvin pieniä.

(3) *Vei (puheena olevan) hevosem mettäaj jalakanaan kun oli sinneppäem mennossa.* (SMS)

(4) *Kukaan ei saanut jalallaan astua laivasta.* (NS)

(5) *Siäl (Laajakosken järvellä) oltih jalkapohjasi.* (SMS)

(6) *Kylä senkin äijäparaan on vaan aina mentävä, nin kauvan kuhan vähänkin jalkansa juttaa.* (SMS)

Ryhmät eivät myöskään ole erityisen monipuolisia. Esimerkissä 3 kulkuneuvona on hevonen, ja yhtä ilmausta lukuun ottamatta kaikissa kulkuneuvolla liikkumisen ilmauksissa on kyse nimenomaan hevosella liikkumisesta. Poistumista merkitsevässä esimerkissä 4 korostuu se, että poistuminen tapahtuu nimenomaan liikkumalla jaloilla. Poistumiseen saattaa liittyä myös äkillinen liike, kuten ympäri kääntyminen ilmauksessa *pyörähtää kannoillaan* (NS), jossa liikkeen äkillisyyttä korostaa verbi *pyörähtää*. Poistumisen ilmauksiin liittyy jossain määrin negatiivinen sävy. Esimerkiksi ilmaus *Painu jalkoisiin, tai minä otan karpaasin (= piiskan)* (SMS) on selvästi kielteinen. Siinä negatiivisuus korostuu etenkin imperatiivin käytön takia. Imperatiivi esiintyy myös toisessa vastaavanlaisessa poistumista merkitsevässä ilmauksessa *Mitäs siinä häkkäroihtet, meej jalakohis* (SMS). Imperatiivi tuntuukin tuovan mo-

lempiin edellisiin esimerkkivirkkeisiin uhkaavan sävyn, joka vahvistaa ilmausten negatiivista tulkintaa.

Esimerkki 5 merkitsee vedessä kahlaamalla liikkumista. Se on aivan omanlaistaan liikkumista, sillä vesi elementtinä tarjoaa paljon haasteellisemmän liikkumisympäristön kuin maan kamara. Vesi nimittäin hidastaa liikettä, ja edetäkseen vedessä ihmisen on tehtävä paljon enemmän töitä kuin liikuessaan kuivalla maalla. Kaikissa kahlaamista merkitsevissä ilmauksissa on sana *jalkapohja*. Ilmaukset siis korostavat sitä, että ihmisen jalkapohjat ovat paljaina järven pohjassa. Esimerkissä 6 on kyse työläästä kuljettamisesta tai raahaamisesta (SMS). Ilmaus voi tarkoittaa joko jonkin taakan siirtämistä tai sitä, että esimerkin äijäparan jalat ovat huonossa kunnossa. Raskaan kuorman kuljettamista kuvaavat myös ilmaukset *jalkatenässä* (SMS) ja *jalkatenästä* (SMS).

Edellä esiteltyjen ilmausten lisäksi aineistossa on muutamia tapauksia, jotka myös omalla tavallaan kuvaavat liikkumisen tapaa. Esimerkiksi ilmaus *Sillä kiäntyy ketara* (SMS) kuvaa nopealiikkeistä tanssijaa ja ilmaus *tantsia tasajalkaa* (KKM) vihaista ihmistä, jonka tunteenpurkaukseen saattaa liittyä sitä tehostavia jalan liikkeitä. Nämä ovat kuitenkin lähes yksittäistapauksia.

Kun tutkielmani kolmannessa luvussa tarkastelin alaraajojen nimityksiä jatkumolla konkreettinen–abstrakti, havaitsin, että niiden eräs keskeinen merkitys on liikkuminen. Se ei kuitenkaan ole enää yhtä merkittävässä asemassa, kun alaraajojen nimityksiä tarkastellaan kieliopillisten suhteiden ilmaisijoina. Kieliopillisista suhteista alaraajat ilmaisevat nimittäin selvästi eniten olotilaa ja tilaan siirtymistä tai joutumista. Tavanilmaukset ovat vasta toiseksi suurin luokka, josta liikkumisen tavan ilmaukset muodostavat vain yhden osan – joskin kiistatta suurimman. Vaikka liikkuminen siis on edelleen oleellinen osa alaraajojen nimitysten merkitystä, alaraajojen nimitykset ilmaisevat kuitenkin enemmän abstraktisempia ja kieliopillisempia suhteita, joita käsillä oleva neljäs luku esittelee.

#### **4.2.2. Toimimisen tapa**

Ihmisen toiminnan tapaa kuvaavat, alaraajan nimityksen sisältävät ilmaukset muodostavat hyvin heterogeenisen kokonaisuuden. Tästä kategoriasta ei olekaan mahdollista muodostaa selkeitä alaryhmiä. Ainoa ilmauksia yhdistävä tekijä on se, että kaikki ilmaukset kuvaavat sitä, millä tavalla ihminen toimii tai tekee asioita.

Muutammat ilmaukset kuvaavat työn tulosta (7) tai sitä, miten ihminen tekee jotakin työtä (8). Aineistossa on myös pari esimerkkiä siitä, miten ihminen suhtautuu asioihin tai toisiin ihmisiin (9).

(7) *Kylläpä tuo kaappi on ku jaloon tehty.* (SMS)

(8) *Mä vetäsin lonkalta koko skaban mut silti mä pääsin läpi.* (TS)

(9) *Henest tule ylpjä ihminen kos astu niin kantpääläs.* (SMS)

Esimerkin 7 ilmauksen *jaloin tehty* merkitys on 'huonosti tehty' (SMS). Ilmaus on todennäköisesti syntynyt analogisesti ilmauksen *käsin tehty* pohjalta. Käsityönä tehdyt esineet hän ovat yleensä hyvälaatuisia, ja käsityö on nykyaikana arvostettua. Ilmaus *jaloin tehty* onkin muodostunut vastakohtaksi ilmaukselle *käsin tehty*. Esimerkki 7 tukee hypoteesia siitä, että alaraajoihin liittyy enemmän negatiivisia kuin positiivisia mielikuvia. Samaa hypoteesia tukee myös esimerkin 8 ilmaus *vetäistä lonkalta*, joka *Stadin slangin sanakirjan* mukaan merkitsee, että puhuja on tehnyt työnsä huolimattomasti tai valmistautumatta siihen. Jonkinasteista työn huonoa tulosta kuvaa myös ilmaus *oppia jtk kantapäin kautta* (P), joka merkitsee, että joku ottaa opikseen vasta tehtyään jonkin asian ensin väärin. Työn huonosta tekemisestä saattaa seurata, että henkilön on pakko poistua paikalta häpeää tuntien, kuten ilmauksessa *paeta häntä koipien välissä* (NS). Ilmausta on tulkittava zoomorfisesta mallista käsin, sillä koira laittaa häntänsä koipien väliin, kun se on häpeissään. Ilmausta on kuitenkin alettu käyttää myös ihmisestä.

Esimerkin 9 ilmaus *astua kantapäillään* merkitsee sitä, että joku suhtautuu alentuvasti muihin ihmisiin. Ilmaus on sikäli kuvaava, että konkreettisesti kantapäillään asteleva ihminen on korkeammalla kuin muut ja hieman takakenoisessa asennossa, jolloin muut ihmiset ovat ikään kuin häntä alempana. Suhtautumista toiseen ihmiseen kuvaa myös ilmaus *pettää seisoville jaloilleen* (SMS), jonka merkitys on 'suoralta kädeltä, julkeasti'. Sen voi tulkita merkitsevän joko toisen ihmisen luottamuksen pettämistä tai puolison pettämistä jonkun toisen henkilön kanssa. Ilmaus *seisoville jaloilleen* kuvaa pettämisen odottamattomuutta: petoksen kohteeksi joutunut henkilö ei ole ehtinyt edes istahtaa alas, kun hän saa kuulla tulleen petetyksi.

Ihmisen toimimisen tapaa kuvaavat myös ilmaukset, joiden merkitys on 'varta vasten' (10). Ne kertovat, että joku pitää jotakin asiaa niin tärkeänä, että esimerkiksi tulee paikalle pelkästään sen takia, kuten esimerkissä 10. Siksi nämä ilmaukset ovat luonteeltaan positiivisia. Vastaavia ilmauksia on aineistossa useita, ja olen esitellyt niitä tarkemmin jo aiemmin adverbien käsittelyn yhteydessä.

(10) *Jalonsyten lähiv viime pyhänä kirkolle kattomaan.* (SMS)

Työn huonoa tulosta ja ikävää suhtautumista toisiin ihmisiin kuvaavien ilmausten määrästä voi päätellä, että alaraajojen nimitykset eivät suoranaisesti ilmaise sitä, että jonkun toiminta olisi todella hyvää. Lähimpänä positiivista merkitystä on ilmaus *pitää pohkeissa* (SSS), joka merkitsee, että joku pystyy pitämään asiat hallinnassaan. Toisaalta merkityksen 'varta vasten' sisältäviä ilmauksia on aineistossa melko paljon, ja niiden merkitysvivahde on kiistatta positiivinen. Niillä on kuitenkin vain yksi ja sama merkitys, vaikka niitä onkin toimimisen tavan ilmausten joukossa määrällisesti paljon. Sen sijaan erilaisia negatiivisia merkityksiä on aineistossa useampia. Loppujen lopuksi toimimisen tapaa kuvaavia ilmauksia on aineistossa sen verran vähän, ettei ole mahdollista tehdä varmoja päätelmiä siitä, onko alaraajojen nimityksillä kuvattava toiminta luonteeltaan ensisijaisesti positiivista vai negatiivista. Jonkinlaista suuntaa ilmausten määrät tietysti antavat.

#### 4.2.3. Puhumisen tapa

Puhumisen tapaa kuvaavia ilmauksia on aineistossa todella vähän, joten käsittelen ne hyvin lyhyesti. Ryhmän jäsenet jakautuvat selkeimmin positiivisiin (11) ja negatiivisiin (12–14) puhumisen tavan ilmauksiin.

(11) *Se puhuu assien kannalleen.* (SMS)

(12) *Se (eukko) jalakatenästä noetu ja motkotti kun mies tuli juovuksissa kotiin.* (SMS)

(13) *Män jalkoneen toisen syvämmeen.* (SMS)

(14) *Kanan konttia!* (NS)

Positiiviseksi ilmaukseksi määrittelin esimerkin 11, joka merkitsee, että puheena oleva henkilö puhuu asian perusteellisesti läpi. Asioiden huolellinen selvittäminen keskustelemalla on positiivinen puheakti.

Aineistossa on enemmän esimerkkejä negatiivisesta kuin positiivisesta puheaktista. Negatiivista puhumisen tapaa edustaa esimerkki 12, jonka ilmaus *jalkatenästä* merkitsee Suomen murteiden sanakirjan mukaan 'jalkaa polkien'. Kokonaisuudessaan esimerkki 12 kuvaa vihaista suhtautumista. Noituminen ja motkottaminen ovat tietysti merkkejä siitä, että puhuja on vihainen, ja ilmauksen *jalkatenästä* merkitys vielä vahvistaa mielikuvaa. Esimerkki 13 puolestaan tarkoittaa, että joku pahoittaa toisen mielen (SMS). Ilmaus kuvaa hyvin mieli-



pahan aiheuttamista, sillä tunkeutuminen toisen sydämeen luo mielikuvan henkilökohtaisesta loukkauksesta. Esimerkki 14 kuvaa välinpitämätöntä tai halveksivaa suhtautumista johonkin asiaan tai toiseen ihmiseen (NS). Se on huudahdus, jonka puhuja yleensä tuhahtaa hieman kiihtyneessä mielentilassa. Siihen sisältyykin vahva tunnelataus.

Negatiivisten puheaktien hallitsevuus osoittaa taas kerran, että alaraajojen nimityksiin liittyy negatiivisuutta. Tosin samoin kuin toimimisen tapojen ilmausryhmä myös puhumisen tapojen ilmausryhmä on niin pieni, ettei sen perusteella voi tehdä varmoja johtopäätöksiä. Puhumisen tavan ilmauksiin liittyvät havainnot ovat kuitenkin mielenkiintoisia.

### 4.3. Ajan ja määrän ilmaiseminen

Sekä aika että määrä ovat hyvin keskeisiä ja abstrakteja kieliopillisia suhteita, ja alaraajojen nimitykset ilmaisevat myös niitä. Ajan ja määrän ilmauksia ei ole aineistossa määrällisesti kovin paljon, mutta niiden olemassaolo kertoo kuitenkin siitä, että alaraajojen nimitykset toimivat hyvinkin kieliopillisten suhteiden ilmaisijoina. Ryhmien koot näkyvät seuraavasta taulukosta:

Ajan- ja määränilmausten ryhmät	Lukumäärä
Ajalliset suhteet	28
Määrälliset suhteet	23
<b>Yhteensä</b>	51

Taulukko 6: Ajan- ja määränilmausten ryhmien koot

Joidenkin ilmausten kohdalla on vaikea päättää, ovatko ne ajan vai määrän ilmauksia. Esimerkiksi ikää ilmaisevat tapaukset voisivat olla ajanilmauksia sen vuoksi, että ne kuvaavat kulunutta aikaa. Olen kuitenkin määritellyt ne määränilmauksiksi, koska ne kuvaavat myös ikävuosien määrää.

Määränilmausten kohdalla on rajankäyntiä myös olotilanilmausten suuntaan. Esimerkiksi ilmaus *kahlata reisiä myöten lumessa* (P) voisi hyvin kuvata olotilaa, jossa ihminen tarpoo syvässä lumihangessa. Mielestäni se ja muut vastaavat ilmaukset kuvaavat kuitenkin yhtäläisesti jonkin aineen määrää.

Edellä mainitut esimerkit osoittavat hyvin sen, miksi alaraajojen nimityksillä ilmaistavien kieliopillisten suhteiden luokittelu ei ole aivan yksinkertaista. Ilmauksissa on paljon päällekkäisiä merkityksiä, ja jotkin ilmaukset olisi helpompi luokitella kuuluviksi yhtä aikaa useampaan eri luokkaan. Olen kuitenkin tullut siihen tulokseen, että aineiston käsittelyn kannalta yksinkertaisinta on, kun jokainen yksikkö sijaitsee vain yhdessä luokassa. Siksi olen joutunut joidenkin ilmausten kohdalla tekemään valintoja. Olen asettanut ilmaukset luokkiin sen perusteella, mitä ne tuntuvat selkeimmin ilmaisevan.

#### 4.3.1. Ajalliset suhteet

Alaraajojen nimitykset ilmaisevat muutamia ajallisia suhteita. Aineistossa ilmeneviä temporaalisuutta ilmaisevia suhteita ovat kesto, aikaan sijoittaminen sekä ajallinen muutos. Ajallisen keston ilmauksiin kuuluvat pitkäaikaista kesto (1), lyhytaikaista kesto (2) sekä samaan aikaan tapahtumista (3) kuvaavat ilmaukset.

(1) *Kantapäät levveeksi kävi kun sitä sekotti.* (SMS)

(2) *Yhtee kantaa (= yksikantaan) vastajaa, yks sana tulloo vastaukseksi.* (SMS)

(3) *Yksin jalantein pistäin sieläkin naapurissa.* (SMS)

Esimerkki 1 liittyy Suomen murteiden sanakirjan mukaan tilanteeseen, jossa puhuja valmistaa ohravelliä. Vellin kypsyminen kestää kauan, ja vellinsekoittajan kantapäät leviävät, koska hän joutuu seisomaan pitkään kattilan vieressä. Pitkää kesto (1) kuvaavat myös ilmaukset *jalansiten* (SMS), *olla pitkät jalat* (SMS), *jantusjaloin* (JM) sekä *polvekseen* (NS). Viimeinen esimerkki on Cajanderin runosta: *Ma poies mennehen polvekseen / näen lapsuusmaailman* (NS). Siinä ilmauksen *polvekseen* merkitys on 'ainiaaksi' (NS). Alaraajojen nimitysten käyttäminen pitkän keston ilmauksissa motivoituu todennäköisesti siitä, että pitkään kestävä seisominen alkaa tuntua jaloissa. Ilmauksessa *olla pitkät jalat* pitkää kesto (1) kuvaa jalkojen pitkänomainen muoto.

Lyhytaikaisen keston ilmauksia on aineistossa vain yksi kappale eli esimerkin 2 ilmaus *yhteen kantaan* (SMS), joka merkitsee 'yksikantaan, harvakseltaan'. Esimerkki 2 kuvaa siis henkilöä, joka puhuu vähän ja harvoin eli vastaa kysymyksiin harvakseltaan. Alaraajojen nimitykset eivät ilmeisesti ole mitenkään erikoistuneet ilmaisemaan lyhytaikaista kesto (2). Enemmän ne näyttäisivät aineiston perusteella ilmaisevan pitkäaikaista kesto (1).

Keston ilmauksiin sisällyttiin myös ilmaukset, joissa jokin asia tapahtuu samaan aikaan tai samalla kertaa kuin jokin toinen. Esimerkissä 3 puhuja käy liikkeellä ollessaan samalla

kertaa sekä naapurissa että jossakin toisessa paikassa. Samaa merkitystä ilmaisevat myös sanaliitot *samaan jalansyteen* (SMS), *yksissä jalkojen teissä* (SMS) sekä *yksissä jalkojen tiessä* (SMS). Näissä sekä esimerkin 3 ilmauksessa *yksin jalantein* samalla kertaa tapahtumisen merkitys syntyy ajatuksesta, että henkilön jalat ovat liikkeellä samalla tiellä tai polulla.

Aikaan sijoittamisen ilmauksia ei ole kovin monta. Tapahtumat sijoittuvat aikaan joko absoluuttisesta näkökulmasta (4) tai jonkun henkilön näkökulmasta (5) käsin. Näkökulmat voisi nimetä myös objektiiviseksi ja subjektiiviseksi näkökulmaksi ja näkökulman viitekehyyksi.

(4) *Mutta sitte alako kesäkuun kannalla (= lopulla) ilemat parantua.* (SMS)

(5) *Se om minunki jalakain aikana (= minunkin eläessäni) sanottu.* (SMS)

Esimerkin 4 ilmaus *kesäkuun kannalla* (SMS) ajoittaa tapahtumat kesäkuun lopulle. Virkkeen viitekehys on objektiivinen, sillä kesäkuun ajankohtaan ei voi vaikuttaa. Kesäkuun loppupuolta ilmaisee sana *kanta*, mitä voisi motivoida se, että kantapää on ikään kuin ihmisvartalon päätepiste. Antropomorfisesta näkökulmasta ajatellen ihmisen alkupiste olisi luonnollisestikin pää, josta edetään alaspäin kanonisemmista ruumiinosista kohti epäkanonisempia. Myös ilmauksessa *lumen kantaan* (SMS), joka merkitsee 'lumien aikaan', on objektiivinen viitekehys. Virkkeen näkökulma on absoluuttinen, koska lumentulon ajankohta riippuu luonnon kiertokulusta, johon ihminen ei voi vaikuttaa. Sen sijaan esimerkissä 5 viitekehys on subjektiivinen. Siinä tapahtumia tarkastellaan puhujan näkökulmasta, johon viittaa yksikön ensimmäisen persoonan persoonapronominin käyttö ilmauksessa *minunkin jalkaini aikana*. Jotakin on siis sanottu puhujan elinaikana. Ilmausta selittää ihmiskeskeisyys: jalat ovat ihmisruumiissa hyvin tärkeät ruumiinosat, joten ihmisen elinaikaa kuvataan puhumalla jalkojen ajasta eli siitä ajasta, jolloin jalat ovat olleet olemassa.

Aikaan sijoittamisen ilmaukset ovat hyvin mielenkiintoisia, ja siksi on oikeastaan sääli, ettei aineistossa ole enempää vastaavia ilmauksia. Aikaan sijoittaminen näyttäisikin olevan erittäin abstrakti suhde, jota kieliopillistumispolun keskivaiheilla olevat alaraajojen nimitykset eivät ainakaan vielä kovin täydellisesti ilmaise. Toisaalta muutamien harvojenkin esimerkkien olemassaolo kertoo siitä, että tulevaisuudessa alaraajojen nimitykset saattavat ilmaista enemmänkin aikaan sijoittamista.

Alaraajojen nimitykset ilmaisevat vain yhdenlaista ajallista muutosta: sitä, että jokin tapahtuu heti (6–8). Heti tapahtumista merkitseviä ilmauksia on kuitenkin aineistossa melko paljon.

(6) *Poika läks niilt jalasijoiltaa.* (KKM)

(7) *Minä menin aukaasohov veräjää ja ne (lehmät) lähti hypäämähän yksistä jalakaantiloosta.* (SMS)

(8) *Se (eräs poromies) noetuu kyllä oapisen täyven yksissä jalakaesas sijossa.* (SMS)

Lähes kaikissa heti tapahtumista merkitsevissä ilmauksissa mainitaan jalansijat tai jalantilat, kuten esimerkeissä 6–8. Ilmausten taustalla lienee mielikuva paikoillaan tietyssä paikassa seisovasta ihmisestä, joka jonkin yllättävän uutisen kuultuaan lähtee saman tien eli niiltä jalansijoiltaan liikkeelle. Jos ilmauksessa eivät esiinny jalansijat tai -tilat, siinä on yleensä jotakin ajatuksellisesti samansuuntaista, kuten ilmauksissa *lähteä samoilla jaloilla* (SMS) ja *lähteä niiltä jaloiltaan* (SMS). Nämä ilmaukset saattavat olla lähtöisin esimerkkien 7 ja 8 ilmausten *yksistä jalkojen tiloista* ja *yksissä jalkojensa sijoissa* kaltaisista ilmauksista, mutta niissä jalansijat ja -tilat ovat lyhentyneet niin, että ilmauksissa esiintyvät pelkät jalat. Monet heti tapahtumisen ilmaukset ovat myös rakenteellisesti samantyyllisiä siten, että ne koostuvat useamman kuin yhden sanan liitosta, kuten esimerkkien 7 ja 8 ilmaukset. Kirjoitusasu vaihtelee näissä tapauksissa jonkin verran: osa samantyyppisistä ilmauksista kirjoitetaan yhteen yhdyssanoiksi ja osa erikseen sanaliitoiksi.

Ajallisen muutoksen ilmaukset ovat yllättävän yksipuolisia. Olisi voinut olettaa, että koska alaraajojen nimitykset ilmaisevat merkitystä 'heti', ne ilmaisisivat myös heti tapahtumisen vastakohtaa 'myöhemmin'. Tällaisia ilmauksia ei aineistossa kuitenkaan ole. Alaraajojen nimityksistä heti tapahtumista ilmaisee erityisesti sana *jalka*; vain yhdessä tapauksessa samaa merkitystä ilmaisee sana *kanta*. Ajallista heti tai nyt tapahtumisen suhdetta ilmaisee myös kolmas ruumiinosan nimitys, nimittäin muoto *käsillä* (Ojutkangas 2001: 167). Sana *jalka* onkin saattanut omaksua heti tapahtumisen merkityksen analogian kautta *käsi*-sanana kieliopillisesta käytöstä. Heti tapahtumista kuvaavien ilmausten runsas määrä kertoo siitä, että alaraajojen nimitykset ilmaisevat ajallisista suhteista erityisesti sitä, että jokin tapahtuu heti.

#### 4.3.2. Määrälliset suhteet

Alaraajojen nimityksillä ilmaistavia määrällisiä suhteita ovat riittoisuus, laskettavuus ja jonkin mitta tai ulottuvuus. Riittoisuus tarkoittaa sitä, että jotakin voi olla tarpeeksi (9) tai liian vähän (10). Riittoisuuden kategoriaan kuuluvat myös ns. kokonaisuuden ilmaukset, joissa jotakin tarkastellaan kokonaan (11).

- (9) *Antaa (nuorten pyhäaamuna) nukkuan niin kàuvvon että jalaka pohojan ottaa.* (SMS)
- (10) *Ei niil,olè sev vertaa järkeä että tuosta kengän nokàsta kantapähän.* (SMS)
- (11) *Hän katsoi minua kiireestä kantapähän.* (NS)

Esimerkin 9 ilmaus *jalka ottaa pohjan* (SMS) merkitsee, että nuoret saavat sunnuntai-aamuna nukkua tarpeeksi. Ilmaus tuottaa mielikuvan, jossa ihminen on vedessä ja hänen jalkansa osuvat pohjaan. Pohjaa syvemmälle ei enää pääse, joten kun nukkumisen yhteydessä ihmisen jalka ottaa kuvaannollisesti kiinni pohjaan, hän on nukkunut tarpeeksi. Esimerkissä 10 jollakin ihmisellä on hyvin vähän järkeä. Vähäistä määrää merkitsevä ilmaus *kengännosta kantapähän* on hyvin kuvaava, sillä varpaiden kärkien ja kantapään välinen etäisyys ei ole kovin suuri. Vähäisyyttä kuvaavat myös ilmaukset *olla vähissä kannoissa* (SMS) ja *olla kintulla* (JM). Aineistossa ei ole esimerkkejä siitä, että jotakin olisi liikaa tai edes paljon. Esimerkki 11 tarkoittaa, että joku tarkastelee toista ihmistä perusteellisesti. Tämän merkityksen sisältävissä ilmauksissa mielenkiintoista on katseen tai tarkastelun etenemisen suunta: tarkastelu alkaa aina päästä ja muista kanonisemmista ruumiinosista ja etenee alaspäin kohti epäkanonisempia jalkoja. Vaikka jalat näissä ilmauksissa vaikuttavatkin vähemmän tärkeitä kuin pää, on huomionarvoista se, ettei jalkoja kuitenkaan unohdeta. Jalat ovat ihmisruumiin päätepiiste, johon tarkastelukin päättyy.

Alaraajojen nimitykset ilmaisevat myös laskettavuutta. Laskettaviin ilmauksiin kuuluvat iän ilmaukset (12) sekä eräänlaiset annokset (13–14).

- (12) *Viires vuos on jo jalkkae al hevosella.* (SMS)
- (13) *Vanahan aijan ihmiset sano että (panevat) kopran jalakoo kohti appeeseen jauhoja.* (SMS)
- (14) *Jahka ma annan toisellekkij jalaaller ryypy.* (SMS)

Esimerkki 12 kuvaa hevosen ikää, mutta aineistossa on myös vastaavanlainen ilmaus, joka kuvaa ihmisen ikää. Ihmisen ikä koostuu elinvuosista, joita on tapana laskea, ja ainakin länsimaisessa kulttuurissa ikä ilmoitetaan nimenomaan elinvuosien määränä. Esimerkit 13 ja 14 kuvaavat pieniä määriä, annoksia. Esimerkissä 13 annoksena on kourallinen jauhoja ja esimerkissä 14 joko lasillinen tai kulaus alkoholia. Kaikkia tämän ryhmän ilmauksia yhdistää se, että niissä esiintyy laskettavissa olevia elementtejä. Kuitenkin myös alaraajat ovat ilmauksissa tärkeässä osassa. Ikävuosia laskettaessa vuodet painuvat ihmisen jalkojen alle, ja taiki-

naan laitetaan jauhoja kourallinen jalkaa eli henkeä kohti. Tavallisesti annoksia laskettaessa käytetään toista ruumiinosan nimitystä, nimittäin päätä: esimerkki 13 voisi kuulua myös *kou-  
ra päätä kohti appeeseen jauhoja*. Se onkin saattanut toimia esimerkin 13 ilmauksen mallina. Ilmaus *ottaa toisellekin jalalle* on idiomaattinen, ja se merkitsee toisen ryypyn juomista. Esimerkissä 14 ilmausta on varioitu hieman, sillä siinä puhuja tarjoaa toisen ryypyn eli *antaa toi-  
sellekin jalalle*. Mielenkiintoinen kysymys on, mille ruumiinosalle kolmas ryppy osoitettaisiin, sillä jalkoja on ihmisellä vain kaksi.

Määrällisten suhteiden viimeisen alaryhmän muodostavat ilmaukset, jotka kuvaavat, mihin asti jokin aine ulottuu. Mittapuuna on ihmisen jalka ja sen eri osat. Mitta-asteikko etenee luonnollisesti jalan alaosasta kohti yläosia niin, että pienimmän määrän rajana on nilkka (15) ja suurimman rajana haarat (16).

(15) *seistä nilkkoja myöten vedessä* (P)

(16) *kahlata haaroja myöten lumessa* (P)

Nilkkojen ja haarojen väliin jäävät sääret, polvet ja reidet. Aineistossa on myös niihin asti ulottumista kuvaavia ilmauksia. Ilmaukset ovat luonteeltaan hyvin konkreettisia: esimerkeissä 15 ja 16 mitattavina aineina ovat vesi ja lumi, joissa ihminen seisoo tai kahlaa. Ilmauksia voi kuitenkin käyttää abstrakteissakin merkityksissä. Ihminen voi esimerkiksi kahlata polvia myöten huolissa.

#### **4.4. Asennon ja asennonmuutoksen ilmaiseminen**

Alaraajojen nimitykset ilmaisevat monia erilaisia asentoja, jotka jakautuvat luontevasti pystysuoriin ja vaakasuoriin asentoihin. Pystysuora asento kuuluu ihmisen kanonisiin piirteisiin (Ojutkangas 2001: 30). Näin ollen pystysuorat asennot ovat siis kanonisempia kuin vaakasuorat asennot. Vaakasuorat asennot ovat ns. ala-asentoja, joista kaikki eivät välttämättä sijoitu täydellisesti horisontaaliseen linjaan mutta kuitenkin alatasoon.

Erilaisten asentojen lisäksi alaraajojen nimitykset ilmaisevat asennonmuutoksia. Niillä tarkoitan siirtymistä joko ala-asennosta pystyasentoon tai pystyasennosta ala-asentoon. Lisäksi aineistossa on muutamia ilmauksia, jotka kuvaavat tilapäistä tai hetkellistä asennonmuutosta. Näissä tapauksissa muutos on hyvin lyhytaikainen eikä johda pysyvämpään asennonmuutokseen. Tällaisia ilmauksia ovat esimerkiksi *oikoa koipiaan* (NS) ja *sätkytellä pitkiä koipiaan* (P). Näissä esimerkeissä hetkellinen asennonmuutos tapahtuu todennäköisesti istuma-asennossa, ja muutos koskee pelkästään jalkojen asentoa eikä koko vartalon asentoa. Jalat

myös palaavat tilapäisen asennonmuutoksen jälkeen alkuperäiseen asentoonsa. Tällaisia ilmauksia on aineistossa kuitenkin niin vähän, etten käsittele niitä itsenäisenä alalukuna.

Vaakasuorissa asennoissa olemisen ja niihin siirtymisen ilmauksia on aineistossa lähes kaksi kertaa enemmän kuin pystysuorissa asennoissa olemisen ja niihin siirtymisen ilmauksia.

Ryhmiä koot näkyvät seuraavasta taulukosta:

<b>Asennonilmaukset</b>	<b>Lukumäärä</b>
Pystysuorat asennot	15
Vaakasuorat asennot	27
Tilapäinen asennonmuutos	3
<b>Yhteensä</b>	<b>45</b>

Taulukko 7: Asennonilmausten ryhmien koot

#### **4.4.1. Pystysuorat asennot**

Pystysuoriin eli ns. kanonisiin asentoihin kuuluvat seisoma- ja istuma-asennot. Tulkitsemisen asentojen kanonisuutta ja epäkanonisuutta antropomorfisen käsitteistysmallin kautta, jolloin pystyasennot ovat ihmiselle luonteenomaisempia kuin vaakasuorat asennot. Käsittelemisen alaraajojen nimityksillä ilmaistavia pystysuoria asentoja ensin niiden kanonisuuden vuoksi, vaikka niitä onkin vähemmän kuin vaakasuoria asentoja.

Ihmisvartalon prototyypin asento on pystysuora seisoma-asento, sillä jalkojen perustehtävänä on pitää ihminen pystyssä. Siksi on luonnollista, että seisoma-asentoa ilmaisevat juuri alaraajojen nimitykset. Aineistossa on yleisesti seisoma-asennossa olemista (1) kuvaavia ilmauksia ja seisomisen tapaa (2) kuvaavia ilmauksia.

(1) *Nopeasti hän oli taas jaloillaan.* (NS)

(2) *seistä haarat levällään* (P)

Esimerkissä 1 jalkojen mainitseminen korostaa niiden merkitystä asennon kannalta, sillä seisoma-asennossa oleva ihminen on nimenomaan jalkojensa päällä. Esimerkki 2 puolestaan kuvaa tarkemmin, millaisessa asennossa ihminen seisoo. Samanlaisia jalat erillään seisomisen tapaa kuvaa myös erikoinen ilmaus *rattasreis* (JM). Muunlaista seisomisen tapaa

alaraajojen nimitykset eivät kuitenkaan ilmaise, vaan loput seisoma-asennossa olemista tarkoittavat ilmaukset kuvaavat pelkästään yleisesti seisomista. Ilmeisesti seisoma-asento on ihmiselle niin tyypillinen asento, ettei sitä tarvitse kuvailla kovin monipuolisesti.

Myös istuma-asento on ihmiselle tyypillinen asento. Lasken sen mukaan pystysuoriin asentoihin, sillä siinäkin ihmiskehon yläosa on pystysuorassa asennossa alaosan taipumisesta huolimatta. Istuma-asennon ilmauksia on aineistossa vain kaksi. Toinen ilmaisee istumisen paikkaa (3) ja toinen istumisen tapaa (4).

(3) *istua jkn polvella t. polvilla* (P)

(4) *Istu ny siinä pökölavittalla (= tuoli, jakkara) kaharareisin.* (JM)

Esimerkissä 3 istuminen sijoittuu jonkun syliin. Vaikka sylissä oleva ihminen istuu yleensä tukevasti enimmäkseen toisen ihmisen reisien päällä, on silti tapana puhua polvella istumisesta. Esimerkin 4 ilmaus *kaharareisin* (JM) puolestaan kuvaa sitä, että joku istuu tuolilla jalat harallaan. Kuvittelin ensin, että aineistossa olisi enemmän istuma-asennon ilmauksia. Luultavasti istuma-asentoihin kuitenkin pätee sama kuin seisoma-asentoihin: koska istuminen on niin tavallinen asia, sitä ei ole tarpeen kuvailla monilla erilaisilla ilmauksilla.

Seisoma- ja istuma-asentojen lisäksi aineistossa on muutamia ilmauksia, jotka kuvailevat seisoma-asentoon siirtymistä eli pystyyn nousemista. Pystyyn nousemisen ilmauksissa esiintyvät alaraajojen nimitykset korostavat alaraajojen tärkeyttä seisoma-asennon hallinnassa. Asennonmuutoksen ilmaukset kuvaavat yleisesti seisomaan nousemista (5) sekä seisoma-asennon oppimista (6).

(5) *ponnahtaa jaloilleen* (NS)

(6) *Se (lapsi) otta vähä jalkkohis jo.* (SMS)

Pystyyn nousemista kuvaavat ilmaukset rakentuvat verbistä ja tulosijasta, kuten esimerkiksi 5, jossa verbi *ponnahtaa* kuvaa varsin äkillistä liikettä. Verbinä voi olla myös *päästä*, kuten ilmauksessa *pääsi ketarollensa* (SMS). Tulosijan käyttö on rektion mukaista mutta myös ajatuksellisesti motivoitua, koska ilmaukset kuvaavat uuteen asentoon tulemistä tai päättymistä. Esimerkki 6 kuvaa lasta, joka on oppinut, miten nousta pystyyn (SMS). Asennonmuutos on lapsen kohdalla oleellinen, sillä se muuttaa hänen prototyypillisen asentonsa konttausasennosta seisoma-asennoksi.

Molemmissa esimerkeissä 5 ja 6 alaraajan nimitys on monikossa ja siihen on liittyneenä possessiivisuffiksi. Onikki-Rantajääskön (2001: 129) mukaan ruumiinosan nimityksen



sisältävissä ilmauksissa possessiivisuffiksin läsnäolo korostaa sitä, että ruumiinosa on ilmauksen subjektin oma. Vaikka koko aineistossani possessiivisuffiksillisia muotoja on huomattavasti vähemmän kuin possessiivisuffiksittomia muotoja, asennonilmauksista omistusliitteellisiä muotoja on reilusti yli kolmannes. Tämä on ymmärrettävää, koska asennonilmauksissa nimenomaan asennossa olevan ihmisen omien ruumiinosien rooli on keskeinen. Toisaalta omistusliite ei välttämättä ole tarpeellinen, sillä ruumiinosat ovat hyvin itsestään selvästi asennossa olevan ihmisen omia.

Pystysuorien asentojen ilmausten yllättävän pieni määrä vaakasuorien asentojen ilmausten määrään verrattuna voi johtua siitä, että pystysuora seisoma- tai istuma-asento on niin tavallinen. Asennon yleisyys vaikuttaa siihen, ettei sitä tarvitse kuvata monilla erilaisilla tai erikoisilla ilmauksilla. Pystysuorien asentojen ilmauksia on aineistossa kuitenkin sen verran, että seisoma-asennon keskeisyys käy ilmi: se on ihmiselle tyypillinen asento, jossa olemista ja johon siirtymistä alaraajojen nimitykset ilmaisevat.

#### **4.4.2. Vaakasuorat asennot**

Vaakasuoria asentoja eli ala-asentoja ovat konttausasento ja makuuasento. Ala-asentoihin liittyy negatiivisia mielikuvia, ja niitä pidetään epäkanonisina asentoina, koska ne eivät ole ihmiselle kovin luonnollisia. Koko epäkanonisen asennon käsite muodostuu oikeastaan vertaamalla sitä kanoniseen asentoon: se, mikä ei ole kanoninen, on epäkanoninen. Onikki-Rantajääskö (2001: 92) toteaaakin, että kanoninen asento on eräänlainen taustaoletus, jota vasten epäkanonisia asentoja peilataan. Konttaus- tai makuuasennossa ollessaan ihminen on kutakuinkin puolustuskyvytön. Ala-asennot ovat siis ihmiselle epäkanonisia, sillä kanonisessa asennossa ihminen seisoo ylväästi pystyssä ja pystyisi tarpeen tullessa myös puolustautumaan. Makuuasennossa olemiseen liittyy usein myös sairastaminen, joka on epäkanoninen tila. Toisaalta makuuasennon voisi nähdä myös ihmisen luonnollisena tilana, koska nukkuminen on väistämätön osa ihmisen jokapäiväistä elämää. Makuuasennon tulkitseminen epäkanoniseksi asennoksi riippuu siis kontekstista.

Makuuasennon (7) ilmauksia on aineistossa vain pari kappaletta. Aineistossa on toki muutamia nukkumista, makaamista tai lepäämistä merkitseviä ilmauksia, kuten ilmaus *vetää lonkat* (TS), mutta olen tulkinut niiden ilmaisevan enemmän olotilaa kuin asentoa, ja siksi olen käsitellyt ne olotilanilmausten yhteydessä. Lisäksi aineistossa on erikoisempia ilmauksia, joissa ihminen on makuuasennossa mutta hänen jalkansa osoittavat ylöspäin. Nämä ilmaukset merkitsevät kaatuneena olemista (8).

(7) *reiret krekus ja varpahat rusetilla* (JM)

(8) *Jolles pirs suutas kii ni mä verä ettäs olèk ketàra pàin taèvast.* (SMS)

Esimerkin 7 ilmaus *reiret krekus* merkitsee, että kaksi ihmistä makaa reidet lomittain (JM). Ilmaus voi olla joko konkreettinen tai abstrakti: konkreettisena se tarkoittaa asentoa, ja abstraktisena sitä voi käyttää puhuttaessa nuorten seurustelusta (JM). Tämän asennon muodostaa kaksi ihmistä, joten se ei ole ihmiselle aivan ominainen asento. Tyypillisestihän ihminen muodostaa asentonsa yksin.

Esimerkki 8 on uhkaus. Siinä puhuja uhkaa kaataa puhuteltavan niin, että puhuteltava kaatuu selälleen jalat taivasta kohti. Jalkojen ylhäällä oleminen on tietysti kuvaannollista, sillä harvoin kaatunut ihminen todella makaa niin, että hänen jalkansa osoittaisivat ylöspäin. Jalkojen ylöspäin suuntautuva asento korostaakin sitä, että kaatuneessa asennossa ihminen on väärinpäin: kun ihminen on oikeinpäin eli normaalissa seisoma-asennossa, hänen jalkansa osoittavat alaspäin, mutta kaatuneena ne osoittavat ylöspäin. Lisäksi jalkojen asento korostaa makuuasennon epäkanonisuutta. Aineistossa on myös pari ilmausta, joissa kaatuneen ihmisen ylöspäin osoittavat jalat kuvaavat metaforisesti kuun hahmoa. Ilmauksessa *Kuu katselee ketarat (= sakarat) pystyssä* (NS) kuu on kallellaan sakarat ylöspäin ja sakarat vertautuvat kaatuneen ihmisen ylöspäin sojottaviin alaraajoihin.

Ala-asentoihin kuuluvat myös konttaus- (9) ja polviasennot (10). Konttausasunnoissa ihmisen kaikki neljä raajaa ovat vasten alustaa, ja ihminen etenee kaikkien raajojensa avulla. Polviasennossa ihminen puolestaan on vain alaraajojensa varassa niin, että joko molemmat polvet tai vain toinen tukeutuvat alustaan. Usein ihmisen asentoa leimaa se, että jokin ruumiinosana on vasten alustaa ja ihmisen paino on joko osittain tai kokonaan ilmauksessa mainitun ruumiinosan päällä (Onikki-Rantajääskö 2001: 88). Siksi asentoja nimitetään juuri niiden kannalta keskeisten ruumiinosien mukaan.

(9) *Matti oli niin kännis, et tuli kotja neljin jalvoin.* (SMS)

(10) *ampua polvelta* (NS)

Konttausasentoja voi tulkita joko antropomorfisesta tai zoomorfisesta mallista käsin. Antropomorfisesta mallista katsottuna konttausasento on epäluonnollinen, kuten esimerkiksi 9, jossa Matti on joutunut konttausasentoon, koska hän ei humalatilasta voisi pysyä enää pystyssä. Zoomorfisesta mallista katsottuna neljän raajan varassa oleminen on puolestaan hyvin luonnollinen asento, sillä monet eläimet kulkevat neljällä jalalla. Ilmausta *Koira nostaa koipeaan* (NS) on pakko tulkita zoomorfisen mallin kautta, koska siinä tekijänä on eläin. Il-

mauksen merkitys on kuitenkin laajentunut eläinmaailmasta ihmismaailmaan, sillä ilmausta voi käyttää myös puhuttaessa ihmisen virtsaamisesta. Konttausasentoa kuvaa vielä ilmaus *olla kontillaan* (P), jossa esiintyy alaraajan nimitys *kontti*. Kontillaan oleva ihminen on siis konttinsa päällä. Mielenkiintoista on, että tästä ilmauksesta ei eksplisiittisesti käy ilmi, että asennossa ovat mukana myös kädet ja että asento sijoittuu alatasoon. Ilmaus onkin abstraktistunut varsin pitkälle, koska kielenkäyttäjät ajattelee automaattisesti sen tarkoittavan ala-asentoa, vaikka periaatteessa myös pystyasennossa olemisen tulkinta olisi mahdollinen.

Esimerkki 10 kuvaa polviasentoa, josta esimerkiksi armeijassa tai ampumakilpailussa voidaan ampua (NS). Tällainen polviasento ei ole ihmiselle kovin tavallinen, sillä polviasennosta ampuminen ei ole jokapäiväinen tapahtuma. Ihmiselle tutumpi ja luonnollisempi on sellainen polviasento, jossa molemmat polvet tukeutuvat alustaan ja jossa ihminen ikään kuin seisoo tai istuu polviensa varassa.

Vaakasuorissa asennoissa olemista kuvaavien ilmausten lisäksi aineistossa on myös vaakasuoriin asentoihin siirtymistä kuvaavia ilmauksia. Ilmaukset jakautuvat kahtia hallittuihin ja hallitsemattomiin asennonmuutoksiin. Esimerkiksi polvilleen laskeutuminen (11) on hallittu asennonmuutos ja kaatuminen (12) hallitsematon.

(11) *langeta polvilleen jkn edessä* (NS)

(12) *Menikö ketarat alt pois?* (SMS)

Esimerkki 11 kuvaa sitä, miten joku laskeutuu seisoma-asennosta ala-asentoon polviensa varaan. Asennonmuutos on hallittu, koska ihminen päättää itse, milloin hän laskeutuu polviasentoon. Polvilleen laskeutuminen voi myös tapahtua hitaasti ja rauhallisesti. Jos esimerkissä 11 olisi näkyvissä subjekti, se olisi aktiivinen tekijä. Asento muuttuu hallitusti oikeastaan myös ilmauksessa *heittää, vetää lonkalta* (NS), joka on painisanastoa ja merkitsee lonkkaheittoa. Siinä muutos saattaa kyllä kohdistua kokijaan yllättäen, mutta asento muuttuu kuitenkin ennalta tutulla tavalla.

Sen sijaan esimerkki 12 kuvaa selvästi hallitsematonta asennonmuutosta eli kaatumista. Ilmauksessa jalat menevät kuvaannollisesti alta pois eli eivät enää kannattele ihmistä, mikä seurauksena hän kaatuu. Kaatuminen tapahtuu yllättäen, eikä kaatuva pysty yleensä itse vaikuttamaan liikerataansa. Kaatuva henkilö on kokija, sillä hän ei ole tilanteessa aktiivinen, vaan kaatuminen tapahtuu hänelle. Ilmauksessa voi olla näkyvissä myös tekijä, joka aiheuttaa kaatumisen, kuten ilmauksessa *Aalto tempasi jalat alta* (NS). Toki henkilö voi myös itse aiheuttaa kaatumisensa, kuten ilmauksessa *Minä lyön ketarat kenttään* (SMS), mutta se ei kuitenkaan ole kovin tavallista.

Hallitsematonta asennonmuutosta kuvaa myös ilmaus *kieriä alas pää kolmantena jalkana* (NS), jonka merkitys on 'nurin niskoin'. Sekin siis tarkoittaa kaatumista. Mielenkiintoista on se, että ilmaus *pää kolmantena jalkana* voi merkitä myös kiirettä. Merkitysten välillä on yhteys, sillä kiirehtiminen saattaa joskus johtaa siihen, että kiirehtijä vaikkapa kompastuu ja kaatuu. Kaatuilemista merkitsee myös ilmaus *sotkeutua jalkoihinsa* (SMS).

Vaakasuorien asentojen ilmausten suuri määrä kertoo siitä, että ihmisen epätavallisen tilan ilmaisemiseen on syntynyt enemmän ilmauksia kuin tavallisen tilan ilmaisemiseen. Se on luonnollista, sillä yleensä kaikki erikoinen kiinnostaa enemmän kuin tavallinen. Asennonilmauksissa huomiota kiinnittää myös se, että sana *jalka* esiintyy vain noin kolmanneksessa ilmauksista ja että *jalka*-sanan murteelliset synonyymit eli sanat *ketara*, *koipi* ja *kontti* esiintyvät yhteensä useammassa ilmauksessa kuin sana *jalka*. Vaikuttaakin siltä, että erityisesti asentoja ilmaisevat herkästi hieman erikoisemmat alaraajojen nimitykset, mikä johtunee siitä, että valtaosa asennonilmauksista kuvaa epätavallisia asentoja.

#### 4.5. Sijainnin ja suunnan ilmaiseminen

Alaraajojen nimitykset ilmaisevat myös sijaintia ja suuntaa. Vaikka jossakin sijaitseminen ja johonkin suuntaan eteneminen ovat keskeisiä kieliopillisia suhteita, alaraajojen nimitykset ilmaisevat niitä kohtalaisen vähän verrattuna aiemmin käsiteltyihin kieliopillisiin suhteisiin. Aineistossa alaraajojen nimitykset osoittavat takana, alhaalla ja lähellä sijaitsemista. Ryhmien koot näkyvät seuraavasta taulukosta:

Sijainnin- ja suunnanilmaukset	Lukumäärä
Takana oleminen	15
Alhaalla oleminen	5
Lähellä oleminen	4
Muut	3
<b>Yhteensä</b>	27

Taulukko 8: Sijainnin- ja suunnanilmausten ryhmien koot

Sijainninilmaukset sijoittuisivat luontevasti akseleille takana–edessä ja alhaalla–ylhäällä. Alaraajojen nimitykset eivät kuitenkaan ilmaise lainkaan edessä tai ylhäällä olemista

vaan pelkästään takana ja alhaalla olemista. Suuntaa kuvaavat muodot ilmaisevat puolestaan taakse ja alas siirtymistä. Ihmisruumiin rakenteen perusteella onkin luonnollista, että alaraajojen nimitykset ilmaisevat nimenomaan alhaalla olemista, koska jalat muodostavat vartalon alaosan. Takana olemisen merkitys lienee langennut alaraajojen nimityksille sen vuoksi, että edessä olemista ilmaisevat luonnollisemmin esimerkiksi kädet, joiden toiminta-alue on vartalon etupuolella. Takana olemisen merkitys on saattanut kehittyä myös zoomorfisen ajattelun kautta: eläimen alaraajat jakautuvat etu- ja takajalkoihin, ja takajalkojen sijainti ruumiin takaosassa on saattanut siirtää merkityksensä ihmisen alaraajoihin.

Takana, alhaalla ja lähellä sijaitsemista osoittavien ilmausten lisäksi aineistossa on pari esimerkkiä, jotka ilmaisevat, että jotakin tapahtuu jostakin käsin. Esimerkiksi ilmauksessa *Onkitoa voa iha pohjast jalo (= pohjassa seisten) mitä myö siinä nyt veniellä teheä* (SMS) ilmaus *pohjasta jaloin* kuvaa sijaintia eli järven pohjaa, josta käsin puhuteltavat onkivat. Vastaava tapaus on ilmaus *penkiltä jaloin* (SMS), jossa sijaintina on penkki. Näissä tapauksissa muoto *jaloin* on selkeä adpositio, ja sen tehtävänä näyttäisi olevan jonkinlainen ilmauksen osoittaman sijainnin vahvistaminen. Koska tällaisia tapauksia on aineistossa äärimmäisen vähän, en käsittele niitä erillisenä sijainninilmausten alalukuna enkä syvenny niihin tämän enempää.

#### 4.5.1. Takana oleminen

Takana olemisen ilmaisemiseen on kehittynyt monia melko samantyyppisiä ilmauksia. Alaraajojen nimityksistä takana olemisen merkitys näyttää langenneen erityisesti kantapäälle, sillä suurinta osaa takana olemista tarkoittavista muodoista ilmaisevat sanat *kanta* (1) ja *kantapää* (2). Takana olemisen merkityksen ilmaiseminen on erityisesti näiden sanojen tehtävä, koska kantapää muodostaa alaraajan kaikkein takimmaisen pisteen.

(1) *seurata, juosta jkn kannoilla* (NS)

(2) *Vaikka tyttö kuinka juoksi, niin se soattaja ol' ain kantapäil.* (SMS)

Suurin osa takana olemista ilmaisevista alaraajojen nimityksistä esiintyy adpositioina, kuten muoto *kannoilla* esimerkissä 1. Joukossa on kuitenkin myös esimerkin 2 tyyppisiä tapauksia, joissa alaraajan nimitys ei ole adpositio vaan ennemmin adverbi. Tosin esimerkin 2 adverbi *kantapäillä* muuttuisi adpositioksi, jos esimerkkiin lisättäisiin tieto siitä, kenen kantapäillä saattaja on.

Vaikka takana olemisen ilmaiseminen on erityisesti sanojen *kanta* ja *kantapäätä* tehtävä, ne eivät ole ainoita kyseistä sijaintia ilmaisevia sanoja. Niiden lisäksi samassa merkityksessä esiintyvät aineistossa ainakin sanat *jalka* (3) ja *kinttu* (4).

(3) *Yhres mennäjä jalka jalas puukatokseen, koira ja minä.* (SMS)

(4) *Japanilaisten kintuilla juoksi suomalaiskolmikko.* (NS)

Esimerkissä 3 takana olemisen merkitys syntyy ajatuksesta, että koiran ja puhujan jalat ovat peräkkäin. Esimerkissä 4 kintut ovat samassa asemassa kuin kantapäät esimerkissä 2: takana oleva suomalaiskolmikko ei konkreettisesti astu japanilaisten kinttujen päälle eikä saattaja tytön kantapäille, vaan alaraajoille astuminen kuvaa metaforisesti takana olijan läheisyyttä kohteeseensa.

Takana olemisen ryhmään kuuluvat myös ilmaukset, jotka kuvaavat suuntaa eli taakse siirtymistä (5), taaksepäin osoittamista (6) sekä takana olemisen tilasta poistumista (7).

(5) *pureutua edellä hiihtävän kantaan* (P)

(6) *Toinen jalkaterä oli jäläkihin käsin.* (SMS)

(7) *karistaa vihollinen kantapäiltään* (NS)

Esimerkissä 5 edellä ja takana hiihtävien läheistä sijaintia korostaa verbi *pureutua*, joka kuvaa todella tiukkaa kiinnittymistä. Taakse siirtymisen ilmauksessa tuntuu luonnolliselta, että alaraajan nimitys *kantaan* on tulosijassa, sillä kyseessä on takana olemisen tilaan tuleminen. Esimerkki 6 tarkoittaa Suomen murteiden sanakirjan mukaan, että toinen jalkaterä osoittaa taaksepäin, eli ilmaus kuvaa selvästi suuntaa. Esimerkki 7 puolestaan kuvaa sitä, että vihollinen jää niin paljon jälkeen, ettei hänen voi enää sanoa olevan edellä menevän välittömässä läheisyydessä. Takana olemisen tilasta poistumista merkitsevissä ilmauksissa on vastaavasti erosija. Tulo- ja erosijan esiintyminen johtuu tietysti verbien rektioista, mutta nekin omalta osaltaan korostavat taakse siirtymistä tai takana olemisen tilasta poistumista.

Takana olemista ja taakse siirtymistä kuvaavat ilmaukset eivät ole kovin monipuolisia, vaikka niitä määrällisesti onkin aineistossa melko paljon. Sanojen *kanta* ja *kantapäätä* hallitsevuus näiden ilmausten joukossa on ajatuksellisesti motivoitua.

### 4.5.2. Alhaalla oleminen

Alhaalla olemista merkitseviä ilmauksia ei ole aineistossa kovin paljon, mutta käsittelen niitä silti lyhyesti omana alalukunaan. Tähän ryhmään kuuluu sekä alhaalla olemisen (8) että alas siirtymisen (9) ilmauksia.

(8) *Jalostaan ne söe lehmät ennen.* (SMS)

(9) *laskea housunsa kinttuihin* (NS)

Esimerkki 8 tarkoittaa, että lehmät syövät heinää maasta eli jaloistaan (SMS). Heinä siis sijaitsee alhaalla. Esimerkissä 9 joku puolestaan riisuu housut jaloistaan eli laskee ne alas. Alhaalla olemista kuvaa molemmissa esimerkeissä alaraajan nimitys, koska jalat ovat yleensä vasten maan pintaa, jota alaraajojen nimitykset metaforisesti edustavat. Alaspäin suuntautuva liike kohdistuu siis jalkoihin ja maahan. Vastaavasti myös ilmaus *putos jalkoin* (SMS) tarkoittaa, että jotakin on pudonnut jalkojen viereen eli maahan. Samoin alaspäin suuntautuvaa liikettä kuvaa ilmaus *Jalalle – vie!* (NS), joka tarkoittaa kiväärin asettamista maahan jalan viereen.

Ihmiskehon rakenteen kannalta tuntuu todella luonnolliselta, että alhaalla olemista sijaintina ja suuntana ilmaisevat alaraajojen nimitykset. Koska alhaalla oleminen on alaraajojen luonnollinen sijainti, odotin, että ilmauksia olisi ollut aineistossa enemmän ja että ne olisivat olleet monipuolisempia. Ehkä kyseessä on jälleen niin tavallinen ja yleinen ilmiö, että sitä ei sen vuoksi ilmaista kovin erikoisilla tavoilla.

### 4.5.3. Lähellä oleminen

Kaikkein vähiten aineistossa on ilmauksia, jotka kuvaavat lähellä sijaitsemista. Toisin kuin kahdessa edellisessä sijainnilmausryhmässä, tässä ryhmässä ei ole yhtään ilmausta, joka kuvaisi suuntaa eli lähelle tulemista, vaan kaikki ilmaukset kuvaavat sijaintia eli lähellä olemista. Aineiston esimerkit ilmaisevat lähellä (10), ympärillä (11) ja vieressä (12) olemista.

(10) *Min<sub>c</sub> on kaik lapsei ihlan täs jalajjuures, naimisis täss<sub>c</sub> ympäristös.* (SMS)

(11) *Lapset häärivät äitinsä jalkain juuressa.* (NS)

(12) *Ennev vanhaa ne tupaset (= vaateaitat) olliitkii ain siim portin kannaal.*  
(SMS)

Esimerkin 10 ilmaus *jalanjuuressa* on hyvin kuvaava: kun jokin sijaitsee lähellä, se on aivan jalan tyvessä eli mahdollisimman lähellä puhujaa. Tosin ilmaus on kuvaannollinen, sillä lapset eivät tietenkään ole konkreettisesti kiinni puhujassa mutta asuvat kuitenkin melko lähellä – ehkäpä samalla paikkakunnalla. Ilmauksen vaikutusala on siis laajempi kuin ilmaus ensin antaa ymmärtää. Esimerkissä 11 yhdyssana *jalanjuuressa* on purettu sanaliitoksi *jalkainjuuressa*. Sen vaikutusala on samalla tavalla ilmauksen ilmeistä merkitystä laajempi, sillä kun lapset häärivät äitinsä ympärillä, he eivät välttämättä ole aivan äitinsä kyljessä. Esimerkissä 12 vieressä olemista kuvaa ilmaus *olla jonkin kannalla*. Siinä vieressä oleminen tarkoittaa hyvin samanlaista läheisyyttä kuin esimerkkien 10 ja 11 läheisyys: aitat ovat todennäköisesti vain samassa pihapiirissä kuin portti eivätkä kiinni portissa.

Lähellä oleminen voi olla suhteellista. Ilmaus *Sinertävä meri oli jalkaimme juuressa* (NS) merkitsee Nykysuomen sanakirjan mukaan, että meri on aivan lähellä. Ilmaus onkin mahdollista tulkita kahdella tavalla: se voi tarkoittaa, että puhuja seisoo meren rannalla hyvin lähellä vettä tai jopa osittain vedessä tai että puhuja kyllä näkee meren mutta ei ole konkreettisesti kovin lähellä sitä. Jälkimmäinenkin tulkinta on mahdollinen, koska meri on niin suuri yksikkö. Tällöin jo sen näkeminen luo vaikutelman, että meri on lähellä.

Lähellä olemista merkitsevät ilmaukset motivoituvat jalkojen läheisestä sijainnista ihmiseen nähden: jalat ovat kiinni ihmisessä ja näin ollen hyvin lähellä häntä. Vaikka lähellä olemisen ilmauksia on vain muutama, en ole suoranaisesti yllättynyt niiden vähäisyydestä. Lähellä oleminen on kieliopillinen suhde, joka on varsin yksipuolinen, sillä jokin joko on tai ei ole lähellä. Siksi sen ilmaisemiseen ei tarvita kovin erikoisia keinoja.

#### **4.6. Yhteenveto**

Tutkielmani neljännessä luvussa olen käsitellyt kieliopillisia suhteita, joita alaraajojen nimitykset ilmaisevat. Olen siis edennyt kieliopillistumisprosessin tutkimuksessa pelkästään abstraktisten merkitysten pariin.

Aineisto osoitti, että alaraajojen nimitykset ilmaisevat eniten olotilaa, joka on hyvin monipuolinen kieliopillinen suhde. Olotilan lisäksi alaraajojen nimitykset ilmaisevat tapaa, aikaa ja määrää, asentoa ja asennonmuutosta sekä sijaintia ja suuntaa. Vaikka kieliopilliset suhteet ovat abstrakteja, alaraajojen nimitysten konkreettinen alkuperä tuli edelleen monin paikoin esille. Tämä kertoo siitä, että myös pitkälle abstraktistuneiden kieliopillisten suhteiden lähtökohdat ovat konkreettisemmissä merkityksissä, jotka vaikuttavat abstraktien merkitysten tulkinnan taustalla.



Jo tutkielmani kolmannessa luvussa havaitsin, että alaraajojen nimityksiin liittyy selvästi negatiivisuus. Neljännen luvun analyysi vain vahvisti tätä näkemystä, sillä negatiivisia piirteitä ilmeni sijainnin- ja suunnanilmauksia lukuun ottamatta kaikissa muissa kieliopillisten suhteiden ryhmissä. Negatiivisuus näyttäisikin olevan alaraajojen nimitysten merkityksiin helposti liittyvä piirre, jonka runsasta esiintymistä selittää antropomorfinen käsitteistysmalli. Negatiiviset piirteet eivät kuitenkaan ole erottamaton osa alaraajojen nimitysten merkityksiä, vaan ennemmin nimitykset tuntuvat vain vetävän negatiivisia vivahteita puoleensa. Siksi on mahdollista, että alaraajojen nimitykset ilmaisevat välillä myös positiivisia asioita. Monista negatiivisista konnotaatioista huolimatta alaraajojen nimitykset ilmaisevat eniten neutraaleja tai kontekstista riippuvia merkityksiä.

Vaikka kaikki tässä luvussa käsittelemäni suhteet ovat selvästi kieliopillisia suhteita, nekin sijoittuvat kieliopillisuuden jatkumolla hieman eri kohtiin. Toiset suhteet ovat kieliopillisempia kuin toiset. Kaikkein abstraktisimpina pidän aikaa ja määrää sekä sijaintia ja suuntaa ilmaisevia kieliopillisia suhteita, kun taas olotilaa, tapaa ja asentoa ilmaisevissa suhteissa on mukana astetta enemmän konkreettisuutta. Olotilan, tavan ja asennon ilmaukset muodostavat noin 80 % kaikista aineiston kieliopillisten suhteiden ilmauksista, kun taas ajan ja määrän sekä sijainnin ja suunnan ilmausten osuudeksi jää vain noin 15 %. Prosenttiosuudet kertovat siitä, että alaraajojen nimitykset ilmaisevat enimmäkseen suhteita, jotka eivät ole täysin funktionaalisia. Alaraajojen nimitykset ovat siis vielä kieliopillistumistaipaleensa varrella, ja niiden leksikaalinen luonne näkyy myös siinä, miten ne ilmaisevat kieliopillisia suhteita. Toisaalta alaraajojen nimitykset ilmaisevat kuitenkin monenlaisia abstrakteja suhteita, joista osa on hyvinkin funktionaalisia. Siksi on kiistatonta, että alaraajojen nimitysten kieliopillistumisprosessi on käynnissä.

## **5. ALARAAJOJEN NIMITYSTEN KIELIOPILLISTUMISPROSESSIN TAUSTALLA VAIKUTTAVAT MEKANISMIT**

Pro gradu -tutkielmani on edennyt siihen vaiheeseen, että on aika pohtia alaraajojen nimitysten merkityksen abstraktistumisen ja kieliopillistumisprosessin taustalla vaikuttavia tekijöitä. Tässä luvussa käsittelen sitä, miten kieliopillistumisen mekanismit ilmenevät aineistossa. Olen jo paikoin aineiston käsittelyn yhteydessä kolmannessa ja neljännessä luvussa sivunnut reanalyysin, analogian, metaforan ja metonymian ilmenemistä aineistossa, mutta nyt käsitteelen mekanismien esiintymistä laajemmin.

Aineiston perusteella voin todeta, että alaraajojen nimitysten kieliopillistumisprosessissa vaikuttavat kaikki neljä kieliopillistumisen mekanismia. Reanalyysi on kaikkien mekanismien taustalla, sillä muidenkin mekanismien toiminta vaatii, että kielenkäyttäjä tulkitsee rakenteen uudelleen. Siksi haluankin kyseenalaistaa Heinen ym. (1991: 219) mielipiteen siitä, että kieliopillistumiseen ei aina liittyisi reanalyysiä. Mielestäni rakenteen uudelleentulkinta on eräänlainen lähtöedellytys kieliopillistumiselle, sillä minkään kielellisen yksikön ei voi sanoa muuttuvan kieliopin jäseneksi ilman, että kielenkäyttäjät tulkitsevat sen uudella tavalla. Reanalyysiä voi toki tapahtua ilman kieliopillistumista, sillä myös muut kielenmuutoksen ilmiöt, kuten leksikaalistuminen, vaativat toteutuakseen uudelleentulkintaa. Reanalyysissä oleellista onkin nimenomaan tulkinta, ja kieliopillistuminen edellyttää reanalyysiä ja sitä, että kieliyhteisö hyväksyy uuden tulkintatavan.

Seuraavaksi käsittelen erikseen jokaisen mekanismin ilmenemistä alaraajojen nimitysten kohdalla. Vaikka kaikki mekanismit vaikuttavat toisiinsa ja ovat yhteydessä toisiinsa, olen kuitenkin selvyuden vuoksi halunnut jakaa luvun alalukuihin. Mekanismien väliset yhteydet käyvät tästä huolimatta ilmi.

### **5.1. Alaraajojen nimitysten reanalyysi**

Vaikka alaraajojen nimitykset ovat perusluonteeltaan varsin konkreettisia sanoja, aineiston perusteella ne on kuitenkin reanalysoitavissa eli tulkittavissa uudelleen useammalla eri tavalla. Se, että mahdollisia uusia tulkintatapoja on useita, kertoo alaraajojen nimitysten edenneen jo hyvän matkan kieliopillistumispolullaan. Tietysti alaraajojen nimitykset tulevat aina säilyttämään myös vanhan, leksikaalisen puolensa.

Tutkielmani kolmannessa luvussa asetin alaraajan nimityksen sisältävät esimerkki-ilmaukset jatkumolle konkreettinen–abstrakti. Jatkumon abstraktisempaan päähän sijoittuvat muodot ovat kieliopillistuneet jonkin verran: ne ovat edelleen melko selvästi leksikaalisia muotoja, mutta niiden merkitys on niin abstrakti ja eronnut fyysisen alaraajan merkityksestä, että niiden voi sanoa reanalysoituneen abstraktien merkitysten ilmaisimiksi. Nämä abstraktit merkitysryhmät ilmaisevat pärjäämistä ja menestymistä, määrää, aikaa ja sijaintia, pieleen menemistä, mielipidettä tai suhtautumista, toisen loukkaamista ja alistamista, kuolemista ja sairastamista, avioliittoa ja raskautta, tiellä tai vaivana olemista, humalassa olemista sekä sukupuoli-kanssakäymistä. Näistä merkitysryhmistä pisimmälle ovat reanalysoituneet määrää, aikaa ja sijaintia ilmaisevat muodot, sillä myös osa selkeiksi adverbeiksi tulkittavista muodoista ilmaisee määrää, aikaa ja sijaintia. Edelleen määrä, aika ja sijainti ovat myös kieliopillisia suhteita, joita alaraajojen nimitykset ilmaisevat. Mitkään jatkumon abstraktisempaan päähän sijoittuvat muodot eivät olekaan enää täysin leksikaalisia, vaan ne ovat kieliopillistuneet ainakin jonkin verran. Myöskään jatkumon konkreettisempaan päähän sijoittuvat muodot eivät ole merkityksiltään täysin konkreettisia, vaikka niiden kohdalla yhteys todellisiin alaraajoihin onkin näkyvämpi.

Heine ym. (1991: 217) toteavat, että jonkin kielellisen muodon kieliopillistuminen vaikuttaa aina sekä muodon omaan syntaktiseen tai pragmaattiseen asemaan että lauserakenteeseen, jossa se esiintyy. Alaraajojen nimityksistä pisimmälle ovat reanalysoituneet ne muodot, jotka on mahdollista tulkita joko adpositioiksi tai adverbeiksi. Näissä tapauksissa alaraajojen nimitysten syntaktinen ja pragmaattinen asema lauseessa on muuttunut siten, että niitä ei enää tulkita leksikaalisiksi sisältösanoiksi eli substantiiveiksi vaan kieliopillisiksi funktiosanoiksi eli joko adpositioiksi tai adverbeiksi. Lauserakenteen merkityksessäänkin tapahtuu muutos, kuten esimerkki 1 osoittaa.

(1) *olla vihollisen jaloissa* (NS)

Esimerkissä 1 muoto *jaloissa* on reanalysoitavissa selkeäksi adpositioksi, joka esiintyy genetiivitäydennyksen kanssa. Esimerkin muodon *jaloissa* alkuperäinen, leksikaalinen tulkinta tarkoittaisi, että jokin sijaitsee vihollisen jalkojen juuressa tai alla. Sen sijaan uusi, kieliopillinen tulkinta muuttaa lauserakenteen merkitsemään jonkin vallassa olemista. Lauserakenteen merkitys on siis muuttunut sijaintia ilmaisevasta jonkin vallassa olemista ilmaisevaksi. Uuden merkityksen tuottavat nimenomaan adposition ja genetiivitäydennyksen muodostama konstruktio ja *jaloissa*-muodon reanalyysi. Sanan *jalka* asema on muuttunut siten, että esimerkissä 1 sitä ei enää tulkita substantiiviksi, joka taipuu sijamuodoissa, vaan adpositioksi, joka

tuottaakseen vallassa olemisen merkityksen esiintyy aina samassa muodossa. Muotoa ei siis voi muuttaa, vaan esimerkiksi 1 ja muissa vastaavissa adpositioilmauksissa alaraajojen nimitykset ovat partikkelistuneet ja muuttuneet taipumattomiksi tai vajaaparadigmajaisiksi. Kieliopillistumisprosessi on siis näissä tapauksissa edennyt hyvin pitkälle.

Hopperin ja Traugottin (1993: 40–41, 49) mukaan reanalyysin tavallisimpia ilmeneismuotoja on fuusioituminen, joka on varsin yleistä kieliopillistumisprosessissa. Fuusioituminen tarkoittaa kahden tai useamman muodon yhdistymistä, jossa sanojen tai morfeemien väliset rajat heikkenevät tai jopa katoavat kokonaan. Havainnollisin esimerkki on yhdistäminen eli yhdyssanan muodostaminen. Yhdistämisellä on yleensä vaikutusta uuden muodon semantiikkaan, morfologiaan, fonologiaan ja jopa syntaksiin. Näenkin, että kieliopillistumisessa fuusioituminen ilmenee siten, että jo valmiiksi olemassa olevat kielen muodot ja rakenteet yhdistyvät keskenään, mikä synnyttää uusia yksiköitä kieliopillisten suhteiden ilmaisemiseen. Voisi ajatella, että fuusioituminen on kieliopillistumisprosessissa ikään kuin merkityksen abstraktistumiskehityksen seuraava vaihe: ensin konkreettisia tarkoituksia ilmaisevat leksikaaliset sanat alkavat ilmaista abstraktisempia käsitteitä, ja sen jälkeen osa sanoista vielä fuusioituu keskenään ja ryhtyy ilmaisemaan jotakin toista käsitettä. Esimerkit 2–4 osoittavat, miten fuusioituminen näkyy alaraajojen nimitysten reanalyysissä:

(2) *Tänä iltana pannahan jalaalla koriasti.* (SMS)

(3) *jäädä maailman jalkoihin* (NS)

(4) *Aina jottain kattoo (= katoaa) vaikka ihan jalkatenässä ottaa ja kattoo (= katsoo)! (SMS)*

Esimerkeissä 2 ja 3 näkyy, miten alaraajojen nimitykset esiintyvät tietyissä konstruktioissa tiettyjen verbien tai muiden sanojen kanssa. Selkeät idiomikonstruktiot, kuten esimerkiksi 2 tanssimista merkitsevä ilmaus *panna jalalla koreasti*, ovat hyvä esimerkki fuusioitumisesta. Näissä tapauksissa konstruktio vaatii kaikki osansa juuri tietyissä muodoissa, jotta sen merkitys säilyisi. Sanojen väliset rajat siis heikkenevät sillä tavalla, että tietyt sanat esiintyvät aina tai usein yhdessä. Esimerkissä 3 muodon *jalkoihin* syntaktinen asema on muuttunut, koska se on tulkittavissa selkeäksi adpositioksi, joka vaatii seuralaisekseen genetiivitäydennyksen. Esimerkin 3 kaltainen adpositiolauseke muodostuu genetiivitäydennyksestä ja adpositiosista, jotka muodostavat keskenään kiinteän liiton. Prototyypinen esimerkki fuusioitumisesta on yhdyssanan muodostaminen, kuten ilmaus *jalkatenässä* esimerkissä 4. Siinä ovat yhdistyneet sanat *jalka* ja *tenä*. Yhdyssanoja esiintyy aineistossa jonkin verran, ja niistä suurin osa on reanalysoitavissa adverbeiksi.

Alaraajojen nimitysten pitkälle edenneestä kieliopillistumisesta ja reanalyysistä kertoo myös se, että alaraajojen nimitykset voivat ilmaista useita kieliopillisiä suhteita, joita käsitteelin tutkielmani neljännessä luvussa. Alaraajojen nimitykset ilmaisevat olotilaa ja tilaan siirtymistä tai joutumista, tapaa, aikaa ja määrää, asentoa ja asennonmuutosta sekä sijaintia ja suuntaa. Joidenkin kieliopillisten suhteidenkin ilmaisemisessa näkyy edelleen alaraajojen nimitysten konkreettinen luonne, sillä alaraajojen nimitykset ilmaisevat esimerkiksi fyysisiä tiloja, liikkumisen tapaa ja asentoja, joihin kaikkiin liittyy selkeä yhteys todellisiin alaraajoihin. Kaikki alaraajojen nimityksillä ilmaistavat kieliopilliset suhteet ovat kuitenkin selvästi abstrakteja. Alaraajojen nimitykset ovat siis reanalysoituneet abstraktien, kieliopillisten suhteiden ilmaisimiksi.

Reanalyysiin liittyy luonnollisesti myös re- tai dekategoriisaatio. Näistä kahdesta rekategoriisaatio on lopullisempi ja pidemmälle edennyt, sillä rekategoriisoitunut muoto on todella siirtynyt jonkin toisen sanaluokan jäseneksi. Dekategoriisoituneet muodot puolestaan ovat menettäneet jonkin verran alkuperäisiä ominaisuuksiaan. Nähdäkseni alaraajojen nimitykset ovat enimmäkseen enemmän de- kuin rekategoriisoituneet. Rekategoriisaation ovat tietysti tavallaan kokeneet selkeinä adpositioina tai adverbeina esiintyvät alaraajojen nimitysten muodot, mutta näissäkin tapauksissa rekategoriisaatio on tapahtunut vain tietyissä konteksteissa. Esimerkiksi muoto *jaloista* on rekategoriisoitunut adpositio vain silloin, kun se esiintyy adpositiolausekkeessa genetiivitäydennyksen kanssa, kuten ilmauksessa *päästä sodan jaloista* (NS). Sen sijaan ilmauksessa *Min oon kans niij jaloosta huano* (SMS) muoto *jaloista* ei ole adpositio vaan substantiivi. Rekategoriisaation määritelmä onkin alaraajojen nimitysten keskeneräisen kieliopillistumisprosessin kannalta liian lopullinen. Enemmän sanoisin, että alaraajojen nimitykset ovat dekategoriisoituneet hyvin vahvasti. Dekategoriisaatiosta kertoo se, että monet aineiston ilmaukset ovat melko idiomaattisia. Niissä alaraajojen nimitykset esiintyvät aina tietyissä muodoissa, joita ei voi muuttaa ilman, että koko rakenne ja sen merkitys muuttuisivat. Dekategoriisoitumisena voi pitää myös alaraajojen nimitysten konkreettisen merkityksen abstraktistumista, vaikkakin monissa tapauksissa alkuperäinen, konkreettinen merkitys ja uusi, abstrakti merkitys elävät rinnakkain.

Alaraajojen nimitysten reanalysoituneet muodot ovat tulkittavissa tietyissä yhteyksissä kieliopillisemmiksi ja abstraktisemmiksi kuin niiden konkreettisia alaraajoja merkitsevät vastineet. Alaraajojen nimitykset ovatkin kielellisiä yksiköitä, joissa elävät rinnakkain sekä leksikaalinen että kieliopillinen puoli. Rinnakkainelo vaikuttaa lopulliselta, sillä sekä alaraajojen nimitysten leksikaalisia että kieliopillisiä käyttötapoja tarvitaan jatkuvasti. Tutkimukseni

osoittaakin, että alaraajojen nimitykset ovat semanttiselta ja kieliopilliselta sisällöltään huomattavasti monipuolisempia kuin aiemmin on ajateltu.

## **5.2. Alaraajojen nimitysten analogisuus**

Analogia on kieliopillistumisen keskeisimpiä mekanismeja, ja se vaikuttaa myös alaraajojen nimitysten merkityksenmuutoksen ja kieliopillistumisprosessin taustalla. Itkonen (1992: 41) korostaa, että analoginen samankaltaisuus on rakenteellista ja perustuu vierekkäisyydelle. Vierekkäisyydellä hän tarkoittanee analogisessa suhteessa olevien ilmiöiden tai kielellisten rakenteiden läheisyyttä. Alaraajan nimityksen sisältävien ilmausten kohdalla onkin havaittavissa tietyn tyyppisiä rakenteellisia samankaltaisuuksia ja yhteyksiä. Joissain tapauksissa yhteydet voivat olla myös semanttisia, mutta mielestäni tällöinkin on kyse analogiasta: ilmauksen merkitys voi olla samalla tavalla rakenteeltaan samankaltainen ja merkitykseltään vierekkäinen kuin muotokin.

Aineistossa analogia ilmenee useammalla tavalla. Itse asiassa alaraajojen nimitysten muodostamat analogiasarjat vaikuttaisivat olevan erittäin hedelmällinen tutkimuskohde. Tämän työn mittapuutteissa en kuitenkaan voi perehtyä niihin niiden täydessä laajuudessa, vaan tavoitteenani on lähinnä osoittaa, että alaraajojen nimitysten kieliopillistumisprosessin taustalla vaikuttaa vahvasti analogia. Korostan vielä, että erityisesti analogisuuden kohdalla on huomioitava alaraajojen nimitykset kielellisessä kontekstissaan eli osina rakenteita, joissa ne esiintyvät. Siksi tutkin analogisia yhteyksiä alaraajan nimityksen sisältävien konstruktioiden välillä. Helpottaakseni analogisten sarjojen hahmottamista olen useimmissa tapauksissa tässä luvussa muuttanut alaraajan nimityksen sisältävien konstruktioiden verbit perusmuotoon ja poistanut konstruktioiden ympäriltä analogiasarjojen tutkimisen kannalta tarpeettoman lausekontekstin. Jäljelle ovat jääneet alaraajan nimitys ja sen läheisimmät rakenteen osat.

Ylivoimaisesti eniten aineistossa esiintyy analogisia sarjoja, joissa on kyse nimenomaan muodon rakenteellisesta samankaltaisuudesta. Tutkielmani aineistonkin perusteella analogian voi siis todeta olevan ensisijaisesti juuri rakenteellinen samankaltaisuussuhde. Aineiston rakenteet koostuvat yleensä useammasta sanasta, jotka useimmiten ovat verbi ja alaraajan nimitys. Lisäksi rakenteessa voi esiintyä esimerkiksi adjektiiviattribuutti, adpositio tai prefiksi. Mielenkiintoisimpia ovat ilmaukset, jotka ovat muuten rakenteeltaan samanlaisia mutta niissä esiintyvä alaraajan nimitys vaihtelee (1–2).

- (1) *kahlata haaroja myöten lumessa (P)*, *seistä nilkkoja myöten vedessä (P)*,  
*kahlata polvia myöten jssak (P)*, *kahlata reisiä myöten lumessa (P)*
- (2) *jalka katkeaa (SMS)*, *jalka taittuu (SMS)*, *ketara kääntyy (SMS)*, *varvas  
valahtaa (TS)*

Esimerkissä 1 analogiasarja perustuu kaavalle [verbi + alaraajan nimitys + myöten + X] ja esimerkissä 2 kaavalle [alaraajan nimitys + verbi]. Analogiasarjat siis rakentuvat kaavoille, joita voisi kutsua myös skeemoiksi, kuten Onikki-Rantajääskö (2001: 43) tekee tutkiessaan paikallissijaisten olotilanilmausten morfologiaa. Esimerkkien 1 ja 2 kaltaisissa analogiasarjoissa on oleellista nimenomaan alaraajan nimityksen vaihtuminen, vaikka myös verbi voi vaihdella.

Rakenteeltaan samankaltaiset ilmaukset voivat olla myös merkitykseltään samankaltaisia, mutta analogiasarjan jäsenten merkitykset voivat vaihdellakin. Usein samankaltaiset merkityksetkään eivät välttämättä ole täysin samoja vaan enemmänkin sen verran lähekkäisiä, että niitä voi kuitenkin kutsua samankaltaisiksi. Esimerkiksi ilmaukset *katkaista koipensa (NS)* ja *nyrjäyttää nilkkansa (P)* ovat merkitykseltään siinä mielessä samanlaiset, että molemmat tarkoittavat alaraajan vahingoittumista, vaikka kyseessä onkin eri osa jalkaa. Esimerkeissä 3–6 analogiasarjojen jäsenten merkitykset ovat suunnilleen samanlaisia.

- (3) *juosta niin, että kantapäät vilahtelevat (NS)*, *kantapäät vilkkuvat (SMS)*,  
*juosta että sääret vilkkuvat (NS)*
- (4) *jalat sotkee setsuuria (TS)*, *klabbit on setsuuria (TS)*, *klabbit stikkaa fimtsonnakkia (TS)*,  
*koivet stikkaa fimtšannakkia (TS)*, *polvet stikkaa setsuuria (TS)*,  
*polvet skulaa biljardia (TS)*, *polvet lyövät loukkua (NS)*
- (5) *pyörähtää kannoillaan (NS)*, *pyörähtää kantapäillään (NS)*
- (6) *karistaa kannoiltaan (NS)*, *karistaa kantapäiltään (NS)*

Esimerkin 3 kaikki ilmaukset merkitsevät nopeaa liikkumista tai juoksemista. Ilmaukseen *kantapäät vilkkuvat* sisältyy tosin Suomen murteiden sanakirjan mukaan myös pakeneamisen merkitys, mutta sama merkitys voisi aivan hyvin sisältyä myös muihin saman analogiasarjan jäseniin. Esimerkissä 4 on peräti seitsemän eri tapaa ilmaista pelkoa tai jännitystä. Kaikki ilmaukset rakentuvat kaavalle [alaraajan nimitys + verbi + X]. Niistä suurin osa on peräisin Stadin slangista, ja ilmaukset ovat selvästi varioituneet toistensa pohjalta ja muodostaneet siten analogisen sarjan. Jonkinlaisena perusilmauksena, josta slangi-ilmaukset ovat ehkä lähteneet kehittymään, voi pitää ilmausta *polvet lyövät loukkua*. Tämän analogiasarjan jä-

senet eivät ole rakenteeltaan täysin samanlaisia mutta kuitenkin riittävän samankaltaisia, jotta niiden voi sanoa muodostavan analogisen sarjan. Mielenkiintoista on se, että kaikkien kuuden slang-ilmauksen merkityksen selityksen kohdalla Stadin slangin sanakirjassa mainitaan, että jalat konkreettisesti vapisevat pelon tai jännityksen vuoksi, kun taas ilmauksella *polvet lyövät loukkua* on Nykysuomen sanakirjan mukaan abstrakti pelkäämisen tai säikähtämisen merkitys. Tietysti senkin lähtökohtana on alun perin ollut konkreettinen jalkojen vapina, ja vastaavasti varmasti slang-ilmauksiakin käytetään myös yleisesti pelkäämisestä puhuttaessa, vaikka pelkoon ei liittyisikään konkreettisesti jalkojen vapiseminen.

Esimerkit 5 ja 6 osoittavat, miten joissain tapauksissa analogisuus voi mennä niin pitkälle, että ilmaukset ovat selkeästi samankaltaisia sekä rakenteeltaan että merkitykseltään. Näissä tapauksissa sanat *kanta* ja *kantapä* ovat vapaassa vaihtelussa. Niiden keskinäinen vaihtelu analogisissa rakenteissa on erityisen luonnollista, koska ne merkitsevät samaa jalan osaa. Sanan *kanta* voisikin ajatella olevan sanan *kantapä* lyhentynyt muoto.

Analogiassa on kuitenkin ensisijaisesti kyse rakenteellisesta samankaltaisuudesta, ja siksi merkitysten selkeäkin erilaisuus analogiasarjojen sisällä on varsin luonnollinen asia. Esimerkit 7 ja 8 osoittavat, että analogiasarjojen jäsenet voivat olla merkityksiltään hyvinkin erilaisia, vaikka niiden rakenne onkin samanlainen.

(7) *olla jaloillaan* (NS), *olla kontillaan* (P), *olla polvillaan* (P), *olla varpailaan* (NS)

(8) *nousta jalalleen* (SMS), *nousta jaloilleen* (NS), *nousta polvelle* (NS), *nousta varpailleen* (P)

Esimerkin 7 ilmaukset muodostavat sarjan, jonka ilmaukset kuvaavat neljää eri asentoa. Ilmauksilla on myös abstraktisempia merkityksiä, jotka korostavat sitä, että ryhmän jäsenten merkitykset ovat erilaiset: ilmaus *olla polvillaan* merkitsee myös hävinneenä olemista (NS) ja ilmaus *olla varpailaan* varuillaan tai jännittyneenä olemista (NS). Samoin esimerkin 8 analogiasarjaan sisältyy useita erilaisia merkityksiä. Ilmaus *nousta jalalleen* merkitsee vastarintaan nousemista (SMS). Sen sijaan hyvin samantyyppinen ilmaus *nousta jaloilleen* tarkoittaa joko pystyyn nousemista tai toimeen tulemistä (NS). Ilmaus *nousta polvelle* merkitsee puolestaan sitä, että viljankorsiin syntyy mutka (NS), ja ilmaus *nousta varpailleen* tarkoittaa varuillaan tai jännittyneenä olemista (P).

Edellisen kaltaisia ovat tapaukset, joissa rakenteen samankaltaisuus on täydellinen mutta ilmaukset merkitsevät silti eri asioita. Esimerkiksi ilmaus *mennä pää kolmantena jalkana* (SMS) voi merkitä sekä kiireistä etenemistä että kompuroimista, joka johtaa kaatumiseen.



Ilmaus *mennä jalka poikki* (SMS) puolestaan tarkoittaa sekä avioliittoon kuuluttamista että synnyttämistä ja ilmaus *pysyä kannallaan* (SMS, NS) paikoillaan olemista ja käsityksessään pysymistä. Merkitysten erilaisuudesta huolimatta ilmiöiltään samanlaiset ilmaukset kuvaavat kuitenkin lähekkäisiä tai jollakin tavalla yhteen liittyviä ilmiöitä. Kiirehtiminen voi johtaa kaatumiseen ja avioliittoon kuuluttaminen raskauteen ja synnyttämiseen tai raskaus avioliittoon kuuluttamiseen. Mielenpitoisissa pysymisissä taas on ajatuksellinen yhteys paikoillaan olemiseen: kun henkilö pysyy käsityksessään, hänen mielenpitoisuutensa pysyy paikoillaan. Näissä tapauksissa sama muotorakenne on jostakin syystä alkanut ilmaista useampaa kuin yhtä merkitystä. Ne siis sotiivat kielen yksi muoto – yksi merkitys -periaatetta vastaan, mikä on kylläkin hyvin tavallista ja ilmenee normaalisti kielessä polysemiana. Tällaisissa tapauksissa merkityksen erilaisuus on kuitenkin yllättävä, ja se voisi periaatteessa aiheuttaa väärinkäsityksiä puhetilanteissa. Yleensä tilannekonteksti kuitenkin auttaa tulkitsemaan ilmaukset oikein.

Rakenteeltaan analogisissa ilmauksissa voi alaraajan nimityksen lisäksi vaihdella myös verbi, kuten esimerkeissä 9–11. Verbin vaihtaminen voi joko muuttaa ilmauksen merkitystä tai olla muuttamatta sitä.

- (9) *auttaa jku t. jk jaloilleen* (NS), *nostaa jku t. jk jaloilleen* (NS), *saada jku t. jk jaloilleen* (NS)
- (10) *lyödä jalat jkn t. jnk alta* (NS), *viedä jalat jkn t. jnk alta* (NS), *temmata jalat alta* (NS)
- (11) *mennä jalkoihinsa* (SMS), *ottaa jalkoihinsa* (SMS), *polkea jk jalkoihinsa* (NS), *päästä jalkoihinsa* (SMS), *sotkeutua jalkoihinsa* (SMS), *tallata jk t. jtk jalkoihinsa* (NS), *vetää jalkoihinsa* (P)

Esimerkin 9 sarjassa ilmaukset ovat rakenteeltaan täysin samanlaisia, mutta jokaisessa ilmauksessa on eri verbi. Kaikkien ilmausten merkitys on kuitenkin täysin sama: ne kaikki tarkoittavat jonkun henkilön auttamista pystyasentoon tai tulemaan omillaan toimeen (NS). Esimerkissä 10 verbinvaihdos muuttaa merkityksen vain ryhmän kolmannen jäsenen eli ilmauksen *temmata jalat alta* kohdalla. Se merkitsee kaatamista, kun taas kahden ensimmäisen ilmauksen merkitys on Nykysuomen sanakirjan mukaan 'saattaa kykenemättömäksi jhk, riistää jnk merkitys'. Tosin tämän abstraktin merkityksen lähtökohta on varmaankin ilmauksen *temmata jalat alta* konkreettisessa kaatamisen merkityksessä, sillä onhan toisen uskottavuuden vieminen kuvaannollisesti toisen kaatamista. Esimerkin 11 sarjassa lähes kaikilla ilmauksilla on eri merkitys. Ainoastaan ilmauksilla *polkea jk jalkoihinsa* ja *tallata jk t. jtk jalkoihinsa* on sama merkitys: alistaminen ja häpäiseminen (NS). Sen sijaan ilmaus *mennä jalkoihinsa*

merkitsee poistumista (SMS), ilmaus *ottaa jalkoihinsa* lapsen pystyynousemisyrityksiä (SMS), ilmaus *päästä jalkoihinsa* liikkumista, poistumista tai toimeen tulemistä (SMS), ilmaus *sotkeutua jalkoihinsa* kompastelemista (SMS) ja ilmaus *vetää jalkoihinsa* pukeutumista (P). Verbin vaihtelun aiheuttamat merkityksenmuutokset osoittavat, että alaraajojen nimityksiä on pakko tutkia nimenomaan osana koko rakennetta, johon yleensä kuuluu verbi ja alaraajan nimitys sekä mahdollisesti jotakin muutakin.

Alaraajan nimityksen sisältävässä ilmauksessa voi todella alaraajan nimityksen ja verbin lisäksi vaihdella kolmaskin tekijä eli jokin muu rakenteen osa. Tällöin muuttuva osa voi olla esimerkiksi adjektiiviattribuutti, kuten esimerkeissä 12 ja 13.

- (12) *olla eri jalalla* (SMS), *olla huonolla jalalla* (SMS), *olla jykeällä jalalla* (SMS), *olla liikkuvalla jalalla* (NS), *olla pahalla jalalla* (SMS), *olla raskaalla jalalla* (SMS), *olla sillä jalalla* (SMS), *olla vapaalla jalalla* (NS)
- (13) *olla hyvällä kannalla* (SMS), *olla huonolla kannalla* (SMS), *olla kielteisellä kannalla* jhk, jnk suhteen (P), *olla odottavalla kannalla* (P), *olla pahalla kannalla jollekin* (SMS)

Esimerkin 12 analogiasarja perustuu kaavalle [olla + X + jalalla], jossa X on pääsanansa mukaan taipuva adjektiiviattribuutti. Ilmaukset *olla eri jalalla*, *olla jykeällä jalalla*, *olla raskaalla jalalla* ja *olla sillä jalalla* ovat kiertoilmauksia raskaana olemiselle (SMS). Myös ilmaukset *olla huonolla jalalla* ja *olla pahalla jalalla* liittyvät temaattisesti yhteen, sillä ensimmäinen ilmaus merkitsee vastoinkäymisissä tai sairaana olemista (SMS) ja toinen ilmaus eksyksissä olemista (SMS). Ilmaus *olla liikkuvalla jalalla* puolestaan merkitsee liikkumista (NS) ja ilmaus *olla vapaalla jalalla* vapaana olemista (NS). Esimerkin 13 sarja perustuu rakenteeltaan samantyyppiselle kaavalle [olla + X + kannalla] kuin esimerkin 12 sarja. Ilmaukset *olla kielteisellä kannalla* jhk, jnk suhteen ja *olla odottavalla kannalla* kuvaavat suhtautumisen tapaa, ilmaukset *olla hyvällä kannalla* ja *olla huonolla kannalla* asioiden tilaa ja ilmaus *olla pahalla kannalla jollekin* jonkun saattamista vaikeaan tilanteeseen (SMS). Molempien esimerkkien analogiasarjoihin kuuluu paljon jäseniä, ja ne ovat rakenteeltaan sellaisia, että vastaavia ilmauksia on helppo tuottaa lisää. Näille kaavoille perustuvat analogiasarjat ovat siis produktiivisia.

Analogisesti on muodostettu myös muutamia ilmauksia, jotka ovat rakenteeltaan yhdysadverbeja. Ne muodostuvat etuliitteestä ja alaraajan nimityksestä (14) tai alaraajan nimityksestä ja loppuliitteestä (15).

(14) *avojaloin* (NS), *jalasjaloin* (SMS), *jantusjaloin* (JM), *kaharareisin* (JM),  
*rattasreisin* (JM)

(15) *jalkapatikassa* (KM), *jalkatenukassa* (SMS), *jalkatenässä* (SMS)

Kaikki esimerkin 14 analogiasarjaan kuuluvat muodot ovat instruktiivissa. Mielenkiintoista on se, että koko aineistossa instruktiivissa esiintyvät ainoastaan sanat *jalka* ja *reisi* sekä *sääri* ilmauksessa *seistä hajalla/haralla säärin* (NS). Instruktiivi on suomen kielen harvinaisimpia sijamuotoja, mikä näkyy myös tämän tutkielman aineistossa. Esimerkin 14 instruktiivisarjan lisäksi aineistossa esiintyvät samalla [etuliite + alaraajan nimitys] -kaavalla muodostetut ilmaukset *juoksujalassa* (SMS), *juoksujalkaa* (NS), *juoksujalkaan* (SMS), *karkujalkaa* (KM), *kokkapolvessa* (JM), *maajalassa* (NS), *sotajalalla* (NS), *tasajalkaa* (NS), *umpikantaan* (YSM) ja *yöjalassa* (NS). Ne ovat kuitenkin syystä tai toisesta vakiintuneet muihin sijamuotoihin kuin instruktiiviin. Esimerkin 15 analogiasarjan jäsenet koostuvat sanasta *jalka* ja inessiivissä olevasta loppuliitteestä. Samalla periaatteella on muodostettu myös partitiivissa oleva ilmaus *jalkarampsaa* (SMS), elatiivissa oleva ilmaus *jalkatenästä* (SMS) ja adessiivissa oleva ilmaus *jalkaviilasteella* (IKM). Esimerkkien 14 ja 15 ilmaukset hahmottuvat taipumattomina tai vajaaparadigmaisina adverbina.

Rakenteeltaan samankaltaisissa ilmauksissa voivat vaihdella myös äänneet. Aineistossa onkin kolme ilmausta, jotka muodostavat äännemuunteluun perustuvan analogisen sarjan (16).

(16) *katin kontit* (KM), *kitin kontit* (KM), *kanan konttia* (NS)

Ilmaus *katin kontit* tuntuu intuition perusteella tutummalta kuin ilmaus *kitin kontit*, joka lienee muodostettu ensimmäisen ilmauksen tarjoaman analogisen mallin perusteella. Ilmaukset ovat todennäköisesti samaa alkuperää myös sillä perusteella, että molemmat ilmaukset ovat peräisin Kokemäen murteesta. Onikki-Rantajääskö (2001: 160) toteaaakin, että murteissa esiintyy paljon äännemuunteluun perustuvia deskriptiivissävyisiä sanasarjoja. Ilmauksessa *kanan konttia* äännemuuntelua on tapahtunut enemmän ja sana *kontti* esiintyy yksikön partitiivissa eikä monikon nominatiivissa, kuten kahdessa muussa ilmauksessa. Olen kuitenkin hyväksynyt sen tämän analogisen sarjan jäseneksi, koska se muistuttaa sarjan muita jäseniä hyvin läheisesti ja koska kaikkien sarjan jäsenten merkitys on täysin sama.

Oman ryhmänsä muodostavat ilmaukset, jotka ovat muodoltaan erilaiset mutta joissa analogisuus on havaittavissa merkityksen tasolla (17–18). Usein tällaisten ilmausten rakenteessakin on kuitenkin jonkinlaista samankaltaisuutta.

(17) *kulkea hevosen jalalla* (SMS), *pitää hevosta jalkanaan* (SMS)

(18) *jalat täyttävät pohjaa* (SMS), *jalka pohjan ottaa* (SMS)

Esimerkin 17 molemmat ilmaukset merkitsevät hevosella liikkumista (SMS) ja esimerkin 18 molemmat ilmaukset tarpeeksi nukkumista (SMS). Esimerkin 17 ilmausten ilmiäisissä on samankaltaisuutta siinä, että molemmissa mainitaan sanat *hevonen* ja *jalka*. Esimerkin 18 molemmissa ilmauksissa puolestaan esiintyvät sanat *jalka* ja *pohja*. Tällaisten yhteyksien ja merkitysten samankaltaisuuden kautta muodoltaan erilaisetkin ilmaukset voivat siis muodostaa analogisia sarjoja.

Muutamissa tapauksissa analogisuus ilmenee niin, että alaraajan nimityksen sisältävän ilmauksen mallina on selvästi toiminut ilmaus, jossa esiintyy sana *käsi* tai jokin muu ruumiinosan nimitys. Esimerkiksi adpositiona erosijaisen pääsanana kanssa esiintyvä muoto *jaloin* merkitsee samaa kuin erosijaisen pääsanana kanssa esiintyvät adpositiot *käsin* ja *päin*. Todennäköisesti adpositio *päin* vaikuttaa muotojen *käsin* ja *jaloin* taustalla, mutta adpositio *jaloin* lienee muodostettu ensisijaisesti adposition *käsin* tarjoaman mallin pohjalta, koska käden ja jalan välinen suhde on läheisempi kuin jalan ja pään välinen suhde. Samalla periaatteella myös adposition *jaloissa* analogisena mallina on toiminut adpositio *käsissä*, joka on tarjonnut adpositiolle *jaloissa* sekä rakenteellisen että semanttisen samankaltaisuuden. Molemmat adpositiot nimittäin ilmaisevat vallassa olemista. *Käsi*-sana ilmaisee myös sitä, että jokin tapahtuu heti tai nyt, kuten ilmauksessa *olla käsillä* (Ojutkangas 2001: 167). Myös sana *jalka* ilmaisee samaa merkitystä, vaikka vastaavaa ilmausta *olla jaloilla* ei aineistossa olekaan. Aineistossa on kuitenkin ilmaus *lähteä samoilla jaloilla* (SMS), joka merkitsee sitä, että joku lähtee liikkeelle heti. Lisäksi aineistossa on useita muita heti tapahtumista merkitseviä ilmauksia, joissa esiintyy sana *jalka*, joten ilmauksen *olla käsillä* merkityksen voi olettaa siirtyneen analogisesti *jalka*-sanana kieliopillistuneeseen käyttöön. Koska sana *käsi* on jossain määrin kieliopillistunut, on varsin luonnollista, että se antaa analogisen mallin toisenkin ruumiinosan nimityksen kieliopillistumiselle.

Rakenteellinen samankaltaisuus ilmenee muutamissa tapauksissa niin, että alaraajan nimityksen sisältävän ilmauksen taustalla on jokin idiomaattinen sanonta (19–20). Tällaisia tapauksia on aineistossa hyvin vähän, mutta ne ovat varsin mielenkiintoisia.

(19) *Valehell, ol lyhyvät jalat.* (SMS)

(20) *Pittää pannaj jalat heilumaan.* (SMS)

Esimerkin 19 ilmaus on rakenteellisesti täysin samankaltainen ilmauksen *Valheella on lyhyet jäljet* kanssa; ainoastaan sana *jäljet* on vaihtunut sanaan *jalat*. Molempien ilmausten merkityskin on täysin identtinen. Esimerkin 20 ilmausta vastaa puolestaan ilmaus *panna hihat heilumaan*, joka merkitsee toimeen ryhtymistä. Näiden ilmausten merkitykset kuitenkin eroavat toisistaan, sillä esimerkin 20 ilmaus *panna jalat heilumaan* merkitsee Suomen murteiden sanakirjan mukaan pakoon lähtemistä tai nopeaa liikkumista. Toisaalta ilmausten välillä on jonkinasteinen ajatuksellinen yhteys, sillä myös toimeen saatetaan tarttua vauhdikkaasti. Idiomaattiset sanonnat ovat hyvin vahvasti kieliyhteisön tietoisuudessa, joten tuntuu hyvin luonnolliselta, että ne tarjoavat analogisen mallin muille ilmauksille.

Edellä esittämäni perusteella voin todeta, että analogia esiintyy hyvin monipuolisesti osana alaraajojen nimitysten kieliopillistumisprosessia. Analogia on muutenkin hyvin keskeinen kieleen ja kielenulkoiseen maailmaan liittyvä ilmiö. Itkosen (1994: 45) mukaan kielenkäyttäjä oppii asioiden peräkkäisyysuhteet ja yhdessä esiintymisen analogioiden perusteella. Niiden avulla hän luo yleistyksiä ja rakentaa kuvaa kielenulkoisesta maailmasta. Kielen analogisuus siis auttaa ihmistä ymmärtämään myös kielenulkoisen maailman rakennetta. Analogia on tärkeä seikka kielenoppimisprosessissakin. Itkonen (2005: 125) esittelee analogian vaikutusta niin, että kuullessaan kielellisiä ilmauksia lapsi oppii useille ilmauksille tyypillisiä rakenteita, joita hän sitten soveltaa luodessaan uusia ilmauksia. Sekä kielellisten rakenteiden oppiminen että uusien rakenteiden luominen siis perustuvat analogialle (Itkonen 1994: 49). Analogiset suhteet vaikuttavat kielen rakenteessa siten, että uusia ilmauksia muodostuu vanhojen ilmausten tarjoamien rakenteellisten mallien perusteella. Siksi kielenkäyttäjän on helppo oppia ja luoda uusia ilmauksia. Onkin hyvin luonnollista, että kielen analogisuus vaikuttaa vahvasti myös alaraajojen nimitysten kieliopillistumisprosessin taustalla.

### **5.3. Alaraajojen nimitysten metaforistuminen**

Kieliopillistumisen mekanismien kohdalla huomio kiinnittyy siihen, että kaikki mekanismit tuntuvat liittyvän jollain tavalla yhteen. Niissä on myös samantyyppisiä piirteitä. Mekanismeista metafora ja analogia ovat erityisen läheisiä ilmiöitä. Raimo Anttilan (1989 [1972]: 141) määritelmä metaforasta muistuttaakin läheisesti analogian määritelmää: hänen mukaansa metafora on kahden asian välisen funktionaalisen samankaltaisuuden havaitsemista. Sekä analogisessa että metaforisessa suhteessa on siis kyse samankaltaisuudesta ja lähekkäisyydestä. Anttila (1989 [1972]: 141) korostaakin, että metafora on itse asiassa tärkeä osa analogiaa tai

analogia osa metaforaa ja että molemmat ovat osa kielen ikonisuutta. Näin analogia ja metafora siis kietoutuvat yhteen.

Alaraajojen nimitysten kieliopillistumisprosessin taustalla vaikuttaa selvästi metaforistuminen. Alaraajojen nimitykset ilmaisevat metaforisesti monia eri merkityksiä – ennen kaikkea abstraktistuneita merkityksiä, joita käsittelin tutkielmani kolmannessa luvussa. Metaforistuminen on siis oleellinen vaikuttaja merkityksen abstraktistumisessa ja kieliopillistumisprosessissa, ja alaraajojen nimitykset tarjoavat rikkaan lähdealueen abstraktien merkitysten ilmaisemiseen.

Metaforat tarjoaisivat erittäin paljon tutkittavaa. Tässä yhteydessä voin kuitenkin luoda vain kapean silmäyksen alaraajojen nimitysten metaforistuneeseen käyttöön. Siksi en yritäkään analysoida aineiston metaforia perinpohjaisesti, vaan otan esille keskeisimmät tapaukset, joiden avulla pyrin osoittamaan, että metaforistuminen vaikuttaa alaraajojen nimitysten kieliopillistumisprosessin taustalla. Alaraajojen nimitysten muodostamien metaforien täydellinen käsittely vaatisi kokonaan oman tutkimuksensa.

Alaraajojen nimitykset ilmaisevat aineistossa metaforisesti mm. raskautta, avioliittoa ja sukupuolista kanssakäymistä, kuolemista ja sairastamista, toimeen tulemista ja menestymistä, toisen alistamista ja loukkaamista, mielipiteen ja suhtautumisen ilmaisemista, olotilaa ja mielialaa, määrää, aikaa, sijaintia, liikkumista, asioiden tilaa, pieleen menemistä sekä humalatilaa. Nämä merkitykset ovat kohdealueita, joiden metaforien lähdealueina toimivat eri tavoin alaraajojen nimitykset.

Lähestyn aineiston metaforia nyt lähdealueiden kautta, koska mielestäni on mielenkiintoista selvittää, miten alaraajojen nimitykset toimivat metaforien lähdealueina. Antropomorfinen käsitteistysmalli vaikuttaa käytännössä kaikkien alaraajojen nimityksiin perustuvien metaforien taustalla, mutta erityisen selvästi se näkyy esimerkiksi seuraavissa metaforisissa ilmauksissa (1–3):

(1) *Henest tule ylpjä ihminen kos, astu niin kantpääläs.* (SMS)

(2) *Ei niil, olè sev vertaa järkeä että tuosta kengän nokàsta kantapäähän.*  
(SMS)

(3) *karistaa vihollinen kantapäiltään* (NS)

Antropomorfisuus näkyy näissä metaforissa niin, että alaraajan nimityksen konkreettinen, ihmislähtöinen merkitys tarjoaa hyvin läpinäkyvän selityksen metaforille. Esimerkissä 1 kantapäillään astuminen tarkoittaa alentuvaa suhtautumista muita ihmisiä kohtaan. Oikeasti kantapäidensä varassa kävelevä ihminen on takakenoisessa asennossa, jossa hänen katseensa

suuntautuu hieman viistosti ylöspäin ja siis pois päin muista ihmisistä. Kantapäillään ollessaan ihminen on myös konkreettisesti korkeammalla kuin muut ihmiset, mikä erityisesti luo muihin alentuvasti suhtautumisen ja muiden loukkaamisen metaforan. Esimerkin 2 ilmaus *kengänno-kasta kantapäähän* merkitsee vähäistä määrää (SMS). Metaforan lähtökohta on selvästi antropomorfinen ja konkreettinen, koska etäisyys varpaiden ja kantapään välillä ei ole kovin suuri. Esimerkissä 3 vihollinen on aivan kintereillä, ja siinä läheisen, takana olevan sijainnin metafora syntyy ajatuksesta, että joku todella konkreettisesti astuu toisen ihmisen kantapäälle, kuten voi tapahtua kovassa tungoksessa.

Toisen keskeisen lähdealueen alaraajojen nimitysten ilmaisemille abstrakteille merkityksille tarjoavat jalkojen tila (4), asento (5–6) ja liike (7–8). Ne ovat alaraajoille tyypillisiä ja ihmiselle tuttuja ominaisuuksia ja sopivat siksi hyvin metaforien lähdealueiksi.

(4) *Tämä kunov valamis, nin sen suhteen suap olla ihan hoosuttomassa jalassa.*

(YSM)

(5) *Heti kàet sitä pit kottoosal lähteek kuv vuaj jalo(i)lleej joutu.* (SMS)

(6) *oikaista ketaransa viimeisen kerran* (NS)

(7) *Puitiin nyrkkejä ja tömisteltiin jalkoja.* (NS)

(8) *pudistaa jnk paikan tomut jaloistaan* (NS)

Esimerkin 4 ilmaus *olla housuttomassa jalassa* tarkoittaa huoletonta ihmistä (YSM). Ilman housuja oleminen on jalkojen tila, joka toimii ihmisen olotilan tai mielialan ilmaisemisen lähdealueena. Lähde- ja kohdealueen välillä on ajatuksellinen yhteys, sillä ilman housuja liikkuminen antaa henkilöstä varsin rennon ja huolettoman mielikuvan. Esimerkin 5 ilmaus *joutua jaloilleen* tarkoittaa kirjaimellisesti pystyasentoon eli seisoma-asentoon jalkojen varaan nousemista, mutta metaforisesti se tarkoittaa omillaan toimeen tulemista. Tällaisissa ilmauksissa metaforinen yhteys on selkeä, sillä ylpeänä pystyssä, omilla jaloillaan seisova ihminen luo heti mielikuvan itsenäisestä ja menestyvästä ihmisestä. Ketaroiden oikaiseminen esimerkiksi 6 puolestaan viittaa makuuasentoon, joka on hyvin ilmeinen metafora kuolemalle. Kuoleman metaforia on aineistossa useita. Niiden runsaus kertookin siitä, että kuolema on eräänlainen tabuaihe, jonka ilmaisemiseen tarvitaan monenlaisia kiertoilmauksia eli eufemismeja.

Liike on jalkojen perusominaisuuksia, ja se toimii joidenkin metaforien lähdealueena. Esimerkissä 7 puhutaan jalkojen tömistelystä, jonka voi tuossa ilmauksessa hyvinkin tulkita konkreettiseksi jalkojen liikutteluksi. Jalkojen tömisteleminen voi kuitenkin tarkoittaa myös tyytymättömyyden ilmaisemista. Näin ollen jalkojen liike voi siis olla mielipiteen ilmaisemisen metaforan lähdealue. Myös esimerkissä 8 mainittava jalkojen pudistelu on jalkojen liiket-

tä. Esimerkki 8 merkitsee kokonaisuudessaan poistumista (NS). Siksi tuntuukin hieman erikoiselta tulkita, että jalkojen liike voisi toimia lähdealueena liikkumista merkitsevälle metaforalle. Tällainen tulkinta on kuitenkin mielestäni esimerkin 8 kaltaisissa tapauksissa mahdollinen, koska niissä jalkojen liike ei konkreettisesti johda liikkumiseen. Jalkojen pudistelu ei siis siirrä ihmistä paikasta toiseen, ennen kuin ilmaus saa metaforisen tulkinnan.

Liikkeen lisäksi myös muut alaraajoihin liittyvät ominaisuudet toimivat aineistossa metaforien lähdealueina. Tällaisissa ilmauksissa ominaisuus saattaa olla selvästi näkyvillä, esimerkiksi adjektiiviattribuutin muodossa (9–10).

(9) *Em miä yhtääh huilam (työpaikalle päästyäni) miä läksih heti samool jalkool töih.* (SMS)

(10) *Ku on semmossii laiskansutkeit kaikki siin (talossa) nii on talo huonol kannal.* (SMS)

Esimerkin 9 ilmaus *lähteä samoilla jaloilla* merkitsee Suomen murteiden sanakirjan mukaan sitä, että jokin tapahtuu heti. Jalkojen samanlaisuus toimii siis tässä ilmauksessa ajanilmauksen metaforana. Esimerkissä 10 kantapään ominaisuutena on huonous, ja huonokanta tarkoittaa metaforisesti koko talon huonoa tilannetta. Näin kantapään liitetty ominaisuus toimii lähdealueena asioiden huonon tilan ilmaisemiselle.

Viimeisenä selkeänä metaforien lähdealueena toimii alaraajan vammautuminen (11–12). Sen muodostamat metaforat eivät ole erityisen läpinäkyviä eivätkä helposti tulkittavia.

(11) *Silt (miniältä) taittu jalka ja kypäläkki pantii vieree.* (SMS)

(12) *Jalka katkio kun ne kuuluttaa niitä, ne potkasoo kirkonkattoo.* (SMS)

Molemmissa esimerkeissä esiintyy jalan katkeaminen eli vammautuminen, mutta esimerkissä 11 jalan taittuminen merkitsee Suomen murteiden sanakirjan mukaan synnyttämistä ja esimerkissä 12 avioliittoon kuuluttamista. Selitystä synnyttämisen metaforalle voisi hakea siitä, että todennäköisesti jalan vammautuminen on metaforinen synnyttämisen kiertoilmaus, koska synnyttämisestä ei välttämättä aina ole kehdattu puhua sen oikealla nimellä. Sen sijaan jalan loukkaantuminenkin voi johtaa vuodelepoon, mikä selittää ajatuksellisen yhteyden metaforan lähde- ja kohdealueiden välillä. Esimerkissä 12 jalan katkeaminen voisi viitata kahteenkin asiaan: Se voisi kuvata metaforisesti sitä, miten avioliittoon astumisen myötä siteet vanhempiin ja lapsuudenkotiin tavallaan katkeavat. Toisaalta jalan katkeaminen voisi kuvata myös yllättymistä, mikäli avioliittoon kuuluttaminen ei ole etukäteen kaikkien ihmisten tie-



dossa. Tällöin kuulijoiden jalat ikään kuin katkeavat eli lähtevät alta. Saman lähdealueen käyttäminen sekä synnyttämisen että avioliittoon kuuluttamisen metaforissa kertoo ilmiöiden lähekkäisyydestä: avioliitto ja raskaus liittyvät usein yhteen.

Tähän mennessä käsittelemiäni esimerkkejä yhdistää se, että niissä kaikissa metaforat koostuvat useammasta kuin yhdestä sanasta. Aineistossa on kuitenkin myös muutamia yhden sanan mittaisia metaforia (13–14). Niissä metaforan tulkinta ei liity samalla tavalla alaraajoihin kuin aiemmissa tapauksissa.

(13) *Punainen tukka oli Pekan akilleenkantapää.* (NS)

(14) *Pareet kivikontti ku porukontti.* sp. (JM)

Esimerkin 13 *akilleenkantapää* tarkoittaa jonkun henkilön arkaa paikkaa (NS). Se on siis jokin henkilöön liittyvä asia tai ominaisuus, joka loukkaa häntä erityisen pahasti. Metaforan selitys tulee antiikin kreikkalaisen taruston Akilleus-sankarista, jonka vartalossa ainoa haavoittuva paikka oli kantapäät. Tietysti Akilleus sai taistelussa osuman nimenomaan kantapäähänsä. Esimerkissä 14 esiintyy kaksi metaforaa: *kivikontti* ja *porukontti*. Sana *kivikontti* viittaa henkilöön, jonka nuorempi sisarus menee naimisiin ennen häntä, ja sana *porukontti* tarkoittaa lasta, joka itkee paljon (JM). Metafora *kivikontti* viittaa raskaaseen taakkaan, joka vanhaksi tai -pojaksi jääneellä sisaruksella on kannettavanaan. Sen analogisena mallina on voinut toimia ilmaus *vetää kivirekeä*. Metafora *porukontti* on puolestaan hyvin läpinäkyvä, sillä sen merkitys näkyy jo sanasta itsestään. Usein tapahtuvan itkemisen merkitystä korostaa se, että metaforassa itku on liitetty ikään kuin jalan pysyväksi ominaisuudeksi. Jalan voi ajatella edustavan koko henkilöä, jolloin itkuisuus on siis henkilön pysyvä ominaisuus.

Erilaiset alaraajoihin liittyvät asiat näyttäisivät aineiston perusteella tarjoavan hyvin monipuolisen lähdealueen metaforille. Tästä kertoo metaforilla ilmaistavien abstraktien merkitysten runsaus ja se, että erilaiset merkitykset sijoittuvat monille eri elämänalueille. Alaraajojen nimitysten metaforinen käyttö on tärkeä osa merkityksen abstraktistumiskehitystä, joka vie alaraajojen nimitykset kieliopillistumisen jatkumolla entistä pidemmälle.

#### **5.4. Alaraajojen nimitysten metonymistuminen**

Metonymia on metaforan ohella merkityksen laajentumista, ja metonymiakin vaikuttaa alaraajojen nimitysten merkityksenmuutoksen ja kieliopillistumisprosessin taustalla. Itse asiassa metonymia ja metafora ovat ilmiöinä sikäli lähekkäisiä, että niiden erottaminen toisistaan ei

ole aina helppoa. Jotkin merkityksen laajentumisen tapaukset ovatkin sellaisia, että ne voi tulkitä yhtä aikaa sekä metaforaksi että metonymiaksi.

Anttilan (1989 [1972]: 142) mukaan metonyyminen suhde vallitsee sellaisten sanojen välillä, jotka ovat vierekkäisyysuhteessa ja joiden vierekkäisyys sijoittuu samalle semanttiselle alueelle. Metonyyminen vierekkäisyys on siis ilmausten merkityksissä olevaa vierekkäisyyttä – ei rakenteissa olevaa vierekkäisyyttä, kuten analogiassa. Kuitenkin analogiassakin voi ilmetä merkitysten lähekkäisyyttä ja vierekkäisyyttä, kuten luvussa 5.2. totesin, joten sikäli voisi ajatella, että myös metonymistymisen taustalla vaikuttaa jonkinlainen analoginen prosessi.

Metonymian alalaji on synekdokee. Trask (1996: 44) määrittelee synekdokeen tapaukseksi, jossa joko kokonaisuus edustaa osaa tai osa kokonaisuutta. Alaraajojen nimitysten kohdalla metonymia ilmenee synekdokeena ja nimenomaan synekdokeen sinä muotona, jossa osa edustaa kokonaisuutta. Osa-kokonaisuussuhde onkin hyvin luonnollinen, kun kyseessä ovat alaraajojen nimitykset, sillä alaraajat ovat osa ihmisruumista, joka puolestaan on kokonaisuus. Ihmisruumiin kokonaisuuden muodostavat eri ruumiinosat.

Synekdokee vaikuttaa alaraajojen nimitysten merkityksen abstraktistumiskehityksen taustalla: alaraajojen nimitysten monien abstraktien merkitysten lähtökohtana on osakokonaisuussuhteen kaltainen lähekkäisyys. Osassa aineiston tapauksia alaraajan nimitys edustaa koko ihmistä (1–3). Tämä on alaraajojen nimitysten kieliopillistumisprosessissa vaikuttavan metonymistymisen perustapaus, jossa osa ilmaisee kokonaisuutta. Tosin hyvin selkeitä tapauksia, joissa alaraajan nimitys edustaa koko ihmistä, ei aineistossa loppujen lopuksi ole määrällisesti kovin paljon.

(1) *Koura jalalle suolaa keithon!* (SMS)

(2) *Sieltähän tok Nevalast on hèillennik käs ja jalaka.* (SMS)

(3) *Ainahaa sen, on toinej jalka asijaa hakemas.* (SMS)

Esimerkissä 1 ilmaus *koura jalalle* merkitsee kourallista henkeä kohti (SMS). Sana *jalka* siis tarkoittaa siinä nimenomaan yhtä ihmistä. Esimerkin 2 ilmauksen *olla käsi ja jalka* merkitys on Suomen murteiden sanakirjan mukaan 'vakituinen apu'. Ilmaus tarkoittaakin henkilöä tai henkilöitä, jotka käyvät säännöllisesti auttamassa puhujaa. Tässä esimerkissä kokonaisuutta eli ihmistä kuvaavat kaksi ihmiselle hyvin keskeistä ruumiinosaa eli käsi ja jalka. Sanan *käsi* esiintyminen *jalka*-sanan yhteydessä edustamassa koko ihmistä kertoo myös *käsi*-sanan kieliopillistumisesta ja siitä, että nimenomaan nämä ruumiinosat ovat ihmisen prototyyppisiä osia. Esimerkin 3 ilmaus *olla toinen jalka asiaa hakemassa* merkitsee Suomen mur-

teiden sanakirjan mukaan henkilöä, joka pyytää aina jotakin. Ilmauksessa henkilön toinen jalka siis edustaa koko anelijaa.

Toinen ryhmä, jonka ilmausten taustalla metonymistuminen vaikuttaa, ilmaisee ihmisen olemisen tilaa, mielialaa tai jotakin muuta inhimillistä ominaisuutta tai ihmiseen läheisesti liittyvää tilannetta (4–6). Alaraajan nimitys voi siis edustaa myös hieman laajempaa kokonaisuutta kuin pelkästään fyysistä ihmisruumista. Mielestäni näidenkin tapausten taustalla vaikuttaa metonymia, koska alaraajan nimitys ilmaisee niissä suurempaa ihmiseen läheisesti liittyvää kokonaisuutta. Tämä ryhmä on hyvin suuri ja kirjava.

(4) *Kyl sit jo kelpas, ku se (lapsi) rupes kattoma jalkas.* (SMS)

(5) *Ulkokullatun pit keäntee ketarasa.* (SMS)

(6) *Hänellä jalaat oli irti.* (SMS)

Osassa ilmauksista, kuten esimerkissä 4, korostuu se, että alaraajan nimitys edustaa nimenomaan ihmistä, vaikka ilmaus kokonaisuudessaan kuvaisikin jotakin laajempaa kokonaisuutta tai tilannetta. Esimerkin 4 ilmaus *ruveta katsomaan jalkansa* merkitsee Suomen murteiden sanakirjan mukaan sitä, että lapsi alkaa huolehtia itsestään. Näin ollen sana *jalka* edustaa siis tässä ilmauksessa koko lasta ja hänen päivittäiseen elämäänsä liittyviä asioita. Esimerkissä 5 ilmaus *kääntää ketaransa* puolestaan merkitsee, että puheena oleva henkilö muuttaa tapansa (SMS). Siinä alaraajan nimitys oikeastaan edustaa enemmänkin tilannetta tai tapahtumaa, joka liittyy läheisesti ihmiseen. Esimerkki 6 kuvaa ihmisen mielialaa ja merkitsee Suomen murteiden sanakirjan mukaan iloista ja huoletonta ihmistä. Tällaisenkin ilmauksen voi tulkita metonymiaksi, koska siinä alaraajan nimitys edustaa ihmisen mielialaa, joka liittyy hyvin läheisesti ihmiseen.

Alaraajan nimitykset edustavat metonymisesti koko ihmistä myös ilmauksissa, jotka merkitsevät ihmisen liikkumista (7–8). Niissä alaraajan nimitys edustaa jälleen koko ihmistä, sillä vaikka liike kohdistuukin ensisijaisesti jalkoihin, liikkeessä on kuitenkin ihminen kokonaisuudessaan.

(7) *Ettekö saa kinttujanne vikkelämmän eteenpäin!* (NS)

(8) *Hevosen jalalla piti kulukeap Pietarissa asti kun ei ollut rautatietä.* (SMS)

Esimerkissä 7 sana *kintut* viittaa metonymisesti kaikkiin liikkeessä oleviin henkilöihin. Alaraajojen nimitykset voivat edustaa osa-kokonaisuussuhteen kautta myös muita elollisia olentoja, kuten esimerkissä 8, jossa sana *jalka* viittaa hevoseen. Alaraajojen nimityksiä

voisi käyttää edustamaan mitä tahansa eläintä samalla periaatteella kuin ne edustavat metonymisesti ihmistä.

Edellä mainitsin, että alaraajojen nimitykset voivat ilmaista metonymisesti myös ajatuksellisesti hieman kauempana ihmistä olevia mutta kuitenkin häneen liittyviä asioita. Samalla tavalla alaraajojen nimitykset voivat metonymian kautta ilmaista fyysisesti ihmistä lähellä olevia alueita, joihin ihminen keskeisesti liittyy tai joiden oleellinen osa ihminen on (9).

(9) *Sinertävä meri oli jalkaimme juuressa.* (NS)

Esimerkissä 9 meri sijaitsee puhujien jalkojen juuressa eli aivan lähellä heitä. Ilmauksessa lähellä olemisen käsite muodostuu ihmisen sijainnin perusteella ja nimenomaan hänen jalkojensa kautta. Siksi esimerkissä 9 ihminen on hyvin keskeinen osa meren sijainnin määrittelyä. Jalat edustavat ihmistä kokonaisuutena, ja niiden kautta määrittyy meren sijainti suhteessa ihmiseen.

Käsittämäni esimerkit osoittavat, että metonymia vaikuttaa selvästi alaraajojen nimitysten kieliopillistumisprosessissa. Se on hyvin selkeästi havaittava ja ymmärrettävä kieliopillistumisen taustalla vaikuttava mekanismi. Varsinkin alaraajojen nimitysten kohdalla se tuntuu myös varsin luonnolliselta mekanismilta, koska alaraajat ovat niin selkeästi osa kokonaisuutta eli ihmisruumista.

## 5.5. Yhteenveto

Olen edellä käsitellyt kieliopillistumisen taustalla tavallisimmin vaikuttavia mekanismeja ja sitä, miten ne ilmenevät alaraajojen nimitysten kieliopillistumisprosessissa ja merkityksenmuutoksessa. Niin reanalyysi, analogia, metafora kuin metonymiakin ovat kaikki hyvin keskeisesti ja selvästi esillä alaraajojen nimitysten kieliopillistumisprosessissa. Näen reanalyysin jonkinlaisena kaikkien muiden mekanismien taustalla vaikuttavana voimana, johon koko kieliopillistumisprosessin idea nojaa. Ensisijaista on mielestäni nimenomaan muotojen uusi tulkinta ja niiden muuttunut ja laajentunut merkitys.

Kuitenkaan muitakaan mekanismeja ei sovi väheksyä, sillä ilman niitä kieliopillistuminen ei olisi mahdollista. Analoginen, rakenteellinen samankaltaisuus vaikuttaa kieliopillistumisen leviämisessä kielen sisällä, ja myös metaforisuus ja metonymisuus ovat oleellinen osa kielen- ja merkityksenmuutosta. Alaraajojen nimitykset ovat rikas kielen alue, joka tarjoaa monipuolisia lähtökohtia analogiselle samankaltaisuudelle sekä metaforiselle ja metonymiselle merkityksen laajentumiselle. Mekanismit edellyttävätkin toinen toistaan sikäli, että kie-

liopillistuminen ei olisi mahdollista ilman kaikkien mekanismien yhteistoimintaa. Reanalyysikään ei onnistu ilman analogista samankaltaisuutta ja merkityksen laajentumista, sillä juuri niiden tuottamille muutoksille kielen rakenteiden ja merkitysten uudet tulkinnat perustuvat.

Kaikkien mekanismien kohdalla tulevat esille merkitysten tai rakenteiden samankaltaisuus ja vierekkäisyys, mikä osoittaa mekanismien liittyvän läheisesti yhteen. Loppujen lopuksi kaikki mekanismit vaikuttavatkin yhdessä erottamattomalla tavalla alaraajojen nimitysten kieliopillistumisprosessin taustalla. Mitä pidemmälle alaraajojen nimitysten kieliopillistuminen etenee, sitä tiukemmin mekanismit todennäköisesti kietoutuvat yhteen.

## 6. LOPUKSI

Kielenmuutos on todellisuutta. Sanojen merkitykset abstraktistuvat ja laajenevat, ja kieleen syntyy uusia kieliopillisia yksiköitä lähes huomaamatta. Kieliopillistuminen onkin keskeinen osa kielenmuutosta. Kuitenkin erilaiset kieliopillistumisprosessit tunnetaan ainakin suomen kielen osalta edelleen varsin puutteellisesti.

Olen halunnut omalta osaltani edistää kieliopillistumiskehityksen tutkimusta, ja siksi olen tarkastellut pro gradu -tutkielmassani suomen kielen alaraajojen nimitysten kieliopillistumisprosessia. Lähestyin tutkielmassani aihetta kolmesta laajahkosta näkökulmasta: Ensiksi selvitin alaraajojen nimitysten merkityksenmuutosta, ja tutkin, miten nimitykset sijoittuvat jatkumolle konkreettinen–abstrakti. Merkityksenmuutoksen käynnistyminen on koko kieliopillistumiskehityksen lähtökohta, ja siksi käsittelin sitä varsin laajasti. Toiseksi tutkin, millaisia abstrakteja, kieliopillisia suhteita alaraajojen nimitykset ilmaisevat. Kolmanneksi perehdyin siihen, miten kieliopillistumisen tavallisimmat mekanismit eli reanalyysi, analogia, metafora ja metonymia ilmenevät ja vaikuttavat alaraajojen nimitysten kieliopillistumisprosessin taustalla.

Tutkielmani on semanttinen analyysi alaraajojen nimitysten kieliopillistumisprosessista ja merkityksenmuutoksesta. Sanakirjoista keräämäni aineisto osoittautui todella monipuoliseksi, minkä vuoksi laadin tutkielmassa käyttämäni luokittelut itse, sillä aineisto ei varmasti olisi istunut mihinkään valmiiseen ryhmittelyyn. Siksi merkitysryhmien ja kieliopillisten suhteiden ryhmien alaluokittelu saattaa vaikuttaa paikoin turhankin pikkutarkalta. Toisaalta aineiston heterogeenisyys suorastaan pakotti tekemään tarkat luokittelut. Oikeastaan erilaisten tyyppien runsaus osoittaaakin vain, että tutkimani ilmiö on äärimmäisen monitahoinen.

Lähestyin aineistoa enimmäkseen synkronisesta näkökulmasta, koska ilmiön nykytilan selvittäminen oli pro gradu -tutkielman mittasuhteissa riittävän suuri urakka. Diakroninen näkökulma oli mukana alaraajojen nimitysten etymologioiden käsittelyssä, ja periaatteessa myös nimitysten merkityksenmuutoksen selvitys kertoo jonkin verran niiden diakronisesta kehityksestä. Alaraajojen nimitysten historiallisen kehityksen täydellinen selvittäminen olisi kuitenkin ollut laajuudeltaan väitöskirjan tasoinen työ.

Tutkimusta tehdessäni sain havaita, että alaraajojen nimitysten kieliopillistumisprosessi on tavattoman laaja ja monipuolinen aihe. Jouduinkin tekemään tutkielmastani tavallista pro gradu -työtä laajemmin, jotta sain mahdutettua mukaan edes ilmiön selvittämisen kannal-

ta keskeisimmät näkökulmat. Silti monet alueet olisivat kaivanneet vielä tarkempaa tutkimusta. Aineiston analyysi paljasti, että alaraajojen nimitysten kieliopillistumisprosessi on alkanut. Niiden merkitykset ovat monissa tapauksissa muuttuneet hyvinkin abstraktisiksi, ja ne ilmaisevat monia erilaisia merkityksiä. Merkityksenmuutokseen liittyy myös alaraajojen nimitysten idiomaattistuminen: monet alaraajan nimityksen sisältävät ilmaukset ovat merkitykseltään idiomaattisia niin, että niiden merkitys syntyy ilmauksen muodostavien sanojen kokonaisuudesta. Usein alaraajojen nimitykset esiintyvät idiominaomaisissa, syntaktisesti jähmeissä konstruktioissa, jotka näyttävät aina samassa muodossa. Idiomaattistuminen on yksi vaihe kiellisten yksiköiden kieliopillistumisessa, sillä idiomaattistuneet ilmaukset eivät ole enää leksikaalisesti täysin vapaita.

Alaraajojen nimitysten kieliopillistumisprosessin alkamisesta kertoo sekin, että alaraajojen nimitykset ilmaisevat monenlaisia kieliopillisia suhteita, joista osa on hyvinkin funktionaalisia. Alaraajojen nimitykset myös esiintyvät tietyissä rakenteissa adpositioina ja adverbeina eli kieliopillisina sanoina. Adpositiot ja adverbit ovat selkeä todiste alaraajojen nimitysten kieliopillistumisesta: niiden asemassa esiintyvät muodot ovat edenneet kieliopillistumisen jatkumolla jo hyvin pitkälle.

Kieliopillistumisen mekanismien toiminnan tutkiminen vahvisti entisestään hypoteesiani siitä, että alaraajojen nimitysten kieliopillistumisprosessi on käynnistynyt. Reanalyysi, analogia, metafora ja metonymia ilmenevät selkeästi alaraajojen nimitysten kohdalla: Alaraajojen nimitykset ovat tietyissä yhteyksissä reanalysoitavissa kieliopillisiksi funktiosanoiksi eli adpositioiksi ja adverbeiksi. Alaraajan nimityksen sisältävät ilmaukset myös muodostavat lukuisia analogisia sarjoja, mikä osoittaa, että niissä on kieliopillistuville yksiköille tyypillistä rakenteellista samankaltaisuutta. Lisäksi alaraajojen nimitykset toimivat monien metaforisten ilmausten lähdealueina ja edustavat metonymisesti laajempia kokonaisuuksia.

Kuitenkin aineiston analyysi tarjosi jatkuvasti todisteita myös siitä, ettei alaraajojen nimitysten kieliopillistuminen ole välttämättä vielä edennyt kovin pitkälle. Monessa yhteydessä tuli esille, että alaraajojen nimitysten alkuperäiset konkreettiset merkitykset vaikuttavat vahvasti abstraktisempienkin merkitysten tulkinnan taustalla. Samoin alaraajojen nimitysten ilmaisemista kieliopillisista suhteista suurin osa on hieman vähemmän kieliopillisia ja astetta konkreettisempia kuin kaikkein funktionaalisimmat suhteet. Alaraajojen nimitysten merkitysten tulkintaan vaikuttaa vahvasti antropomorfinen käsitteistysmalli, joka korostaa alaraajojen nimitysten ihmislähtöisyyttä. Siksi konkreettisuus on luonnollisesti säilynyt ja tulee myös säilymään osana alaraajojen nimitysten merkityksiä. Alaraajojen nimitykset tulevatkin aina elä-

mään rinnakkain sekä leksikaalisina että kieliopillisina muotoina ja sekä konkreettisina että abstraktisina merkityksinä.

Koska alaraajojen nimitysten kieliopillistumisprosessi osoittautui todella laajaksi ilmiöksi, sen ympärille jäi tämän tutkielman jälkeenkin paljon tutkittavaa. Pro gradu -tutkielmani on lähes yksinomaan semanttinen analyysi, joten morfologinen ja syntaktinen näkökulma antaisivat paljon lisää mielenkiintoista tietoa aiheesta. Jatkossa haluaisinkin selvittää alaraajan nimityksen sisältävien ilmausten skemaattisia rakenteita sekä perehtyä alaraajojen nimitysten lauseenjäsenasemaan sekä verbeihin ja muihin täydennyksiin, joiden kanssa alaraajojen nimitykset muodostavat idiomimaisia rakenteita. Kontekstin vaikutusta ilmausten tulkintaan pitäisi tutkia vielä laajemmin.

Alaraajojen nimitysten historiallista kehitystä voisi lähestyä laajemman ja eri-ikäisen aineiston avulla. Aineslähteitä kyllä riittäisi, sillä monet historialliset sanakirjat, kuten Vanha kirjasuomen sanakirja sekä Kustaa Renvallin ja Elias Lönnrotin sanakirjat, tarjoaisivat varmasti mielenkiintoista vertailuaineistoa pro gradu -tutkielmani aineistolle. Aineistoa voisi kasvattaa myös ottamalla mukaan takapuolen nimitykset, sillä niitä on paljon, ja ne ilmaisevat monia erilaisia merkityksiä. Ne myös sopisivat mainiosti tutkimuskenttään, koska alaraajat oikeastaan alkavat takapuolesta. Aioinkin ensin ottaa takapuolen nimitykset mukaan jo tähän tutkielmaan, mutta huomasin pian, että tutkielmani olisi paisunut aivan liikaa, jos ne olisivat olleet mukana.

Tutkielmani viimeistä analyysilukua kirjoittaessani harmittelin, etten voinut tämän tutkimuksen puitteissa perehtyä tarkemmin siihen, miten kieliopillistumisen mekanismit toimivat alaraajojen nimitysten kieliopillistumisprosessissa. Niissä olisi riittänyt tutkittavaa enemmänkin. Varsinkin analogiasarjat vaikuttivat todella hedelmälliseltä tutkimuskohteelta.

Mahdollisten jatkotutkimussuunnitelmien suuri määrä osoittaa, että alaraajojen nimitysten kieliopillistumisprosessi vaatii vielä paljon selvittämistä. Ilmiötä voisikin lähestyä lukuisista eri näkökulmista. Suomen kielen alaraajojen nimitysten kieliopillistumisprosessia ei ollut tutkittu aikaisemmin, ja siksi tämän tutkimuksen tarkoituksena oli selvittää aiheen keskeisimpiä näkökulmia. Toivon, että pro gradu -tutkielmani antaa selkeän kuvan alaraajojen nimitysten kieliopillistumisprosessin lähtökohdista ja tarjoaa näkökulmia kieliopillistumiskeskusteluun.



## LÄHTEET

### AINESLÄHTEET

- JM = HENELL, SALME 2005: *Oottako träillä?: Jalasjärven murre-sanakirja*. Kurikka: Salme Henell.
- KM = HYVÄTTI, LAURA 1995: *Juuret Kokemäen mullassa ja Kokemäen murteessa: Kokemäen murteen kielioppi ja murre-sanakirja*. Jyväskylä: Gummerus Kirjapaino Oy.
- KKM = KANTEE, LAURI 2001: *Keski-Kannaksen murre-sanakirja*. Loimaa: Ooli Oy.
- NSS = KARTTUNEN, KAARINA 1979: *Nykyslangin sanakirja*. Porvoo–Helsinki–Juva: Werner Söderström Osakeyhtiö.
- YSM = LAPPALAINEN, JUKKA 2001: *Kielveräjä: Ylä-Savon murre-sanakirja*. Jyväskylä: Ylä-Savon sanat / Jukka Lappalainen.
- MSL = LAPPALAINEN, JUKKA 2005: *Höystikkäät: Makupaloja Savon latvoelta*. Jyväskylä: Gummerus Kirjapaino Oy.
- KUM = MIIKKULAINEN, UNTO 2004: *Näin ikkeä: Kurkijoen kihlakunnan murre-sanakirja*. Loimaa: Ooli Oy.
- NS = *Nykysuomen sanakirja*. 1980. 7. painos. Porvoo–Helsinki: Werner Söderström Osakeyhtiö.
- TS = PAUNONEN, HEIKKI 2005 [2000]: *Tsennaaks Stadii, bonjaaks slangii: Stadin slangin suursanakirja*. Helsinki: Werner Söderström Osakeyhtiö.
- SSS = PENTTINEN, ANTTI 1984: *Sotilasslangin sanakirja*. Porvoo–Helsinki–Juva: Werner Söderström Osakeyhtiö.
- IKM = RUOPPILA, VEIKKO (toim.) 1984: *Itä-Kannaksen murre-sanakirja*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura ja Karjalaisen Kulttuurin Edistämisseura.
- P = *Suomen kielen perussanakirja*. 1990–1995. Helsinki: Kotimaisten kielten tutkimuskeskus.
- SMS = *Suomen murteiden sanakirja*. 1985–1999. Helsinki: Kotimaisten kielten tutkimuskeskus.

- ANTTILA, RAIMO 1989 [1972]: *Historical and Comparative Linguistics*. Amsterdam Studies in the Theory and History of Linguistic Science. Series IV – Current Issues in Linguistic Theory. Volume 6. Second Revised Edition. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Company.
- CROFT, WILLIAM – CRUSE, D. ALAN 2004: *Cognitive Linguistics*. Cambridge Textbooks in Linguistics. Cambridge: Cambridge University Press.
- Hakulinen, Auli ym. 2004 = HAKULINEN, AULI – ALHO, IRJA – HEINONEN, TARJA RIITTA – KOIVISTO, VESA – KORHONEN, RIITTA – VILKUNA, MARIA: *Iso suomen kielioppi*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 950. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- HAKULINEN, LAURI 1967: Suomen sanakirjoista. – Hakulinen, Lauri – Ikola, Osmo – Ravila, Paavo (toim.): *Kirjoituksia suomen kielestä*. Tietolipas 51 s. 83–107. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- HAUKIOJA, JUSSI 1998: Analoginen päättely ja kieli: ihmisten ja ihmisapinoiden eroja. – Pajunen, Anneli (toim.): *Kieliopillistumisesta, analogiasta ja typologiasta*. Suomi 185 s. 42–58. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Heine ym. = HEINE, BERND – CLAUDI, ULRIKE – HÜNNEMEYER, FRIEDERIKE 1991: *Grammaticalization. A conceptual framework*. Chicago: The University of Chicago Press.
- HEINE, BERND – KUTEVA, TANIA 2005: *Language Contact and Grammatical Change*. Cambridge Approaches to Language Contact. Cambridge: Cambridge University Press.
- HERLIN, ILONA 1998: *Suomen kun*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 712. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- HOPPER, PAUL J. – TRAUOGOTT, ELIZABETH CLOSS 1993: *Grammaticalization*. Cambridge Textbooks in Linguistics. Cambridge: Cambridge University Press.
- HUUMO, TUOMAS 1995: Paikallissijan kieliopillistuminen datiiivi-genetiivin funktioon: uralilaisen *n*-sijan ja itämerensuomalaisen adessiivin kehityksen vertailua. – *Sananjalka* 37 s. 55–79. Suomen Kielen Seuran vuosikirja. Turku: Suomen Kielen Seura.
- HÄKKINEN, KAISA 1995: Tilamorfeemit, kielijärjestelmän kodittomat kulmakivet. – *Sananjalka* 37 s. 7–23. Suomen Kielen Seuran vuosikirja. Turku: Suomen Kielen Seura.
- 1997: *Mistä sanat tulevat. Suomalaista etymologiaa*. Tietolipas 117. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura. 2. painos.

- 1998 [1994]: *Kielitieteen perusteet*. Tietolipas 133. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura. 4. painos.
- 2004: *Nyky-suomen etymologinen sanakirja*. Juva: Kaisa Häkkinen ja Werner Söderström Osakeyhtiö.
- INKILÄ, ARVO T. 1942: Käsittää. – *Virittäjä* 46 s. 19–34. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- ITKONEN, ERKKI 1966: *Kieli ja sen tutkimus*. Universitas 4. Helsinki: Werner Söderström Osakeyhtiö.
- ITKONEN, ESA 1992: 'Analogian' käsite ja sen rooli kognitiivisessa kielitieteessä. – Itkonen, Esa – Pajunen, Anneli – Haukioja, Timo (toim.): *Kielitieteen kentän kartoitusta*. Turun yliopiston suomalaisen ja yleisen kielitieteen laitoksen julkaisuja s. 39–49. Turku: Turun yliopisto.
- 1994: Iconicity, analogy, and universal grammar. – *Journal of Pragmatics* 22 s. 37–53. Amsterdam: Elsevier Science B.V.
- 1998: Mitä on 'kieliopillistuminen'? – Pajunen, Anneli (toim.): *Kieliopillistumisesta, analogiasta ja typologiasta*. Suomi 185 s. 11–41. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- 2005: *Analogy as Structure and Process. Approaches in linguistics, cognitive psychology and philosophy of science*. Human Cognitive Processing Volume 14. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Company.
- JAAKOLA, MINNA 1997: Genetiivin kanssa esiintyvien adpositioiden kieliopillistumisesta. – Laitinen, Lea – Lehtinen, Tapani (toim.): *Kieliopillistuminen. Tapaustutkimuksia suomesta*. Kieli 12 s. 121–156. Helsinki: Helsingin yliopiston suomen kielen laitos.
- LAITINEN, LEA – LEHTINEN, TAPANI 1997: Johdanto. – Laitinen, Lea – Lehtinen, Tapani (toim.): *Kieliopillistuminen. Tapaustutkimuksia suomesta*. Kieli 12 s. 6–19. Helsinki: Helsingin yliopiston suomen kielen laitos.
- LAKOFF, GEORGE – JOHNSON, MARK 1980: *Metaphors we live by*. Chicago: University of Chicago Press.
- LANGACKER, RONALD W. 1977: Syntactic Reanalysis. – Li, Charles N. (toim.): *Mechanisms of Syntactic Change*. Austin and London: University of Texas Press.
- NENONEN, MARJA 2002: *Idiomit ja leksikko. Lausekeidiomien syntaktisia, semanttisia ja morfologisia piirteitä suomen kielessä*. Joensuu: Joensuun yliopisto.

- OINAS, FELIX J. 1961: *The Development of Some Postpositional Cases in Balto-Finnic Languages*. Suomalais-ugrilaisen seuran toimituksia 123. Helsinki: Suomalais-ugrilainen seura.
- OJUTKANGAS, KRISTA 2001: *Ruumiinosannimien kieliopillistuminen suomessa ja virossa*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 845. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- ONIKKI, TIINA 1997: Kieliopin ja leksikon rajalla. – Laitinen, Lea – Lehtinen, Tapani (toim.): *Kieliopillistuminen. Tapaustutkimuksia suomesta*. Kieli 12 s. 89–120. Helsinki: Helsingin yliopiston suomen kielen laitos.
- ONIKKI-RANTAJÄÄSKÖ, TIINA 2001: *Sarjoja. Nykysuomen paikallissijaiset olotilanilmaukset kielen analogisuuden ilmentäjinä*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 817. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- PAJUNEN, ANNELI 2002: Suomen paikallissijaisten olotilanilmausten kehittyminen lokaalisen mallin mukaan. – *Virittäjä* 106 s. 275–283. Helsinki: Kotikielen Seura.
- PENTTILÄ, AARNI 2002 [1957]: *Suomen kielioppi*. 3., muuttamaton painos.
- SAEED, JOHN I. 1997: *Semantics*. Oxford: Blackwell Publishers.
- SETÄLÄ, E. N. 1961 [1898]: *Suomen kielioppi*. Helsinki: Kustannusosakeyhtiö Otava.
- Suomen sanojen alkuperä: etymologinen sanakirja. 1992. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura ja Kotimaisten kielten tutkimuskeskus.
- TAYLOR, JOHN R. 2005 [1989]: *Linguistic Categorization*. Oxford Textbooks in Linguistics. New York: Oxford University Press. Third Edition.
- TIKKA, TOIVO 1992: *Vepsän suffiksoituneet postpositiot. Kieliopillisiin sijoihin liittyvä suffiksoituminen*. Studia Uralica Upsaliensia. Uppsala: Acta Universitatis Upsaliensis.
- TRASK, ROBERT L. 1996: *Historical Linguistics*. London: Arnold.
- TURTIA, KAARINA 2001: *Sivistyssanat*. Helsinki: Kustannusosakeyhtiö Otava.